

Mülkiye Dergisi

eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir.

2020 44(1)

Mülkiye Dergisi

Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi Yayın Organı

Sahibi

Dinçer Demirkent

Genel Yayın Yönetmeni - Editör

Ferda Dönmez Atbaşı

Editör Yardımcıları

Özge Özkoç

Onur Can Taştan

Yazı İşleri Müdürü

Esra Sarıoğlu

Koordinasyon

Nurettin Öztatar

Yönetim Yeri

Konur Sokak No: 1 06640 Kızılay / ANKARA

Tel: (312) 418 55 72 - 418 82 98

Faks: (312) 419 13 73

mulkiyedergi.org - e-posta: mulkiyedergisi@mulkiye.org.tr

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Ergin Şafak Dikmen

Dizgi

Nail Dertli

Web Sayfası Sorumlusu

Cem Akın

Erkan Muniroğlu

Baskı

Bizim Büro Matbaacılık ve Basımevi

1. Sanayi Caddesi Sedef Sokak No: 6/1

İskitler-Ankara

Basım tarihi:

24.03.2020

İlkbahar 2020 44(1)

Mülkiye Dergisi, yılda dört sayı olarak yayımlanan hakemli bir dergidir, Yayın Etiği Komitesi (COPE) üyesidir ve ULAKBİM-TR Dizin, ASOS Index ile EBSCO-Political Science Complete veritabanlarıncı taranmaktadır.

DANIŞMA KURULU

Mehmet Ali Ağaoğulları (AÜ SBF)
Sina Akőin (AÜ SBF Emekli)
H Faruk Alpkaya (AÜ SBF Emekli)
Kerem Altıparmak (AÜ SBF)
İlker Ataç (Viyana Üniversitesi)
Suavi Aydın (Hacettepe Üniversitesi İletişim
Fakültesi)
Ahmet Murat Aytaç (AÜ SBF)
Korkut Boratav (AÜ SBF Emekli)
Meral Özbek Bostancıoğlu (MSGSÜ Fen
Edebiyat Fakültesi)
Gamze Çavdar (Colorado Eyalet
Üniversitesi)
Nur Betül Çelik (AÜ İLEF Emekli)
Gülten Demir (Marmara Üniversitesi,
SBMYO, Dış Ticaret Bölümü)
Yücel Demirer (Kocaeli Üniversitesi İİBF
Emekli)
Bülent Duru (AÜ SBF)
Nilgün Erdem (AÜ SBF Emekli)
Korkut Ertürk (Utah Üniversitesi)
Aslı İğsız (New York Üniversitesi)
Cevahir Kayam (İstanbul Üniversitesi AİİTE)
Uygur Kocabaőođlu (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)
Levent Köker (Atılım Üniversitesi)

Ahmet Haőim Köse (AÜ SBF Emekli)
Bilsay Kuruç (AÜ SBF Emekli)
Ahmet Makal (AÜ SBF Emekli)
Őebnem Oğuz (Baőkent Üniversitesi İİBF)
Kerem Öktem (Oxford Üniversitesi)
Őennur Özdemir (AÜ SBF Emekli)
Alev Özkazanç (AÜ SBF Emekli)
Maria Pia Pedani (Venedik Ca' Foscari
Üniversitesi)
Türkan Sancar (AÜ HF)
Ömür Sezgin (AÜ SBF Emekli)
Sinan Sönmez (Atılım Üniversitesi
İşletme Fakültesi)
Belkis Ayhan Tarhan (Lefke Avrupa
Üniversitesi)
Erel Tellal (AÜ SBF)
Taner Timur (AÜ SBF Emekli)
Gülay Toksöz (AÜ SBF Emekli)
İlhan Uzgel (AÜ SBF Emekli)
Galip Yalman (ODTÜ İİBF Emekli)
Yavuz Yaşar (Denver Üniversitesi)
Aybige Yılmaz (Kingston Üniversitesi)
Filiz Çulha Zabcı (AÜ SBF)
Erik Jan Zürcher (Leiden Üniversitesi,
Bölge Çalışmaları Enstitüsü)

YAYIN KURULU

Cem Akın (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)
Recep Aydın (Hitit Üniversitesi)
Doğan Baőkır (İzmir Ekonomi Üniversitesi)
Nazan Bedirhanıoğlu (Wellesley College)
Cengiz Ekiz (Abant İzzet Baysal
Üniversitesi)
Meltem Kayıran (Ankara Üniversitesi)

Serter Oran (Bülent Ecevit Üniversitesi)
Nizam Önen (Mustafa Kemal
Üniversitesi)
Esra Sarioğlu (Max Planck Institute for
Human Development)
Burcu Sümer (Ankara Üniversitesi)
Aslı Yılmaz Uçar (Altınbaş Üniversitesi)

İçindekiler

Yeni Sayıda - 1

Araştırma Makaleleri

Adalet Partisi İktidarında Solun Eğitim Meselesine Bakışı (1965-1971) - 3
Güven Gürkan Öztan

Nihal Atsız'daki Kemalizm: Millî ve Seküler Bir Dinin İzini Sürmek - 37
Fatih Çağatay Cengiz

Üretimi Kaydırma ya da Kaydırma Tehdidine Karşı Sendikaların Tepkisi ve Uluslararası Dayanışma Olanakları: Türkiye'de Otomotiv Yan Sanayi Örneği - 65
Miriş Meryem Kurtulmuş

İnşaat Sektörünün Kriz Dinamikleri: Güncel Bir Değerlendirme - 101
Melih Yeşilbağ

Aydınlanmacı Öznenin Varoluş Problemi: Kant ve Kleist - 131
Selbin Yılmaz

In Memoriam

Muzaffer İlhan Erdost: Sosyalizmi Seviyorum - 165
Oğuz Gemalmaz

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları - 169

Yeni Sayıda...

Sevgili okurlar, Mülkiye Dergisi 2020 yılı ilk sayısı ile zorlu karantina günlerinde karşınızda. Dergimizin bu sayısında her zaman olduğu gibi sosyal bilimlerin farklı alanlarından makalelerle okurlarımızı buluşturuyoruz.

İlk makalemiz Güven Gürkan Öztan'ın kaleme aldığı "Adalet Partisi İktidarında Solun Eğitim Meselesine Bakışı (1965-1971) başlıklı makale. Çalışma Adalet Partisi hükümetleri döneminde solun eğitimin sorunlarını ele alış biçimlerini, seçilmiş dergiler, günlük gazeteler ve Meclis arşivlerinden yararlanarak analiz ediyor. Üniversite öncesi eğitim hususunda, hükümetin muhalif öğretmenlere yönelik uygulamalarına, dinsel eğitimin yaygınlaştırılması hamlelerine, devrim için eğitim tartışmalarına ve eğitim alanında ABD etkisine odaklanıyor. Son olarak, yükseköğretim başlığında da, dönemin hükümeti ve üniversiteler arasındaki gerilimleri, solun yükseköğretimin sorunlarına hangi perspektiften baktığını dikkate alarak analiz ediyor.

Dergimizin ikinci makalesi "Nihal Atsız'daki Kemalizm: Millî ve Seküler bir Dinin İzini Sürmek" başlığıyla karşımıza çıkıyor. Çağatay Cengiz, Atsız'ın din algısının Kemalizm'in dinsel pratikleriyle örtüştüğünü, millî ve seküler bir din yaratma isteğinin Türkçülük ile Kemalizm'i ortaklaştırdığını tartışıyor. Nihal Atsız'ın millî bir Diyanet'i dini taassuba karşı mücadeleye çağırmasının ve tarikatların dini tekeline karşı devlet tekelinde etno-seküler bir din arzusunun 1930'ların Kemalist din politikalarıyla uyum gösterdiğini ileri sürüyor. Kemalizm ve Nihal Atsız'da temsil edilen Türkçü düşüncenin, yönlemsel kaynağını pozitivizm ve Sosyal Darwinizmden alarak dini sosyal bir mesele olarak kavrayıp, Weberci anlamda dinin büyüsünü bozduğunu ve dine bakışı milliyetçi bir çerçevede ele aldığını tartışıyor.

"Üretimi Kaydırma ya da Kaydırma Tehdidine Karşı Sendikaların Tepkisi ve Uluslararası Dayanışma Olanakları: Türkiye'de Otomotiv Yan Sanayi Örneği" başlıklı makale Meryem Kurtulmuş tarafından kaleme alındı. Çalışmada Dünya ekonomisindeki yapısal kriz eğilimlerine karşı sermayenin geliştirdiği stratejilerden biri olarak üretimin kaydırılması ya da kaydırma tehdidinde karşı sendikaların nasıl karşılık verdikleri/verebilecekleri ve işçi sınıfı ve örgütleri arasında uluslararası dayanışma imkânları olup olmadığı tartışılıyor. Diğer yandan, bir vaka olarak, Türkiye'de otomotiv yan sanayiinde faaliyet gösteren yabancı/yabancı ortaklı firmalarda örgütlü sendikaların, üretimin kaydırılması ya da kaydırılması tehdidi ile karşı karşıya kaldıklarında nasıl bir tepki verdikleri beş fabrikada, sendika işyeri temsilcileri ile yapılmış görüşmelerden elde edilen bulgular çerçevesinde inceleniyor.

Takip eden çalışma, son yıllarda Türkiye ekonomisinin gündeminden hiç düşmeyen inşaat sektörüne ilişkin bir makale ve yazarı Melih Yeşilbaş. Türkiye'nin içinden geçmekte olduğu iktisadi çalkantı döneminde inşaat ve gayrimenkul sektörlerinin kriz dinamiklerine odaklanıyor ve yapıli çevre üretiminin finansallaşan kapitalizmde edindiğı konum ve bu konumun beraberinde getirdiğı kriz dinamiklerine dair kuramsal çalışmalar üzerine bir tartışma yapıyor. Bu tartışma ışığında Türkiye örneğı, bağımlı finansallaşma kavramı çerçevesinde gerçekleşen bir inşaat patlaması olarak değerlendiriliyor.

Son makalemiz "Aydınlanmacı Öznenin Varoluş Problemi: Kant ve Kleist" başlığını taşıyor. Selbin Yılmaz makalesinde Kantçı Aydınlanmanın akılcılığının yanı sıra aslında bir inanç eylemi üzerine kurulu olduğunu hatırlatarak, Aydınlanmacı öznenin çelişkili varoluşunu tartışmaya açıyor. Bahsedilen çelişkiyi, varoluşsal krizleri nedeniyle intihara sürüklendiğini belirttiğı dram ve öykü yazarı Heinrich von Kleist'in eserleri aracılığıyla ele alıyor ve dünya ile kurduğumuz ilişkiyi, bilgi, hakikât, yalan, ahlâk ve adalet temaları üzerinden deşifre ederek, Kant ve Kleist'in eserlerinde Aydınlanmacı özne sorununu tartışıyor.

Dergimizin In Memoriam bölümünde, yakın zamanda kaybettiğimiz çok kıymetli yazar Muzaffer İlhan Erdost için yazdığı anma yazısıyla Oğuz Gemalmaz'ı konuk ediyoruz. Şüphesiz ki, Muzaffer İlhan Erdost bizler için çok kıymetli bir yazar, şair, ressam, fotoğrafçı ve yayıncı olmanın ötesinde anlamlar taşıyan, bir tarihi ismine ve hayatına sığdırmış bir ağabeyimizdi. Anısı önünde saygıyla eğiliyoruz.

Mülkiye Dergisi her zaman olduğu gibi yoğun bir kolektif emek süreciyle huzura geldi. Bu yıl, beş yıldır derginin editoryal işlerini omuzlayan arkadaşlarımıza biraz nefes aldirmek ve omuz vermek için resmi görevlerde bazı değişikliklere gittik. Bu sayının ve son beş yılın tüm sayılarının oluşmasında büyük emeğı geçen, başta editör Meltem Kayıran olmak üzere, Recep Aydın, Nail Dertli ve tüm editoryal ekibe, dergi gönüllülerine, bayrağı devralmış ekip adına şükranlarımı sunuyorum. Sevgili Nurettin Öztatar her zamanki dinginliğiyle derginin sekreteryasını ve koordinasyonunu yürüttü, eline sağlık diyor ve çok teşekkür ediyorum. Sevgili Hakkı Ünlü, Cem Akın ve Erkan Muniroğlu; sayenizde dergimizin web sitesi yayın hayatına daha fazla gecikmeden devam edebilecek hale geldi. Sizlere de çok teşekkür ediyorum. Son olarak, sevgili hakemlerimiz, yazarlarımız ve okurlarımız; sizler olmasaydınız dergimiz olmazdı. Sağ olun, var olun.

Zor günleri atlattığımız, karantinadan kurtulduğumuz, güneşli ve sağlıklı günlerde, yeni sayıda buluşmak üzere...

Ferda Dönmez Atbaşı

Adalet Partisi İktidarında Solun Eğitim Meselesine Bakışı (1965-1971)

Güven Gürkan Öztan, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi,
ORCID: 0000-0001-6752-1191, e-posta: guven.oztan@istanbul.edu.tr

Özet

1960'lı yılların Türkiye'si hâkim sınıfların içindeki çelişkilerin yeni bir boyut kazandığı; temel sınıflar arasındaki çelişkinin görünür hale geldiği ve bu sürecin kendisini kamusal yaşamın tüm veçhelerinde gösterdiği özgün bir döneme tanıklık eder. 1965 genel seçimlerinde Adalet Partisi'nin (AP) tek başına iktidara gelmesi, 1961 Anayasası'nın getirdiği temel hak ve özgürlükleri hâkim sınıf lehine sınırlandırmaya çalışması ve anti-komünizmi merkeze alan bir politika izlemesi ideolojik hegemonya mücadelesinin sertleşmesine neden olmuştur. Sözü edilen mücadelenin en net gözlemlendiği alanlardan biri eğitimidir. Bu noktadan hareketle bu çalışma AP hükümetleri döneminde (1965-1971) solun eğitimin sorunlarını ele alış biçimlerini seçilmiş sol/sosyalist dergiler, Meclis tutanakları ve gazete haberlerinden (*Milliyet*) yararlanarak incelemeyi hedeflemektedir. Üniversite öncesi eğitim bahsinde hükümetin muhalif öğretmenlere yönelik uygulamalarına, dinsel eğitimin yaygınlaştırılması hamlelerine, "devrim için eğitim" tartışmalarına ve eğitimde ABD etkisine odaklanılacaktır. Yüksek öğretim başlığında ise hükümet ile üniversite arasındaki gerilim noktaları tarif edilecek; dönemin öğrenci eylemlerinin detaylandırılması yerine solun yüksek öğretimin sorunlarına ve gençliğe biçtiği misyona hangi perspektiften baktığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Adalet Partisi, eğitim, sol, anti-komünizm, ideolojik hegemonya.

Perspectives of the Political Left in Turkey during the Justice Party Governments (1965-1971)

Abstract

In the 1960s, new dimensions and visibilities of antagonisms within the Turkey's ruling classes, which demonstrated themselves in all facades of public life. After the Justice Party (AP) gained enough popular support to form single-party government in the general elections of 1965, it set out to limit the basic rights and freedoms introduced by the 1961 Constitution and pursue anti-Communist policies that resulted in the intensification of hegemony struggle. One of the most prominent fields of this struggle

was education. Against this background, this paper examines the political left's approach to issues of education during the AP governments by looking at leftist/socialist journals, parliamentary minutes, and daily newspaper (*Milliyet*). The main subjects of our discussion will be the AP governments' measures against dissident teachers in primary and secondary education, policies to make religious education widespread on the national level, debates about "education for revolution," and the then American influence in Turkish education. Further, the article maps out the subjects of conflict between the government and university managements and the ways in which the left looks at the larger issues of higher education and the role of youth in political struggles rather than detailed analysis of student movements.

Keywords: Justice Party, education, left, anti-Communism, ideological hegemony.

Giriş

1960'ların ikinci yarısı, Türkiye'de ideolojik kristalleşmenin siyasal ve toplumsal yaşamın her aşamasında kendini hissettirdiği bir dönem olmuştur. 27 Mayıs askeri darbesini izleyen günlerde inşa edilen yeni siyasal düzenin başarısı ve sürdürülebilirliği 1965 seçimleri sonrasında farklı politik aktörler tarafından sorgulanır hale gelmiştir. Zira bu dönemde hâkim sınıfların içerisinde çelişkiler baş göstermiş; temel sınıflar arasındaki çelişki görünür hale gelmiştir. Tüm bu gelişmeler siyasetten kültür sanata kadar yaşamın her alanında yansımaları bulmuş; işyerleri, meydanlar, tarlalar, okullar birer mücadele alanına dönüşmüştür (Atılğan, 2015: 601). Türkiye modernleşmesinin en önemli tartışma başlıklarından biri olan eğitim-öğretim meselesinin sözü edilen politik atmosferden etkilenmemesi mümkün değildir. Gerçekten de öğretmenlerin özlük haklarından öğretim metotlarına, ders içeriklerinden eğitimcilerin görev yeri değişikliklerine, üniversite özerkliğinden özel yüksek okullara uzanan birçok konu politik bir kimliğe ve mücadele başlığına bürünmüştür.

Bu çalışma, 1965-1971 arasında Adalet Partisi (AP) hükümetlerinin eğitim-öğretimde hayata geçirdiği kimi uygulamaları ve solun farklı öznelerinin bu uygulamalara karşı entelektüel ve pratik düzeyde geliştirdiği tutum ve davranışları irdelemeyi hedeflemektedir. 1960-1980 arasında Türkiye'deki sol akımları masaya yatıran araştırmalar genellikle solun ekonomi ve siyaset hakkındaki ideolojik-politik önermelerine odaklanmış, eğitime bakışını analiz etmekten uzak durmuşlardır. 1960'ların ikinci yarısında toplumsal hareketleri inceleyen akademik ve politik çalışmalar ise eğitim bahsinde genellikle üniversite gençliğinin politik sosyalizasyonu ve eylemliliğiyle (Feyzioğlu, 1993; Lüküslü, 2009; Alper, 2018) sınırlı kalmıştır. Sol çevrelerin eğitimin farklı veçhelerine

dair yürüttüğü tartışmaların üzerinde pek durulmamıştır. Halbuki gerek dergi çevreleri gerekse Türkiye İşçi Partisi (TİP) ve “ortanın soluna” kayan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), özgün bir model geliştiremeseler de eğitim başlığını gündemlerinden hiç çıkarmamıştır. Çalışma boyunca, birbirinden farklı yayın çizgileri olan *Yön*, *Ant*, *Dönüşüm*, *Emek* gibi dönemin önemli sol yayınlarından¹, Meclis tutanaklarından ve gazete haberlerinden yararlanmak kaydıyla solun eğitim sistemine ilişkin tartışmalarına ve hükümetin eğitim politikalarının solda değerlendirilme biçimine ışık tutulmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda eğitimle ilgili metinleri kaleme alan ya da Meclis kürsüsünden dillendiren sol entelektüellerin genellikle Köy Enstitüsü tecrübesini bilen öğretmenler ya da akademisyenler olduğu hatırlatılmalıdır.

1965-1971 döneminin özellikle seçilmesinin bir dizi nedeni vardır. Bunlardan ilki, AP iktidarıyla birlikte yeni bir döneme girilmiş olmasıdır. Sanayi burjuvazisi AP ile istikrarlı bir biçimde kâr oranlarını arttıracaklarını ummuş, istihdam ve eğitim başlıklarının kendi beklentilerine uygun bir biçimde halledilmesini talep etmiş, AP de hâkim sınıflara “sınıf kavgasına” meydan vermeyeceğini vaat etmiştir. AP hükümetinin en önemli hedeflerinden biri sol hareketleri denetim altına alarak hâkim sınıfların uzun vadeli desteğini sağlamaktır. Eğitim-öğretim iktidar tarafından solun sınıf temelli toplumsal hareketlerle bağının kopartılacağı stratejik alanlardan biri olarak görülmüştür. Milliyetçi-muhafazakâr ideolojinin ve örgütlenmelerin AP’nin desteğini alarak eğitim alanına doğrudan etki etmesi, sol siyasette yeni tartışmaları beraberinde getirmiştir. Sözü edilen zaman aralığının sol akımlar için de ayrı bir önemi vardır. Sol/sosyalist özneler bu dönemde 27 Mayıs askeri darbesiyle oluşan kentli koalisyondan adım adım uzaklaşmış, Kemalist tezlerle arasına mesafe koymuş ve kendi siyasi ajandasını takip etmeye başlamıştır. Sol siyaset içinde rakip iktidar stratejilerinin belirginleşmesi ve rekabetin artması (Şener, 2010) eğitime bakışı da etkilemiş; eğitimde reform gündemi zamanla ikinci sıraya düşmüştür. 1961-1965 arasında CHP koalisyon hükümetleri döneminde siyasi iktidardan talepte bulunan fakat beklentileri büyük ölçüde karşılanmayan sol/sosyalist özneler, AP iktidarında kimi zaman reaksiyoner-defansif bir pozisyona çekilmiş kimi zaman ise daha sert ve atılgan bir siyaset izlenmiştir. Eğitim tartışmalarını içine alan gergin politik atmosfer, öğretmenlerden veli ve öğrencilere uzanan geniş bir yelpazede politikleşme ve örgütlenme sürecinin hızlanmasına neden olmuştur. Egemen kamusal alanın sınırlarının zorlandığı, dayanışma esaslı bir tecrübenin paylaşıldığı bu dönem aynı zamanda solun ideolojik ve kültürel hegemonyasını inşa ettiği dönemdir. Köy Enstitüsü çıkışlı sol entelektüellerin “sosyalist aydınlanma” olarak tarif edilebilecek (İnal, 2015: 34) bu süreçte azımsanmayacak bir rolü vardır.

Solun hükümetin hangi politikalarına karşı çıktığını anlamak adına bu çalışmada ilk önce AP'nin üniversite öncesi eğitimde anti-komünizm odaklı faaliyetlerine yer verilecektir. Bu çerçevede hükümet ile muhalif öğretmen örgütleri arasındaki gerilimli ilişki ve sol siyasetin eğitimin güncel sorunlarına dair takındığı tutum irdelenecektir. Daha sonra AP hükümetinin kapitalist gelişmeyi "manevi kalkınma" ile "dengeleme" hedefine yönelik dini eğitimde attığı adımlar ve solun bu adımlara tepkisi ele alınacaktır. 1960'ların ikinci yarısının önemli tartışmalarından bir diğeri "eğitimde devrim mi devrim için eğitim mi?" konusudur. Devrim için eğitim tezinin neden ağır bastığı Türkiye Öğretmenler Sendikası'nın (TÖS) düzenlediği eğitim şurasına ve dönemin sol aydınlarının metinlerine referansla tartışılacaktır. Bu çerçevede sol/sosyalist yazarların öğretmenlerin özlük haklarına ve parasız eğitime dair fikirlerine yer verilecektir. Amerika Birleşik Devleti (ABD)'nin eğitim alanında Türkiye ile kurduğu ilişkilere solun bakışı American Field Service (AFS), Barış Gönüllüleri ve müfredat çalışmaları üzerinden aktarılacaktır. AP yüksek öğretim ilişkisini irdeleyen bölümde ise öğretim üyelerinin ve öğrencilerin tutumlarının sol dergilerde nasıl ele alındığı anlatılacaktır. Öğrenci eylemlerinin detaylandırılması yerine solun yüksek öğretimin sorunlarına ve gençliğe hangi perspektiften baktığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

AP'nin İktidara Gelmesi ve Eğitime Genel Bakışı

AP kurulduğu ilk günden 1965 seçimlerine kadar geçen sürede meşruiyetini askeri ve sivil bürokrasiye tescil ettirmekle meşguldür. Hem bürokratik kadroların hem de 27 Mayıs'ı siyasete "ilerici bir müdahale" olarak değerlendiren siyasal ve toplumsal güçlerin nezdinde DP'nin mirasçısı olarak görülen AP, Ragıp Gümüşpala'nın genel başkanlığında temkinli adımlar atarak politik faaliyetlerini sürdürmüştür. 1964'te Süleyman Demirel'in Gümüşpala yerine genel başkanlığa seçilmesi ve akabinde 10 Ekim 1965 yapılan genel seçimlerde AP'nin sandıktan birinci parti olarak çıkması bu tablonun büyük ölçüde değişmesine yol açmıştır. AP'nin 1965 seçimlerinde elde ettiği başarı, parti kadrolarında sözü edilen meşruiyet sorununun artık geride kaldığı şeklinde yorumlanmıştır. Sanayi burjuvazisinin desteğini alan Demirel'in liderliğindeki AP, partinin ilk dönemine nazaran çok daha özgüven sahibidir; AP'nin senatonun üçte birinin yenilendiği 1966'daki ikinci seçim başarısı ve 27 Mayıs kentli ittifakının gerilemesi bu özgüveni daha da arttırmıştır.

Türkiye'deki sol akımların büyük bir kısmı için ise 1965 seçimleri, TİP'in Meclis'e girme başarısı göstermesine rağmen büyük bir hayal kırıklığıdır. CHP'de muhalifler seçim başarısızlığını ortanın solu çıkışına bağlarken (Ağtaş, 2007: 198-199), sosyalist sol sonuçların hâkim sınıfların tercihi ve Türkiye'nin

emperyalizme bağımlılığı çerçevesinde açıklanmasından yana olmuştur. Yeni bir döneme girildiğine dair solda ortak bir yaklaşım mevcuttur ancak bu yeni döneme ilişkin çıkarımlar daha çok anayasa etrafında düğümlenmiş gibidir. Örneğin 1965 seçimlerini, genel olarak sağın zaferi solun mağlubiyeti olarak gören Avcioğlu (1965: 3), anayasanın tehdit altında olduğunu ve sosyalistlerin birincil görevinin anayasaya sahip çıkacak geniş bir cephe kurmak olduğunu yazmıştır.

AP, iktidarını güvence altına almak ve siyasi hedeflerine ulaşmak için “devletçi-seküler” refleksleri olduğu düşünülen bürokrasiyi sınırlamak gerektiğini düşünmüştür. Her ne kadar AP “tarafsızlaştırarak yakınlaştırma” (Cizre-Sakallıoğlu, 1993: 59-81) politikası izlediği Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) başta olmak üzere bürokratik merkezlerle doğrudan tartışma içine girmese de partililer seçim zaferi sonrasında 1961 Anayasası’nı hedef alan eleştirileri dillendirmekten kaçınmamışlardır (Demirel, 2004: 48-50). Eleştirilerin odak noktasında bürokratik denetim özellikle de çerçevesi anayasal düzeyde belirlenen yürütme ve yargı arasındaki ilişkiler vardır. Hükümet, bürokratik dengeye kendi lehine müdahale etmek istediğinde iptal ya da yürütmeyi durdurma kararlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Buna muhalif eğitimcileri ve sendikaları hedef alan uygulamalar da dahildir. Yüksek yargı engeline takılan hükümet anayasaya yönelik itirazlarını arttırmış ve “güçlü yürütme” talebini tekrarlamıştır (Gevgilili, 1987: 333). Hükümetin temel hak ve özgürlükleri sınırlandırmak için attığı adımları da üniversite ve sol muhalefet protesto etmiştir. Hal böyleyken AP’nin içinde milliyetçi-muhafazakâr kimlikleriyle bilinen milletvekilleri 1961 Anayasası’nın özgürlükçü maddelerinin sol akımlar tarafından istismar edildiğini, devletin bütünlüğünün tehdit edildiğini iddia etmiş (Demirel, 2004: 241), ilgili maddelerin değişmesini ve AP’nin sola karşı tavizsiz bir tutum takınmasını istemişlerdir (Ant, 13.06.1967: 4).

AP hükümetinin genel siyasetinin izlenebileceği en belirgin alanlardan biri eğitim politikalarıdır. Planlama fikrini reddetmeyen ama onun içeriğini kapitalist kalkınma tezleriyle dolduran Demirel’in AP’si (Turan, 2012: 484-489), eğitimi “maddi ve manevi kalkınma” için bir araç olarak formüle etmiştir. Öncelikli hedefi, büyüme odaklı kalkınma anlayışına hizmet edecek bir eğitim sistemi kurmak ve sanayileşmenin yol açacağı toplumsal devinimi ve çalkantıları “manevi kalkınma” ile dengelemektir. Bu çerçevede AP’nin seçim beyannameğinde: “Milli eğitim politikamızın temeli; vatandaşın bir kül halinde kalkınabilmesine, maddi ve manevi hayatını teçhiz ederek yetişmesine yardım etmektir” (Adalet Partisi, 1965: 8) denmiştir. Meclis’te okunan hükümet programında ve sonrakilerinde benzer vurgular vardır (Büyükboyacı, 2015: 23, 24). Programlarda tekrarlanan milli şuur kavramı (Kaplan, 2005: 234-237) ise modernlik ile muhafazakârlığın

ideal bir sentezi olarak sunulmuştur. Bununla birlikte AP'nin pragmatizminin eğitim politikalarına da yansıdığı ve köklü sorunlara geçici çözümler üretmekle yetinildiği ileri sürülebilir.

AP'nin Öğretmenleri ve Eğitim Faaliyetlerini Denetleme Politikası

AP hükümeti, ulusal eğitimin içeriğini ve icra mekaniğini Türkiye'nin Batı kapitalist sistemine entegrasyonun gereklerine ve hâkim sınıfların ihtiyaçlarına uygun bir biçimde dönüştürmeyi amaçlamıştır. Teknik eğitime yapılan vurgular, özel yüksek okulların artışını teşvik bu kapsamda düşünülmelidir. AP hükümeti aynı hedefin bir parçası olarak Milli Eğitim Bakanlığı'na (MEB) eğitimcileri ve öğrencileri ahlaki ve siyasi açıdan denetleme görevi vermiştir. Bu çerçevede başvurulan yöntemler DP döneminde başvurulanlarla kimi benzerlikler arz etmektedir. Örneğin din eğitime ağırlık vermek ve “muzır cereyanlar” ile okul içinde ve dışında mücadele etmek hükümetin eğitim politikasının belkemiğidir. AP bu uygulamaları bir üst seviyeye çıkarmış ve sürekli kılmıştır. Meclis'te MEB bütçesi konuşulurken sözü edilen her iki başlık da önemli bir gündem maddesi haline gelmiştir. Misal, 1966'nın hemen başında Bütçe Komisyonu MEB'e “muzır cereyanlar” ile mücadele için yüklü bir ödenek çıkarmış; dönemin Milli Eğitim Bakanı Orhan Dengiz (27.10.1965-01.04.1967), “muzır” ve “aşırı” faaliyetlere karşı ödeneğin artırılması gerektiğini savunmuştur (Milliyet, 07.01.1966: 3). AP'li vekillerinden bazıları ise okullara “komünizmle mücadele haftası” konması önerisini getirmiştir. Dengiz, ısrarlı talepler karşısında Bakanlığın gereken önlemleri aldığını, örneğin Talim Terbiye Dairesi'nde çeşitli düzenlemelerin yapıldığını söylemiştir (Milliyet, 02.02.1966: 1).

MEB, yayınladığı 9 Nisan 1966 tarihli genelgeyle, eğitim ve kültür alanında sol fikirlerle mücadeleyi öncelikli bir alan olarak tarif etmiştir. Bu hedefe ulaşmak için ikili bir yöntem belirlenmiştir. İlk ayağında komünizmle mücadeleye yönelik yayınların eğitim kurumlarında okutulması düşünülmüş ikinci ayağında ise okul idarecilerinin ve öğretmenlerin okullara sokulması muhtemel “zararlı yayınları” tespit edip ilgili mercilere bildirmesi gerektiği söylenmiştir. Talimata göre eğitim kurumları ve kütüphanelere Bakanlık tarafından satın alınarak gönderilen yayınlar demirbaş listelerine kaydedilecek ve okutulacaktır. Bu işlemi yapmayı ihmal edenler hakkında soruşturma açılacaktır. *Yön'de* ilgili genelge üzerine kaleme alınan bir yazıda Bakanlıkça satın alınan yayınlar hakkında bazı bilgiler verilmiştir. Buna göre süreli yayınlar içinde *Yeni İstanbul* gibi sağ siyasete yakın gazeteler, öğrenciler için hazırlanan materyaller kapsamında da Selahattin Arıkan'a ait *Şiirlerle Öğretim Serisi* gibi kitaplar vardır. Komünizmle mücadele başlıklı panelleriyle bilinen Arıkan, 1965'te kurulan Milliyetçi Öğretmenler Birliği'nin önde gelen isimidir. Uzun yıllar *Öğretmen* dergisini çıkarmıştır. Onun

hem kitaplarının hem de *Öğretmen* dergisinin Bakanlık tarafından satın alınması *Yön*'de "devlet parası ile McCarthyçilik" olarak nitelendirilmiş (Yön, 06.05.1966: 4), ilerleyen dönemde *Ant*'ta ise Bakanlığın kendilerine yakın isimleri kolladığı ve zengin ettiği ima edilmiştir.² Genelgeye dair bir diğer eleştiri MEB'in kendini savcılık makamının yerine koyduğuna yöneliktir. Çünkü "muzır yayınları" yasaklamak, toplatma emri vermek aslen MEB'in değil mahkemelerin işidir. Bakanlık muhafazakâr-sağ çevrelerin desteklediği böylesine adımlar atarken Türkiye Milli Talebe Federasyonu (TMTF) ve sol gençlik kuruluşları ortak bir bildiri yayınlayarak devlet bütçesinden desteklenen yayınların devrimlere ve anayasaya karşı olduğunu ileri sürmüş, bu tasarruftan doğrudan Bakan Dengiz'i sorumlu tutmuşlardır (Milliyet, 06.05.1996). Bakanlığın çocuklara yönelik ideolojik endoktrinasyon faaliyetleri başta CHP ve TİP olmak üzere muhalefet tarafından anayasal haklar ve özgürlükleri ihlal çerçevesinde eleştirilmiştir.

1967 başında Meclis'te MEB bütçesi görüşülürken CHP grubu adına söz alan Nuri Kodamanoğlu, AP iktidarında gündeme gelen haberlere işaret ederek, MEB'in komünizmle mücadele kisvesi altında iktidar partisinin siyasi anlayışına göre eğitimi dizayn etmek istediğini iddia etmiştir. Kodamanoğlu'na göre öğretmenlere ve öğrencilere yalnızca iktidarın görüşüne uygun yayınları sunmak bu planlı politikanın önemli bir parçasıdır. Resmi kültür kurumları "güdümlü bir idare" altına alınmakta; kamu kaynakları iktidarın nüfuzundaki dernek ve kuruluşlara aktarılmaktadır. CHP'li vekil, öğretmenlerin rejimin kurulduğu ilk günlerden itibaren alışık oldukları çalışma biçiminden kopartıldıklarını, iktidarın ideolojisinin uygulayıcısı olmak zorunda bırakıldıklarını söylemiştir (TBMM Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 19.02.1967: 477). Millet Partisi (MP) adına konuşan H. L. Sarıyüce öğretmenleri karalayarak oy peşinde koşan siyasetçilerin öğretmenlerin toplumdaki itibarını zedelediğini, Bakan'ın da böylesi bir atmosferde öğretmenlere yönelik "ezici" politikalar yürüttüğünü iddia etmiştir. Vekil, Bakanlığın görevinin öğretmenleri sürmek değil korumak olduğunun altını çizmiştir (TBMM Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 19.02.1967: 480-83). "Öğretmen elbette bugünkü eğitim düzeninin bozuk olduğunu söyleyecek... Çünkü hala 15 bin 600 köyde okul yoktur" diyen TİP'li Yusuf Ziya Bahadınlı ise uygar ülkelerde öğretmenlerin bakan ya da bakanlık memurları tarafından cezalandırılmayacağını ifade etmiştir (TBMM Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 19.02.1967: 489).

Bütün bu tartışmaların arka planında 1965 genel seçimleri sonrasında yeni hükümetin güçlenen sol ideolojik hegemonyayı dağıtma/parçalama stratejisi yatmaktadır. Bu hegemonyanın üç ayağı vardır. İlki çevirilerle desteklenen sosyalist yayın faaliyeti sayesinde alternatif öğrenme imkânlarını genişleten bir kültürel sahanın oluşmasıdır. İkincisi TÖS'ün katkısıyla öğretmenlerin kapitalist

eğitim modeline karşı “ilerici eğitim” adı verdikleri kolektif bir eğitim modeli geliştirmeleridir. Üçüncüsü ise sol/sosyalist üniversite gençliğinin politik eylemliliğidir (İnal, 2015: 34). AP, 1965-1971 arasında her üç alanda karşı hamleler yapmıştır; fakat öğretmenlere yönelik kontrol mekanizmaları diğer hamleleri öncelemiştir. Bu “önceliğin” nedeni 1965 sonrası TÖS’ün hızla üye sayısını arttırması, TİP’e sempatiyle bakan eğitimcilerin niceliksel artışı ve öğretmenlerin sınıfta sosyal adalet gibi dönemin sol literatüründe başat yer tutan kavramlara yer vermeleridir.

Öğretmenin muhalif politik bir özne olmasının kamunun “tarafsızlığına” tehdit olduğurduğu düşüncesi yeni değildir. Ancak öğretmenlerin hızla politikleşmesi hükümetlerin tehdit algısını daha yüksek bir seviyeye çıkarmıştır. Bakan Deniz öğretmenlerin eşitlik, laiklik başta olmak üzere politik izdüşümleri olan konulara girmemesi gerektiğini düşünen bir isimdir³ ve bu yöndeki uygulamaları nedeniyle sol/sosyalist çevrelerde baştan itibaren eleştirilmiştir.⁴ Öğretmenler “siyaset yaptıkları” gerekçesiyle ya soruştırmaya maruz kalmış ya da sürgün edilmiştir. Bu sürgün ve soruştırmalar hem sol dergilerde hem de Meclis kürsüsünde konu edilmiştir.⁵ Türkiye Öğretmen Dernekleri Milli Federasyonu (TÖDMF) ve TÖS Milli Eğitim Bakanı’na hitaben 1961 Anayasası’nı referans alan açıklamalar yapmıř⁶; tahkikata uğrayan öğretmenler de Bakana düşünce özgürlüğu ve anayasal prensipleri hatırlatmıştır (Yön, 03.12.1965: 2). Buna rağmen AP iktidarının daha ilk yılında Köy Enstitüsü kökenli bazı eğitimciler görevinden uzaklaştırılmıştır. Süreci başlatanlar da genellikle yereldeki Komünizmle Mücadele Derneği (KMD) üyeleri ve AP’li isimlerdir.⁷

AP iktidarını kuvvetlendirdikten sonra sol görüşlü öğretmenlerin MEB’den uzaklaştırılması doğrultusunda yeni hamleler gündeme gelmiştir. Bakanlıkta tasfiye listelerinin hazırlandığı bilgisi sol kamuoyuna sızınca Demirel ile görüşen İsmet İnönü uyarılarda bulunmuş, TÖDMF tasfiye hazırlığına karşı ülke çapında bir kampanya başlatmıştır. Görevden el çekirtmeler ve soruştırmalar daha önce *Yön*’de olduğu gibi *Ant*’ın da gündemindedir. Bu çerçevede dikkat çekici gelişmelerden biri TÖS Başkanı Baykurt’un MEB Müdürler Kurulu kararıyla Ankara ilköğretim müfettişliği görevinden alınmasıdır.⁸ TÖS’ün faaliyet alanını daraltmak isteyen hükümet, sendika yönetimini sıkı takibe almış; Baykurt yerine TÖS Başkanı olan Feyzullah Ertuğrul da sürülmüştür.⁹ Hem sol entelektüeller hem de muhalif sendikalar Bakanlığın TÖS’ü hedef alan uygulamalarını eleştirmiştir (Ant, 11.07.1967: 2). Görevden el çekirtme için gerekçe gösterilenler hayli ilginçtir. Örneğin TİP milletvekilleriyle mektuplaşmak (Ant, 31.01.1967: 6) bakanlık emrine alınmak için yeterli görülmüş; öğretmenlerin mesleki deneyimlerini içeren mektuplar emniyet tarafından postada açılmış ve hakkında işlem yapılan öğretmenlerin komünizmle ilişkisine delil olarak

sunulmuştur (Ant, 28.02.1967: 6). Bakan Dengiz bu işlemleri meşrulaştırmak adına mektuplardan birini MEB bütçesinin görüşüldüğü günlerde Meclis'te okumuştur (TBMM Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 19.02.1967: 513), Dengiz, öğretmenlerin siyasete karıştığını söyleyerek Bakanlığın yalnızca üzerine düşen görevi yerine getirdiğini ileri sürmüştür. 1965 seçimlerinde TIP'ten aday olan Mahmut Makal'ın bir süre sonra Bakanlık emrine alınması da mektup hadiseleri gibi solda gündem olmuştur. 1967 yılında UNESCO Makal'ı dünya gençliğine "örnek insan" olarak seçmiş; dış basında peşi sıra Makal'ı öven yazılar yayımlanmıştır. Uluslararası ölçekte böylesine taltif edilmiş bir ismin MEB tarafından görevinden el çektilmiş olması bakanlık tasarruflarına dair yeni soru işaretlerini beraberinde getirmiştir (Ant, 07.03.1967: 6) TÖS, MEB'e Makal'ın ironik durumu üzerinden eleştiriler yöneltmiştir (Milliyet, 03.03.1967: 1).

1960'ların ikinci yarısı, eğitimin bileşenleri arasında yeni bağların kurulduğu bir dönemdir; bu zaman zarfında politikleşen veliler ve öğrenciler soruşturmaya maruz kalan öğretmenler için harekete geçmiştir. İdare ise öğrenci protestolarının önünü kesmek istemiştir. Birçok okulda çocukların disiplin kurullarına sevk edilmesi, öğretmenlere benzer bir biçimde öğrenciler için de tasfiye listelerinin hazırlanmasından endişe edilmesine neden olmuştur (Makal, 1967a: 6). İlk ve orta öğretim öğrencilerini kapsayan bir tasfiye dalgası gelmediyse de yeni disiplin cezaları aracılığıyla öğrencileri edilgen bir konuma itilmeye çalışılmıştır.

Dengiz, Mart 1967'de bakanlık görevinden ayrılıp yerine İlhami Ertem (1 Nisan 1967- 3 Şubat 1969) geçince TÖS yeni bakandan öğretmen kıyımını durdurmasını, pasif göreve çekilmiş eğitimcileri işbaşına çağırmasını talep etmiştir. Ancak Ertem, AP hükümetinin politik tercihlerine uygun bir bakanlık yapacağını belli edince kendisiyle TÖS arasındaki ilişki gerilimli bir hal almıştır. TÖS Başkanı yeni Bakan döneminde öğretmen kıyımının sürdüğünü savunmuş, sendikanın belirli bir merkezden emir aldığı ileri süren Bakan ise "kanun sınırlarını zorlayan TÖS'ü hizaya getireceğini" açıklamıştır (Milliyet, 30.09.1967: 1). Böylece sendika yöneticisi öğretmenlere dönük tasarrufların kapıda olduğu izlenimini yaratmıştır. Muhafif öğretmen örgütleriyle Bakan arasındaki gerginlik Bakan'ın TÖDMF ve TÖS'ü kışkırtıcılıkla itham etmesine kadar varmıştır (Ant, 24.09.1968: 3). Daha sert geçecek bir dönemin sinyallerini alan sendikalı öğretmenler bu süreçte "direniş toplantıları" düzenlemiştir. Örneğin, Antalya'da görevli öğretmenlerden bir bölümünün tahkikat aşaması neticelenmeden Doğu'ya sürülmesi üzerine TÖS direniş toplantısını Antalya'ya taşımış; öğretmenler Bakanlığın haksız olarak niteledikleri tasarruflarından bir an önce vazgeçmelerini talep etmiştir (Ant, 31.10.1967: 10). Daha sonra TÖS, sendikalı öğretmenlerin Milli Eğitim Bakanı'nın katıldığı toplantılara gitmeyeceğini açıklamıştır. Öğretmenler gerektiğinde dersleri de boykot edebilecektir (Ant, 21.11.1967: 2).

Hükümetle gerilimli ilişki yaşayan muhalif öğretmen sendikaları sorunların çözümü için başvurdukları Başbakan'dan ve Cumhurbaşkanından olumlu yanıt alamamıştır. Demirel ile görüşen TÖS Başkanı Baykurt ve Federasyon Genel Başkanı Savcı, kendilerinin iktidarı ele geçirmek maksadıyla rekabet eden siyasal partilerle organik bir ilişki kurmadıklarını dolayısıyla iddia edildiği gibi "siyaset" yapmadıklarını savunmuştur. Başbakana sürgüne maruz kalan öğretmenlerin listesi iletirse de görüşmeden somut bir sonuç çıkmamış, sadece pozisyonlar bir kez daha netleşmiştir (Ataöv, 1967: 13). Öğretmen kökenli bir senatörün senatoya atanmasının eğitimcilerin sorunlarını çözmede işlevsel olabileceğini düşünen Federasyon, Cumhurbaşkanı Sunay'dan randevu istemiş fakat randevu kontenjan senatörü belirlendikten sonraki bir tarihe verilmiştir. Sol dergiler TÖDMF Başkanı Savcı beklentilerinin karşılanmadığını hatta öğretmenlerin küçümsendiğini iddia etmiştir (Ant, 25.06.1968: 4). Öğretmenler Cumhurbaşkanı'ndan da destek bulamazken TİP ve kısmen CHP, Milli Eğitim Bakanının eleştirildiği TÖDMF kongrelerine katılarak öğretmenlerin yanında oldukları mesajını vermiştir.

Sorunlarına politik ve bürokratik kanallardan çözüm bulamayan öğretmenler sol/sosyalist entelektüellerin de desteğiyle "düzenin değişmesi" gerektiğine dair söylemlerini (Milliyet, 07.01.1968: 1) ve eylemlerini arttırmıştır. Fakir Baykurt, Bakanlıkla öğretmenler ve öğrenciler arasındaki çatışmanın daha derin bir çelişkinin ürünü olduğunu söylemiştir. Baykurt'a göre asıl mesele egemen güçlerle yoksul halk arasında cereyan eden mücadeledir. Hükümet egemen güçlerin, TÖS'lü öğretmenler çoğunluğu fakir olan halkın yanındadır (Ant, 28.11.1967: 2). Öğretmenlere yönelik hükümet politikaları sınıf mücadelesinin bir izdüşümü olarak görülünce öğretmen protestolarına sol gençlik kuruluşları da eklenmiştir. 23-30 Aralık 1967 tarihleri arasında bir dizi etkinlik başlatan sol/sosyalist gençler, okulların ve öğretmenlerin durumunu anlatan broşür dağıtmış, Bakan Ertem'in broşürdeki bilgilere karşı çıkması üzerine sol çevreler Ertem'i istifaya davet etmiştir (Ant, 09.01.1968: 10-11).

1969 baharında, hem de Kanlı Pazar'dan kısa bir süre sonra, TÖS'e Ankara Basın Savcılığı tarafından sendikaların kuruluş amaçlarından saparak "siyaset" ile uğraştığı iddiasıyla dava açılmıştır. Sözü edilen dava, sol çevrelerde siyasi bir dava olarak görülmüştür. Devrim İçin Eğitim Yürüyüşü'nün yasaya aykırı olduğunu ileri süren AP çok geçmeden yürüyüşe katılan öğretmenler hakkında da soruşturma açılmasının zeminini oluşturmuştur (Ant, 25.03.1969: 3). Aynı dönemde TÖS'lü öğretmenlerin sürgün edilmesine devam edilmiş fakat bu sürgünlere tepki gösterenler çoğalmıştır (Ant, 15.04.1969: 15). Bu dönemde TÖS'e yönelik fiili saldırılarda da artış yaşanmış¹⁰, Ant saldırıları İlim Yayıma Cemiyeti'nin (İYC) organize ettiğini ileri sürmüştür. Dergi, Başbakan Demirel'in

Cemiyet'in İstanbul'da yaptırdığı yurdun açılışına katılacak olmasını ise gericiliğe destek olarak nitelemiştir (Ant, 22.10.1968: 3). Bu tablo 12 Mart muhtırası öncesinde yükselen gerilimin göstergelerinden yalnızca biridir. Muhafız öğretmenlere yönelik baskıcı uygulamaların devam etmesi ve eğitimcilerin yaşadığı maddi zorlukların artması (Emek, 16.06.1969: 7) üzerine öğretmenler 1969 Aralık ayında 4 gün sürecek büyük bir öğretmen boykotu örgütlemiştir. Hükümet kararın geri çekilmesi için cezai tedbir dâhil çeşitli yöntemlere başvursa da (Milliyet, 15.12.1969: 1) boykot hayata geçirilmiştir. Boykota katılan öğretmenlere verilen disiplin cezaları Danıştay tarafından bozulmuştur. Yüksek yargının örgütlenme özgürlüğünü koruyan kararları hükümetin yargıya yönelik olumsuz duygularını pekiştirmiştir. 1969-1971 arasında hükümet bir yandan eğitimin tüm aşamalarını kapsayan bir reform sözü vermiş (Milliyet, 14.01.1970: 11) bir yandan da öğretmenler ve TÖS üzerindeki denetim çabaları artarak devam etmiştir.

“Manevi Kalkınma” ve İmam Hatipler

DP-AP çizgisi erken cumhuriyet dönemi laiklik uygulamalarına şerh düşen bir politik geleneğin takipçisidir. “Müslüman halkın beklentilerine cevap vermek” adı altında başvurulan politikalar seküler milliyetçilik yerine İslami vurguları yoğun olan bir milliyetçilik türünün yaygınlaşmasına hizmet etmiştir. AP'liler sosyalist düşüncenin, Türk-İslam kültürü olarak tarif edilen medeniyetin gençlere düzgün aktarılması nedeniyle kendine zemin bulduğunu düşünmüştür. Onlara göre Cumhuriyet'in materyalist ve rasyonalist milliyetçilik anlayışı sosyalist/komünist fikirlerin önünde set olmaktan uzaktır (Demirel, 2004: 205-206). AP iktidarı komünizmle mücadele ve “manevi kalkınma” için muhafazakâr temaları öne çıkaran bir kültür politikası belirlemeye ve din eğitimi güçlendirmeye karar vermiştir. Bu çerçevede hem İmam Hatip Okullarını arttırmak hem de mezunlarına statülerini yükseltme imkânı vermek için adım atılmıştır. Örneğin hükümet göreve gelir gelmez İmam Hatip mezunlarının olgunlaşma imtihanı verip üniversite sınavına girmesini mümkün kılacak düzenlemeyi kamuoyuna duyurmuştur. Bu konu daha önce AP'nin seçim beyannamesinde de yer almıştır (Adalet Partisi, 1965: 9). Üniversite eğitime dair talebin arttığına gösterge olarak da sunulabilecek bu başlık aynı zamanda politikleşen gençliğin içinde sağ akımlar lehine yeni bir konumlanma arayışına da işaret etmiştir.

1960'larda ideolojik kristalleşmenin netlik kazandığı alanlardan biri laik eğitime dair tartışmalarıdır. CHP ve TİP'li vekillerin AP'nin dini eğitim yaygınlaştırma politikasına yönelik eleştirileri bu bağlamda düşünülmelidir. İnönü hükümetleri zamanında Milli Eğitim Bakanlığı yapmış olan İbrahim Öktem, Meclis'teki bir karma komisyon toplantısında AP'lilerin İmam Hatip Okulu sayısının artırılması

talebini hayretle karşıladığını söylemiştir. Öktem'e göre ihtiyaçtan fazla imam ve hatip yetiştirilmesinin ileride sosyal huzursuzluklara yol açma ihtimali vardır (Milliyet, 04.01.1966: 7). 1966'nın ilk aylarında Denizli, Eskişehir, Malatya, Kastamonu'nda açılan okullarla İmam Hatip Okulu sayısı 30'u bulmuştur. Bakan Dengiz konuşmasında İmam Hatip Okullarının manevi yaşam açısından büyük önem taşıdıklarını ve kalkınmanın gerçekleşmesinde elzem olduklarını ileri sürmüştür (Milliyet, 13.02.1966: 7). İmam Hatip Okulu sayısındaki artış bütçe görüşmelerinin gündem maddelerinden de biridir. "Dini fanatizmin" komünizme karşı siper olamayacağını söyleyen CHP'li vekil Kodamanoğlu (TBMM Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 19.02.1966: 608, 609) mevcut İmam Hatip Okullarında eğitim şartları çağın gereklerine uygun değilken yenilerini açma aceleciliğini anlamadıklarını ifade etmiştir.¹¹

AP'nin ilk döneminde İmam Hatip Okullarının sayısında gözlemlenen yükselişe rağmen İmam Hatip Mezunları Federasyonu, cumhurbaşkanı ve hükümete bir "muhtıra" vererek yurt sathında İmam Hatip Okullarının sayısının artırılmasını talep etmiş ve liselere derhal din dersi konulması gerektiğini söylemiştir (Milliyet, 22.04.1966: 3). Bunun üzerine bakan lise müfredatının günün gereklerine uygun olarak yeniden hazırlanacağını duyurmuş ama din derslerinden özel olarak bahsetmemiştir (Milliyet, 15.03.1966: 3). Aynı dönemde din eğitiminin yaygınlaştırılmasının hâkim sınıfın çıkarlarını korumaya yönelik olduğunu iddia eden sol dergilerde laik eğitimin önemine dair yazılar kaleme alınmaya başlamış, laik okullarda din eğitiminin verilmemesi gerektiği ileri sürülmüştür (Makal, 1967b: 6). Ertem'in bakanlığı döneminde liselere zorunlu din dersi konması yeniden gündeme geldiyse de Ertem bunun anayasaya aykırı olduğunu ancak din dersinin seçmeli olarak okutulması için hazırlık yaptıklarını söyleyerek (Milliyet, 26.08.1967: 1) hem laiklik ilkesinden sapmadıklarını kanıtlamak hem de muhafazakâr örgütlenmelerden gelen politik baskıları yumuşatmak istemiştir.

İmam Hatip Okullarının artırılmasına yönelik talepler, 1960'ların ilk yarısında sol mecralarda doğrudan mesele haline getirilmeyen bu okulları tartışılır kılmaya başlamıştır. Solda "manevi kalkınma" adı altında gerçek kalkınma fırsatının heba edildiğini düşünenler İmam Hatipleri Köy Enstitüleri ile karşılaştırmıştır. Örneğin *Yön'de* TİP'li Bahadınlı 1960'ların Türkiye'sinde köy çocukları için İmam Hatip dışında bir seçenek kalmadığını yazmıştır. Yazara göre İmam Hatipler ile Köy Enstitüleri birbirine taban tabana zıt iki zihniyetin ürünüdür. Enstitüler talebeleri sayesinde köyü kalkındırarak ekonomik ve toplumsal dönüşümü hedeflerken İmam Hatip Okullarını kurup yaygınlaştıranlar mevcut ekonomik, sosyal yapının olduğu gibi kalmasından yanadır. Zira o yapı zenginlerin ve idarecilerin lehinedir (Bahadınlı, 1966: 12). Sol/sosyalist yazarlar din eğitimi – hâkim sınıflar ilişkisini

kimi zaman burjuvazinin mesajları üzerinden doğrulamaya çalışmıştır. Zira 1960 sonrasında belirleyici rolü artan sanayi burjuvazisinin temsilcileri İmam Hatip Okullarını sağ siyasetçiler gibi hem komünizme karşı bir “mevzi” hem de “aydın din” adamı yetiştirme yeri olarak görmüştür. Din görevlisinin dini inanç ve ritüelleri kapitalist ekonominin ihtiyaç duyduğu “çalışma rasyonalitesi” ile barışık hale getirmesi beklenmiştir. İYC tarafından bir imam hatip okulunda organize edilen iftar yemeğinde iş adamı Vehbi Koç’un yaptığı konuşma sözü edilen beklentiği resmetmesi açısından kayda değerdir. Koç’a göre aydın din adamı vatandaşları daha çok çalışmaya sevk etmeli, deyim yerindeyse vaktin nakit olduğunu bilmelidir. Koç’un öğrencilere cuma hutbesini fazla uzatmamak, namazı geciktirmemek gibi önerileri (Milliyet, 23.12.1967: 3) hâkim sınıfların kapitalist kalkınma ile barışık din tahayyülünün bir özeti niteliğindedir. Hal böyleyken solda “kulağa hoş gelen” aydın din adamı betimlemesinin hiç de “masum” olmadığını düşünüp yazanlar vardır (Eroğul, 1970: 13).

1968’de Meclis’te MEB bütçesi görüşülürken Bakan, tüm illerde İmam Hatip Okulu açmayı hedeflediklerini beyan etmiştir. Aynı dönemde kızlar için imam hatip okulu açma adımı atılmıştır.¹² Sağ siyasetle bağı olan farklı çevreler, İmam Hatiplerin artmasına karşı çıkanları “inkılap mutaassıbı” olarak nitelendirmiş, eleştirilerin “yersiz endişelerden” kaynaklandığını iddia etmişlerdir (Milliyet, 28.10.1968: 1). Bu ve benzeri yorumlar kurucu rejimin seküler yönüne doğrudan eleştiri getirmese de onu benimseyenler üzerinden bir tartışma sürdürerek dolaylı bir eleştiri gündeme taşımıştır. İmam Hatip Okullarına öncelik verilmesine karşı 1968’de TÖS eğitimin dinselleştirilmesine dair en sert itirazlardan birini kaleme almıştır. Sendikanın yayınladığı bildiri İmam Hatip Okullarının bazılarında anayasaya ve laikliğe aykırı fikirlerin yayıldığı iddia edilmiş ayrıca sayısı hızla artan Kuran kurslarına dikkat çekilmiştir. TÖS “ilerici vekillerden” ve senatörlerden konuyu araştırmalarını talep etmiş; devrimci kuruluşlar ve sendikalardan da TÖS’ün mücadelesine destek olmalarını istemiştir (Milliyet, 05.06.1968: 8). Sol yayınlar ise İmam Hatip Okullarında görev yapan “ilerici öğretmenlerin” sorunlarını gündemde tutmaya çalışmıştır (Ant, 27.08.1968: 2).

Sosyalistlere göre hâkim sınıfların eğitimden beklentileri ve hükümetin eğitimde komünizmle mücadele adına yaptıkları sistemin varsıllar lehine işleyen yapısını halkın gözünden uzak tutmak içindir. Eğitim imkânına ulaşma konusundaki adaletsizliklerin reformla çözülebilmesini olanaklı görmeyen kimi yazarlar “eğitimde devrim gerekli” demektedir (Yalnız, 1967: 10). İdris Küçükömer ise eğitimin tamamen egemen güçlerin propagandasına dönüşme ihtimalinden söz etmiştir. Bağımsızlığın hür bir biçimde karar verme olduğunun altını çizen Küçükömer (1966), propaganda ya da zor vasıtasıyla dönüştürülen eğitimin bir

bağımsızlık sorunu olduğunu iddia etmiştir. Eğitim, fırsat eşitliği ilkesine uyularak ve toplumun maddi ve kültürel ihtiyaçları çerçevesinde örgütlenmelidir. Yazar bunun eğitim sistemine kozmetik müdahalelerle mümkün olmadığını, sistemin tümüyle değişmesi gerektiğini savunmuştur:

Mesele, fırsat eşitliğini eğitim alanında verebilmek, mevcut ekonomik kaynakların çok büyük oranının insanda yatırımını sağlamak için okullara, yollara, laboratuvarlara, kütüphanelere, öğretmen yetiştirilmesine vesaire tahsisi gerekmesindedir. Bu ise mevcut sistem değişmeden imkânsızdır. Bu değişikliğe karşı, mevcut düzenden çıkarı olan iç ve dış sınıflar değişiklik gerektirecek bir eylemi engellemek, saptırmak için eğitim adı altında yapıcı, ilerici bir alternatif tanımayan, dogmatik propaganda yapacaklardır (Küçükömer, 1967: 7).

Küçükömer yoksul halk çocuklarına “öteki dünyadaki mutluluğu” salık veren propagandanın kapitalist toplumu yeniden üretmeyi hedeflediğini düşünmektedir. Böylesine bir propaganda yazara göre ekonomik sorunları gidermediği gibi ülkenin “iki kampa” ayrılmasını hızlandıracaktır (Küçükömer, 1967: 7). Sol entelijansiya içinde iki kampa ayrılmayı önleyecek çözümü Atatürk döneminin “militan laiklik” uygulamalarına dönmekte bulanlar kadar bunun yeterli olmadığını, önemli olanın “dinci ideolojinin varlık nedenlerini ortadan kaldırmak” olduğunu söyleyenler (örneğin Eroğul, 1970: 13) de vardır. Bu ikinci tespit devrim için eğitim tartışmasıyla iç içe geçmiştir.

“Devrim İçin Eğitim” Tartışması

Sosyalist solun iktidar perspektifinin belirginleşmesiyle birlikte eğitimde devrim tezi de yavaş yavaş rafa kalkacaktır. “Devrim için eğitim” mi tartışması laiklik ve sosyal adalet temalarını merkeze alan ve ilk, orta ve yüksek eğitimi içeren bütünsel bir tartışmaya dönüşmüştür. TÖS’ün Eylül 1968’de organize ettiği Devrimci Eğitim Şurasının hemen öncesinde ve Şura sırasında sol/sosyalist yazarlar bu tartışmaya katkı sunmuştur. Örneğin devrimin sadece eğitim sistemi içinde yapılmasının sonuç vermeyeceğini savunan Çetin Özek’e göre Osmanlı’dan Cumhuriyet’e eğitim sistemini düzeltmek için atılan adımlar başarısız olmuş, ortaya yamalı bohça çıkmıştır. Eğitimin sınıfsal karakteri kaldırılmamış aksine burjuvazi güçlendikçe eğitimin sınıfsal karakteri de artmıştır:

Kazara gerçekleştirilebilecek bir devrimci eğitim kuruluşu, düzene dokunmadıkça, bu kuruluşu uygun yapı olmadıkça, düzen tarafından yabancı bir madde gibi dışa atılacaktır. Bunun en büyük deneyini Köy Enstitüleri ile Türkiye yaşamış değil midir? Anayasamızın emredici kurallarına rağmen öğretim özgürlüğünü sınırlandırarak siyasi iktidarın çizdiği sınırın dışına çıkıp devrimci ve halka dönük eğitim yapmak isteyen öğrencilere kısılmamakta mıdır? Bugün gene eğitim sorunlarını tartışmıyor muyuz bunca yıl sonra? Bütün bunlar bize salt eğitim içinde köklü devrim yapılmayacağını öğretmedi mi? (Özek, 1968b: 7)

Şûrada eğitim sorunlarının çözümünün kendi başına amaç olamayacağı tezi büyük ölçüde kabul görmüştür. Eğitimde devrimi şimdilik yeterli gören kimi öğretmenlere meslektaşları, öğretim üyeleri ve Öğrenci Örgütleri Dayanışma Kurulu adı altında şûraya gelen öğrenciler itiraz etmiştir. Onlara göre devrim “bir bütün olarak” ele alınmalıdır (Ant, 10.09.1968: 5). Devrimci eğitimin ilk görevinin halkın siyasal bilinçlenmesine katkı sunmak olduğu savunulan sonuç bildirisinde “...eğitimde devrim yapılması, toplumun ekonomik yapısının değişmesine ve siyasal yönetimin halktan yana olan güçler eline geçmesine bağlıdır. Ekonomik ve siyasal devrim olmadan eğitimde devrim olmaz” denmiştir (Ant, 17.09.1968: 7). Devrimcilerin bireylerin dini inançlarına ve ihtiyaçlarına saygılı olduğu ancak dinin egemen güçler tarafından kullanılmasına engel olma sorumluluğunu taşıdıkları ifade edilmiştir. Anayasaya, ülke çıkarlarına, bağımsızlığa ve kişi onuruna aykırı düzenlemelere karşı devrimci eğitim örgütlerinin harekete geçecekleri kayıt altına alınmıştır. Bütün bunlara ilaveten ileride eğitimde devrim için de hazırlık yapılması gerektiği şart koşulmuştur.¹³ 1968 sonbaharında ODTÜ’de eylem başlatan öğrenciler de TÖS sonuç bildirisinde altı çizilen devrim için eğitim tezini benimsemiştir (Ant, 22.10.1968: 14). Devrim için eğitim tartışmaları, öğretmenlerin ve TÖS’ün toplumsal mücadele içindeki yerine dair farklı fikirleri solda görünür kılmıştır. Öğretmenleri devrimin gerçekleştirilmesinde başat bir özne görenler kadar öğretmenlerin asli vazifesinin devrim için halka rehberlik yapmak olduğunu söyleyenler de vardır. İkinci görüş TÖS’ün öğretmenlere kılavuzluk rolüne uygun donanımı ve programı sağlaması gerektiğini savunmuştur (Ertuğrul, 1969: 7).

Sendikalar ve sol entelijansiya eğitim üzerine düşünsel tartışmaları sürdürürken TİP’li milletvekilleri eğitimdeki eşitsizliklerin giderilmesine yönelik bir dizi öneriyi Meclis kürsüsünde dile getirmiştir. Bu öneriler öğretmenlerin özlük haklarının iyileştirilmesinden okullaşma tercihlerinin belirlenmesine kadar geniş bir yelpazeyi içermiştir. Örneğin öğretmenlerin tıpkı hâkimler gibi ayrı bir statüye tabi tutulmasını öneren Bahadınlı Personel Kanunu’nda yapılacak bir değişiklikte öğretmenlerin daha güvenceli bir konuma kavuşturulabileceğini savunmuştur. TİP aynı zamanda “eğitimde adaleti” tesis etmek için devletin burslara, yatılı okullara, bölge okullarına ağırlık verilmesini talep etmiştir. Hükümetin bölge okulları projesini ise karma eğitimden saptığı, çok sayıda okul inşa etmek yerine müteahhit zengin ettiği gibi iddialarla eleştirmiştir (TBMM Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 19.02.1966: 620). Dönemin sol/sosyalist yazarları TİP’in önerilerini ve eleştirilerini büyük ölçüde desteklemiştir. Aynı zamanda ilk ve orta öğretimdeki ders kitabı sorunu gibi öğrencileri ve velileri doğrudan ilgilendiren konularda tavsiyeler kaleme almışlardır. Ders kitaplarının basımının özel matbaalara bırakılmasını eleştirmişler, bu sorumluluğun devlete ait olduğunun altını çizmişlerdir (Arolat, 1968a: 15, 1968b: 2). 1960’ların

sonlarında enflasyonun artışıyla birlikte parasız eğitimin gerçekte “parasız” olmadığı, öğrencilerin masraflarının aileleri zor durumda bıraktığı, devletin tam manasıyla ücretsiz eğitim için gerekli adımları atması gerektiği daha sık ifade edilir hale gelmiştir.

AP Döneminde Eğitimde ABD Etkisine Eleştiriler

AP'nin iktidarda olduğu 1965 sonrasında sol yayınlarda eğitim sisteminde ABD etkisi üzerine yorum ve analiz yazıları artarak yayınlanmaya devam etmiştir. AP hükümeti, kendinden önceki hükümetlerin pilot uygulama olarak başlattığı kimi pratikleri ülke sathına yaymıştır. Sol/sosyalist yazarlar, bu uygulamaların birçoğunun temelini CHP iktidarı döneminde atıldığını ifade etmekle birlikte AP iktidarında yaşanan yoğunlaşmaya dikkat çekmiştir. Bu çerçevede tartışma başlıklarını iki ana kategori çerçevesinde ele almak mümkündür. İlki ABD'nin kendi lehine kamuoyu oluşturmak adına eğitim alanında beşerî etkileşimi arttırmaya yönelik yaptığı düzenlemelerdir. Barış gönüllüleri ve AFS bu tip örneklerdir. İkincisi ise doğrudan müfredatın belirlenmesine ve eğitim yöntemine dair yönelik hamlelerdir.

Kültür emperyalizmi ve eğitim tartışmaları içinde ele alınan ilk başlık AFS'dir. Başlangıçta yaralı ABD'li askerleri çatışma hattı dışına sevk etmek için kurulmuş olan AFS, II. Dünya Savaşı sonrasında bir Soğuk Savaş projesi haline gelmiştir. Amerikan halkı ile dünya halklarını birbirleriyle kaynaştırma hedefi güttüğünü söyleyen AFS, müttefik ülkelerden öğrencilerin ABD'ye getirildiği ve Amerikan sistemi ile tanıştırıldığı bir uygulamaya dönüşmüştür. İlk evrede öğrenciler yükseköğretim seviyesinden seçilirken sonraları lise düzeyine inmiştir. Sol/sosyalist çevreler, Türkiye'de de faal olan AFS'yi kültür emperyalizminin uzantısı olarak görmüş; AFS ile irtibatlı Turk American Field Service Derneği (TAFSD)'nin faaliyetlerinin MEB tarafından denetlenmediğini ileri sürmüşlerdir. 1965'te *Dönüşüm*'de yazan Salim Altay'a (1965: 7) göre ulusun “tinsel varlığını sömüren” ve gençliği “halktan koparan” bu oyuna son verilmelidir. AFS, 1960'ların sonunda bir kez daha sol dergilere konu olacaktır. Bu defa anti-emperyalizm vurgusunun yanı sıra ulusal kültürün korunmasını öne çıkaran argümanlarla karşılaşılacaktır. Henüz 18 yaşına gelmemiş gençlerin Amerikan eğlence hayatıyla gözlerinin boyandığı, ABD'ye hayran kılındığı ileri sürülürken, anti-komünizm literatüründe “sosyalistler gençleri nasıl kandırıyor” başlıklı metinlerinde yer alan ifadelere benzer ifadeler kullanılmıştır (Örneğin Ant, 15.04.1969: 11).

Barış Gönüllüleri, tıpkı AFS gibi sol/sosyalist yayınlarda kültür emperyalizmi ve eğitim bağlamında gündem teşkil eden bir konudur. J. F. Kennedy'nin fikir babası olduğu Gönüllüler, ABD'nin Soğuk Savaş'ta seferber ettiği dış politika

enstrümanlarından biridir ve 1961 sonbaharında faaliyete geçmiştir. ABD ile Türkiye arasında Barış Gönüllülerine dair antlaşma ise 27 Ağustos 1962'de yapılmış ancak Meclis'te onaylanarak yürürlüğe girmesi Ocak 1965'i bulmuştur. İlginç olan antlaşmanın onaylandığı tarihte zaten 527 Gönüllünün Türkiye'de faaliyet gösteriyor olmasıdır (Soysal, 2015: 119). Barış Gönüllüleri, 1962-1969 arasında protokolde belirtilen coğrafi sınırlamaların dışına çıkmışlar; İngilizce öğretmenliğinden sağlık ve hasta bakımına kadar birçok alanda çalışmışlardır. Hem CHP hem de AP hükümetleri, gönüllüleri kalkınma hedefi için bir fırsat olarak görmüş, kırsal alandaki faaliyetlerini desteklemiştir. Sol/sosyalist yazarlar ise Köy Enstitüleri'nin kapatılmasıyla doğan boşluğu Barış Gönüllüleri ile doldurulmasına ilk baştan itibaren karşı çıkmıştır. 1960'ların ikinci yarısında sol yayınlarda Barış Gönüllüleri doğrudan ABD ajanı olarak görülmektedir ve dönemin "ifşa etme" geleneğine uygun olarak gönüllüleri eğiten, onlarla iletişimde olan Türk öğretmenlerin isim ve adresleri yayınlanmaktadır (Ant, 04.11.1969: 6). Toplumun farklı kesimlerinde de Barış Gönüllülerine yönelik benzer tepkiler göze çarpmıştır (Soysal, 2015: 128-129). Her ne kadar 1966 sonrasında Gönüllülerinin sayısı azaltılsa da AP hükümeti Amerikan casusluk faaliyetlerine izin vermekle suçlanmıştır. Şüphelerin ve tepkilerin artması neticesinde Barış Gönüllüleri 1971'den sonra Türkiye'ye gelmemiştir.

İlköğretimde 1968-1969 eğitim-öğretim yılında başlatılan yeni ders programı üzerine yürütülen tartışmalar yukarıda sözü edilen ana başlıklardan ikinci kategoriye dâhildir. Mehmet Gezer (1968: 14) *Ant*'ta kaleme aldığı yazıda programın "gümrükten mal kaçırıcısına" uygulamaya sokulduğunu iddia etmiş ve Bakan Ertem'i istifaya davet etmiştir. Sol yayınlarda ilköğretim programı temel bazı konular kapsam dışı bırakması, öğretmenlerin müfredat konusunda yeterli hazırlık sürecine tabi tutulmaması, sosyal adalet kavramını esas almaması nedeniyle eleştirilmiştir (Arolat, 1968a: 14-15). Programda Türkiye'nin koşullarıyla bağdaşmayan önerilere vurgu yapılıyor, tuvaletlerinde su olmayan okullar hatırlatılarak akvaryum, güzel sanatlar atölyesi gibi başlıkların gerçekçi olmadığı not ediliyordu (Ant, 29.10.1968: 15). Çocukların çeşitli araçlarla kendi kendilerini yetiştirmesi anlayışını yaşama geçirmek o araçların hiçbirinin olmadığı bir ortamda, örneğin köy okullarında mümkün değildi. Eleştirilerin odak noktasında ise programın çok temelde ABD'li uzmanların tavsiyesiyle hazırlanmış olması vardır (Akçam, 1968: 15). 1969-1970 eğitim öğretim yılı başladığında yeni programa uygun ders kitaplarının hâlâ hazır olmadığını söyleyen İbrahim Osmanoğlu (1969: 15) ise Milli Eğitim Bakanı'na şöyle yazmıştır: "Programın içeriğini, eleştirisini bir yana bırakarak sormak gerekir milli eğitim bakanına ve tüm yetkili kişilere: Bu programı öğretmen nasıl ve ne ile uygulayacak... Neyle söyleyin, yol gösterin öğretmene de uygulayalım o göklere çıkardığınız programı."

AP ve Üniversiteler Arasındaki Gerilimli İlişki

AP'nin iktidara geldiği ilk günlerde ordu ile doğrudan karşı karşıya gelmekten imtina ettiği vurgulanmıştı. Aynı saptamayı bir bütün olarak üniversite için tekrarlamak mümkündür. Zira her iki kurum da 27 Mayıs sürecinin asli unsurlarıdır. Bununla birlikte AP hükümetlerinin siyasetinin merkezine oturan anti-komünizm, bu kurumlara yaklaşım konusunda da kendini göstermiştir. Ordu ile komünizmle mücadele üzerinden yakınlık kurulurken üniversiteler ile laiklik, düşünce ve örgütlenme hürriyeti bağlamında ters düşülmüştür. AP hükümetleri tıpkı ilk ve orta eğitimde olduğu gibi üniversite düzeyinde de denetim ve kontrol faaliyetlerini arttırmayı hedeflemiş ve üniversite kamuoyunun politik meselelere dahil olmasını sınırlandırmak istemiştir. Üniversitede yaşananları yakından takip eden sol/sosyalist özneler ise AP'nin yüksek öğretim politikasını eleştirmiş, üniversite özerkliğinin arttırılmasını savunmuştur.

Öğretim üeleriyle hükümetin ilk kez karşı karşıya gelmesine neden olan olay Başbakan Demirel'in *Bayram Gazetes'i*nde dini motifler içeren bir bayram mesajı yayınlanmasıdır. Ankara Üniversitesi (AÜ) Siyasal Bilgiler ve Hukuk Fakültesi mensubu bir dizi akademisyen Demirel'in mesajını laikliğe aykırılık gerekçesiyle bir bildiriyle protesto etmiştir. Protesto yalnızca sol/sosyalist ya da Kemalist kimlikleriyle bilinen öğretim üeleriyle sınırlı kalmamış Fahir Armaoğlu, Mehmet Gönübol gibi daha sağda konumlandırılacak isimler de benzer tepki vermiştir. İstanbul Üniversitesi (İÜ) Hukuk Fakültesi'nden akademisyenler AÜ'deki meslektaşlarının açıklamasına destek vermiş, destek metninde "laik Türkiye Cumhuriyeti Hükümetini temsil eden, kişisel dini duyguları ile resmi sıfatını titizlikle ayırma sorumluluğunu birinci derecede taşıyan Sayın Başbakanın bunları bilmez görünmesi büsbütün üzücü ve gelecek hakkında ciddi kaygılar uyandıracaktır" denmiştir (Milliyet, 03.02.1966: 1). Demirel başlangıçta akademisyenlerden gelen tepkiyi yumuşak bir üslupla karşılasa da sağ ve sol basında bildirimlerle ilgili tartışma başlamıştır. Çünkü İÜ ve AÜ'nün başka fakültelerinden 101 öğretim üyesi daha önceki bildirimlerin sahiplerini suçlayan bir başka metin yayınlamıştır. Genel hatlarıyla bu metin NATO ittifakına bağlılığı savunmuş, anti-komünizmin repertuarında olan "komünist emperyalizm" ve "esir milletler" kalıplarını tekrarlamıştır (Milliyet, 01.02.1966: 1, 7). Bu karşı bildiri yeni dönemde akademisyenlerin politik görüşleri nedeniyle birbirleriyle daha sık karşı karşıya geleceklerinin habercisidir.

Bildiri trafiği sonrasındaki yazarlar, akademisyenlerin böylesine açıklamalardan uzak durup yalnızca "bilimsel uğraşlar" ile ilgilenmesi gerektiğini kimileri ise öğretim üyelerinin bireysel ya da toplu olarak sosyal ve siyasal gelişmelere dair fikirlerini beyan etmesinin gerekli olduğunu savunmuştur. Örneğin Abdi İpekçi

ikinci görüşe yakın olmakla birlikte benzer bildirilerin konularının iyi seçilmesi lüzumuna işaret etmiştir. İpekçi'ye göre (1966: 1) akademisyenlerin her konuda bildiriyle kamuoyunun karşısına çıkması bildirilerin ciddiyetini azaltma riskini taşımaktadır. AP'ye yakın kalemler ise muhalif öğretim üyelerini kınayarak Demirel'e yönelik protestoyu bir müddet gündemde tutmayı tercih etmiştir (Yön, 04.02.1966: 7). AP'nin milliyetçi-muhafazakâr vekilleri çok geçmeden üniversitedeki muhalif akademisyenleri hedef alan bir söylem geliştirmeye başlamıştır. Bu durum, 27 Mayıs sonrasında politik aktörlerin üniversite öğretim elemanlarına yönelik genel "korumacı" yaklaşımının geçerliliğini yitirmeye başladığına dair somut bir göstergedir.

AP'nin iktidara gelmesiyle sağ siyasetin üniversite özerkliğine dair eleştirilerinde gözle görülür bir artış yaşanmıştır. Üniversitelerarası Kurul üyelerine Ankara'da bir yemek veren Demirel, hükümet olarak üniversite özerkliğine saygılı olduklarını söylemiştir. Ancak Başbakan'a göre özerklik konusunda "statükocu" değil "hamleci" olmak gerekiyordu. Demirel'in "hamlecilik"ten kastı ise açık değildir. Demirel'in üzerinde durduğu bir diğer nokta üniversite kapısında bekleyen öğrencilerin sayısındaki artıştır. Altyapının öğrenci talebini karşılamadığını, bu durumun da öğrencileri politikleştirdiğini fark eden Demirel üniversitelerin sayısını ve kapasitesini arttıracaklarını söylemiştir.¹⁴ Son olarak öğrencilerin artan burs, barınma ve sağlık gereksinimlerinin vakıfların "ihya edilerek" çözülmesi gerektiğini ifade etmiştir (Milliyet, 22.02.1966: 1). Sol muhalefet ise bütçe görüşmeleri başta olmak üzere her fırsatta öğrenci burslarının hayat pahalılığı karşısında eridiğini ve hükümetin eğitime ayırdığı bütçeyi arttırması gerektiğini söylemiştir (Aren, 1967: 4).

Üniversite ile hükümeti karşı karşıya getiren bir diğer başlık dönemin Adalet Bakanı Hasan Dinçer'in hazırladığı Temel Hak ve Hürriyetleri Koruma Kanunu taslağıdır. Ant tarafından ortaya çıkarılan yasa taslağı, AP'nin komünizmle mücadele adına anayasal hak ve özgürlükleri kısıtlama çabasının bir ürünüdür. Tasarıya ilk büyük itiraz üniversite öğrencilerinden gelmiş; öğrenci birlikleri tasarıyı protesto etmiştir. Akademisyenlerin bir bölümü de öğrencilere destek vermiştir. Örneğin ODTÜ Öğrenci Derneği'nin organize ettiği bir açık oturumda tasarıyı tartışan Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya, Prof. Dr. Turan Güneş, Doç. Dr. Çetin Özek ve Doç. Dr. Necat Erder yapılmak istenen düzenlemenin anayasanın ruhuna aykırı olduğunu iddia etmiştir. Açık oturuma görüş bildiren Prof. Kubalı ise tasarıyla bir olağanüstü hal rejimi yaratılmak istendiğini savunmuştur (Ant, 21.03.1967: 6). Konuya geniş yer veren sol/sosyalist yayınlar taslağı "terör yasası" olarak tarif etmiştir. Üniversiteden taslağına dair gelen tepkiler Başbakan'ın üniversite ile uzlaşmacı ilişki kurma stratejisini kesintiye uğratmıştır. Demirel'in akademisyenlere "aklieveller" demesi ve bu ifadenin Menderes döneminin

“kara cübbeliler” tabirini hatırlatması üzerine sol dergiler Başbakan’ı eleştirmiştir. Sağ basın ise Demirel’e yasa konusunda uyarılarda bulunan akademisyenleri itham etmiştir. *Ant* sağ basında yer alan ifadeleri 27 Mayıs öncesinin “bilim düşmanı” zihniyetinin hortlaması olarak görmüştür (Ant, 28.03.1967: 16). Artık muhalif akademisyenler ile hükümet arasında gerilim dozu yükselen bir ilişki vardır ve 1961 Anayasası taraflar arasındaki en önemli tartışma başlığıdır.

Hükümetin Üniversite Öğrencileri Üzerindeki Denetimi Arttırma Girişimleri

AP bir yandan hak ve özgürlükleri sınırlayacak düzenlemeleri gündeme taşıırken bir yandan da iktidara karşı örgütlenen öğrenci muhalefeti bastırmak istemiştir. Bu çerçevede öğrenci örgütlerini kendine bağlama girişiminde bulunmuş, muhalif öğrencilerin üzerindeki kontrol mekanizmalarını çeşitlendirmiş, sol/sosyalist öğrencilerin yalıtılmasını sağlamak üzere ulusal ve uluslararası etkinlikleri sınırlandırmıştır. Hükümet çoğunlukla sol/sosyalist görüşlü öğrencilerin bir araya geldiği dernek ve federasyon benzeri yapılarda yönetim değişikliği arayışında olmuştur. Sol Kemalist eğilimleri olan Türk Milli Talebe Federasyonu (TMTF) sözü edilen örgütlenmelerin başında gelmiştir. Öğrenciler hükümetin TMTF’yi ele geçirmek için çeşitli yollar dendiğini ileri sürmüş, sosyalist basın da bu iddiaları desteklemiştir (Ant, 24.01.1967: 4). Hükümetin kontrol çabaları TMTF örneğindeki olduğu gibi kimi gençlik örgütlerinde iki başlılığın ortaya çıkmasına neden olmuştur.

1967’de Batı’da öğrenim gören öğrenciler konfederasyon çatısı altında örgütlenme kararı almıştır. Avrupa Türk Öğrencileri Konfederasyonu adıyla kurulan yapı, antiemperyalizm vurgusunun öne çıktığı bir bildiri kaleme almış; bildiride öğrenciler kendi üzerlerine düşen görevin farkında olduklarını, Türkiye’nin gelişmesi önündeki engelleri ortadan kaldıracaklarını iddia etmişlerdir (Ant, 04.04.1967: 6). Avrupa’daki bu ve benzeri faaliyetler Batı dünyasında “ileri karakol Türkiye” imajını diri tutmak isteyen AP hükümetini endişelendirmiştir. Strasburg’da toplanan Avrupa Kültür Andlaşması Konseyi’nden dönen Bakan Ertem “aşırı cereyanlar içinde çalkalanan dış memleketlerdeki öğrenciler” için tedbir alınacağını söylemiştir. Bakana göre bu öğrenciler gittikleri ülkelerdeki yıkıcı fikirlerden etkilenmekte, esas yükümlülüklerinden uzaklaşarak Türkiye’nin zor durumunda “döviz kaybına” yol açmaktadır (Milliyet, 18.09.1967: 1). Hükümeti endişelendiren Batı’da gençlik hareketinin yeni bir safhaya geçmesidir. Kluge ve Negt’in ifadesiyle (2018: 183) “öğrenci protesto hareketi, bir yandan doğrudan üniversitelerin içerisinde meydana gelen somut anlaşmazlıklar, diğer yandan küresel kamusalılığı etkileyen olaylar tarafından ateşlen[miştir]”. Vietnam Savaşı’nın

aldığı hal önce ABD’de sonra tüm Batı’da öğrenci muhalefetinin büyümesine etki etmiştir. Türkiye solunda da savaşa dair tartışmalar günden güne artmış ve Alper’in (2018: 284) belirttiği gibi Vietnam meselesi “Türkiyeli öğrencilerin gündemini dünya öğrencilerinin gündemine” bağlamıştır.

Batı’da Vietnam Savaşı’na dair protestoların zirveye çıktığı 1968’de Türkiye’deki sol/sosyalist entelektüeller ABD ve Avrupa’daki öğrenci hareketinin politik ve toplumsal dinamiklerini keşfetmeye çalışmıştır. Aydın çevreleri Batı’daki kitlesel protestoları 1848 dalgasından sonra en büyük eylemlilik silsilesi olarak görmeye yatkındır. Protestoların büyük bir hızla ülkeden ülkeye yayılması ve toplumsal tabanda farklı talepleri bir araya getirmesi 1848 ile 1968 arasında kurulan benzerliğin temel nedenidir. Sol dergiler, ABD’de başta kampüslerde düşünce ve ifade hürriyeti talebiyle başlayan hareketliliğin ivme kazanmasında savaşın ve siyahi hareketin hak mücadelesinin etkili olduğunu yazmıştır. 1968 üzerine ilk değerlendirmelerde protestoların politik içeriğini hafifseyen, yaşananları daha çok öğrencilerin günlük taleplerine ve polis şiddetine indirgeyen metinler de vardır (Ant, 14.05.1968: 7).¹⁵ Ancak eylemlerin politik mesajları öne çıktıkça, İspanya örneğinde olduğu gibi protestoların anti-faşist karakteri belirginleştikçe bu eğilim terk edilmeye, “gençlik sorunu” sol ve sendikal bir perspektiften (örneğin Sülker, 1968: 15) ele alınmaya başlamıştır. Ayrıca ABD ve Avrupa’daki eylemlerin düşünsel kaynakları konusundaki benzerlikler ve farklılıklar daha net ortaya konmuştur (Onur, 1968: 8-9).

Bütün bu tartışmalarla birlikte, Batı dünyasındaki gençlik hareketinin Türkiye’deki muhalif gençlik hareketine ilave bir cesaret verdiği söylenebilir. Sol entelektüellere göre ABD ve Avrupa’da gençler Türkiye’den elverişli koşullarda eğitim görmelerine rağmen başkaldırmıştır. Böylesi bir durumda Türkiye’deki gençlerin daha iyi olanaklara kavuşmak adına sesini yükseltmesi meşru görülmelidir. Bu çerçevede 1968’in üniversitelerdeki boykot ve işgal dalgası sol yayınlarda heyecan yaratmış; hükümetin nasıl adım atacağı yakından izlenmiştir. AP’liler ilk günden itibaren eylemleri asayiş ve “gençlik sorunu” arasında bir yerde görmüştür. Sol basının iddiasına göre hükümet konuyu Milli Güvenlik Konseyi’ne götürmüş ancak istediği yanıt alamamıştır. Askerler, üniversite olaylarında kolluk kuvveti kullanılmasına o dönemde henüz taraftar değildir (Ant, 02.07.1968: 4). Konu sonra Meclis’e getirildiğinde Başbakan Demirel ılımlı bir tutum takınmaya çalışmıştır.

Sağın eleştirilerine karşı sol entelektüeller işgal ve boykot eylemlerini 1961 Anayasası’nın başlangıç kısmına referansla savunmuştur. Eylem dalgasının eğitimde reform hedefine dönük olarak genişlediği, üniversiteyi özgürleştirdiği iddia edilmiştir. Sol dergilerde yazan akademisyenler de hükümetin eylemlerin

illegal ya da özentili olduğu savına karşı çıkmış; bu çerçevede Türkiye'deki gençlik eylemlerinin Batı'nın kopyası olmadığını özellikle belirtme gereği duymuş; ayrımı gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasındaki devrimci özne üzerinden kurmuşlardır (Özek, 1968a: 7).

1968'de kendi içinde bir kırılmaya doğru giden TİP'in Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar da öğrenci hareketlerinin dünya genelinde neden yükselişe geçtiğini anlama arayışındadır. Aybar'a göre (1968: 7) hem Batı'da hem de gelişmekte olan ülkelerde üniversite öğrencileri çoğunlukla hâkim sınıflara ya da orta tabakaya mensuptu, onları harekete geçiren psiko-sosyal dinamikler olmalıydı. Aybar, yaşanalar tüketim kültürü etrafında örgütlenen teknokratik ve konformist yapının yarattığı yabancılaşmaya karşı bir başkaldırı olabilir derken Batı'da yeni solun yaptığına benzer bir analiz yapmıştır. Geri kalmış ülkelerdeki gençlik hareketi Aybar'a göre "sahte demokrasi" ve kapitalist kalkınmanın yarattığı eşitsizliklere başkaldırıdır. Üniversite gençliği "kültürün yozlaşmasına" da tepki vermiştir. TİP Başkanı Çekoslovakya, Polonya ve Yugoslavya gibi ülkelerde gençlerin "ceberut yönetimlere" isyan ettiklerini söyleyerek sosyalist solun genelinden farklı bir tutum takınmıştır. Onun "hürriyetçi sosyalizm" kavramsallaştırmasına uygun bu değerlendirme, SSCB'nin "Prag Baharı"nın bastırılması sonrasında derinleşecek parti içi tartışmanın ve Aybar'ın TİP başkanlığından istifasına giden yol ayrımının da habercisi niteliğindedir.

Gençlik tek başına ilerici bir unsur mudur sorusu bu dönemin önemli sorularından biridir. 1960'ların ikinci yarısında üretilen metinlerde gençliğin önceki dönemden farklı özellikler edindiğine dair vurgular göze çarpmaktadır. TİP'in bir kanadının "Emperyalizme Karşı Cephe"yi tartıştığı 1966 sonlarında Ümit Hassan "27 Mayıs hareketinden önce suni 'ilericilik' zorlamaları şimdi bilinçli bir devrimciliğe dönüşmekte" diye yazmıştır. Çünkü gençler, farklı toplumsal sınıflardan gelse de "aynı dili" konuşmaktadır; kendi ifadesiyle "aynı dili konuşmak, aynı düşüncede, aynı kanıda olmak değildir; aynı dili konuşmak sorunları bilinçli bir biçimde, belirli bir tezden hareket ederek açmağ[ı]a çalışmaktır" (Hassan, 1966: 5). Hassan aynı yazıda kendi aralarında "bilinçleşen" devrimci sosyal sınıfların birlikte eyleme girme mecburiyetini savunmuştur.

1960'ların ikinci yarısında eyleme geçen üniversite öğrencileri, gençliğe sınıfsal konumu ne olursa olsun değişimden yana bir misyon biçmiştir (Ant, 22.10.1968: 14). Ancak gençlik, ilericilik ve özgürlük denkleminin her koşulda geçerli olmadığını düşünenler de vardır. Hüseyin Ergün, küçük burjuvadan gelen üniversite gençliğinin spontane eylemliliğine devrimci bir anlam yüklemenin doğru olmadığını savunmuştur. Ergün'e göre (1969: 9) gençlik hareketinin sosyalizmle olumlu bir ilişki kurmasının asli şartı bunun sosyalist bir odak

çevresinde gerçekleşmesidir. 1960'ların önemli isimlerinden, *Sosyalist Türkiye* kitabının yazarı Ali Faik Cihan (1968: 7) gençliğin müstakil bir sosyal sınıf ya da tabaka olmadığını hatırlatmış ve şöyle demiştir: “Genç yaşlılara göre belki daha atak, daha cesur, daha saftır. Ama hiçbir zaman bağımsız ve mutlak ilerici değildir. Bu bakımdan ‘tek güvencemiz gençliktir, cumhuriyet gençliğe emanettir’ gibi yargılar ciddi bir anlam taşımazlar. Bu gibi yargılar olsa olsa gençleri çoşturmak, onları okşamak amacını güden fantezilerdir”. Bu ifadeler solidarist-korporatist açıdan yeniden üretilen burjuva “gençlik mitinin” de sosyalist bir eleştirisidir. Cihan (1968: 7), genel bir gençlik yerine sosyalist gençlikten bahsedilmesi gerektiğini savunmuştur. Ona göre sosyalist gençliğin amacı yalnızca Anayasayı saldırılara karşı korumak, gericilikle savaşmak, emperyalizmle mücadele etmek değil tüm bunlara neden olan burjuva iktidarını değiştirmek olmalıdır.

Solun üniversiteden sınıf çelişkisinin yaşandığı diğer mücadele alanlarına doğru hareket etmesi, AP'nin üniversite özerkliğini sınırlandıracak yeni düzenlemeleri gündemine almasıyla ve bunların 1969 hükümet programına yansımaları neticelenmiştir (Kaplan, 2005: 235-236). 1969-1971 arasında AP, muhalif gençlik hareketlerini devletin bütünlüğüne tehdit olarak görürken solda da hükümetin faşizme meylettiğine dair yorumlar ağırlık kazanmıştır. “Sosyalist aydınlanma”nın kaynaklarından biri olan yayın faaliyetlerine ve sol entelijansiyaya yönelik hükümetin izlediği sert politika bu yorumların arkasında yatan nedenler arasındadır.¹⁶

Yüksek Öğretimde Bilimsel ve Kamucu Eğitim Hedefine Dair Tartışmalar

1961-1965 arasında sol/sosyalist mecralarda üniversite eğitiminin sosyal adalet, bilimsellik ve kalkınma ilkeleri ile tam manada uyumlu olmadığına ilişkin kimi eleştiriler dillendirilmiştir. Bu eleştiriler, 1965 sonrasında dozu artarak devam etmiş, reaksiyoner bir hal almış; anti-kapitalizm ve kimi zaman anti-emperyalizmle iç içe geçmiştir. AP hükümetinin bilimsel eğitimin kalitesini yükseltmek gibi bir amacı olmadığını düşünen muhalif yazarlar yükseköğretim sisteminin aksaklıklarını her fırsatta kamuoyuna anlatmaya çalışmıştır. Solun eleştirilerinden yalnızca hükümet değil 1963'te planlı ekonomi hamlesine uygun olarak kurulan Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırmalar Kurumu (TÜBİTAK) gibi çeşitli kurum ve örgütler de payını almıştır. TÜBİTAK'ın düzenlediği I. Türkiye Bilim Kongresi'nde üniversite düzeyinde çözülemeyen sorunların bir kısmı tartışılma fırsatı bulmuştur. Örneğin öğretim üyesi yetiştirme ya da bilimsel araştırmalara fon yaratma çerçevesinde yaşanan problemler konuşulmuştur. Buna rağmen sol yayınlarda “Türkiye gerçeklerine cevap verebilen” tebliğlerin az olduğu ileri sürülmüştür. Kurum'un Türkiye dışında bilimsel faaliyet gösteren, “yabancı sermayenin emrinde” çalıştığı iddia edilen bilim insanlarına ödül verdiği

iddiası da sol dergilerde gündem olmuştur (Ant, 10.10.1967: 6). TÜBİTAK yaptığı açıklamada ödül alan bilim insanlarının akademik profilini anlatmış ve onların herhangi bir özel şirket çatısı altında çalışmadığını açıklamak zorunda kalmıştır.

Sermayenin bilimi ve bilimsel kurumları kendi çıkarı için kullandığı fikri kamuculuğun güçlü olduğu 1960'lı yıllarda hem solda hem de Kemalist çevrelerde geniş kabul görmektedir. Özel yüksekokullar tartışmasının 1960'ların sonlarına doğru Batı'da ve Türkiye'de yeniden alevlenmesi bu nedenle şaşırtıcı değildir. Eğitimi devletin "genelgeçer şiddet tekelinin bileşenlerinden biri" olarak tanımlayan Kluge ve Negt'in (2018: 163) 1970'lerin hemen başında tespit ettiği gibi kapitalist devletler, bir yandan sol/sosyalist düşünceyi eğitim sisteminden uzak tutarken bir yandan eğitimin altyapısını ve bilim alanlarını özelleştirme konusunda gayet esnek davranmıştır. Devletin eğitim tekeli sermaye lehine delege etmesine yönelik bu hamlelere Batı'da öğrenci hareketinden tepki gelmiştir. Türkiye'de de kurulduğu ilk günden itibaren tartışma konusu olan özel yüksekokullar AP döneminde hızla artmıştır. MEB'e göre özel yüksekokul öğrenci sayısı 1967'de sayı 26 bin iken 1968'de bu sayı 40 bine ulaşmıştır. Okul sayısı ise aynı dönemde 20'den 43'e çıkmıştır (Ant, 22.10.1968: 3). Buna karşılık hem sol dergilerde hem de lise ve üniversite gençliğinde bu okullara yönelik itirazlar yaygınlaşmıştır. Öyle ki özel yükseköğretim kurumları eleştirileri göğüslemek adına memur ve emekli çocuklarına indirim yapacaklarını, başarılı fakat yoksul talebelere burs imkânları sağlayacaklarını açıklamak zorunda kalmıştır. Günlük gazetelere yansıyan bu açıklamalar heyecan yaratsa da bunun tüm yüksekokullarda geçerli, standart bir uygulama olmadığı çok geçmeden anlaşılmıştır. Özel Yüksek Okullararası Kurul Başkanlığı, indirim ve burs konularının her bir özel yüksekokulun kendi belirlediği koşullar dâhilinde tatbik edildiğini duyurmuştur (Milliyet, 02.11.1967: 2).

Kamu üniversitelerinde okuyan öğrenciler özel yüksekokullara dair itirazlarını üniversitelerin açılış törenlerinde dile getirmiş, bu itirazlar 1967'den itibaren kürsü ve salonları aşan yeni bir hüviyete bürünmüştür. İTÜ, Teknik Okulu, Teknik Yüksek Okulu ve Akşam Teknik Yüksek Okulu öğrencileri, özel yüksekokulları protesto etmek için 1967'nin Kasım ayında boykota gitmiş ardından da Ankara'ya yürüyüşe geçmişlerdir. Öğrenciler şayet özel yüksekokullar kamulaştırılmazsa ülkeyi karanlık günlerin beklediğini iddia etmişler ve Ankara yolunda çeşitli etkinlikler gerçekleştirmişlerdir. İdris Küçükömer bu eylemlerin "düzenin emekçi yönetimine dayanır şekilde değişmesi" bağlamında da önemli olduğunu söylemiştir (Ant, 14.11.1967: 6). Öğrencilerin tavrı kamu üniversitelerinde kimi idareciler tarafından olumlu karşılanmış; sol yayın organlarında üniversite senatolarının ya da fakülte kurullarının bu minvaldeki kararları geniş yer tutmuştur.¹⁷ Aynı günlerde çeşitli talebe birlikleri siyasal partilere özel okul

meselesi için birer mektup göndermiş; bunun üzerine TİP özel kurumların varlığının eğitimde fırsat eşitliğine aykırılık oluşturduğunu ve devletleştirilmesi gerektiğini açıklamıştır (Milliyet, 11.11.1967: 3).

Kamulaştırma talebi çok geçmeden Meclis'te ve meslek birliklerinde de tartışılmaya başlamıştır. Mimar ve inşaat mühendisleri odası ve İstanbul barosu başta olmak üzere meslek örgütleri ve sol/sosyalist aydınlar konuyu tartışmayı sürdürmüştür. Örneğin Arolat (1968c: 7) özel yüksekokulların aydın işsizliği sorununu büyüttüğünü, öğrenciler arasındaki eşitsizliği derinleştirdiğini yazmıştır. Küçük (1968: 7) ise öğrencilerin özel yüksekokulları hedef alan eylemlerinin sonrasında bir yazı kaleme alarak üniversitenin durumunu tartışmaya açmıştır. Küçük, üniversitelerin ülkenin sorunlarına toplumcu çözümler üretemediğine dair sol/sosyalist eleştiriyi yenilemiştir. Bu ataletin arkasında üniversite içi ve dışı etkenler olduğunu yazan Küçük'e göre üniversitedeki "oligarşi" başlı başına bir sorundur. Diğer sorun ise özel okulculuktur. Meseleye sadece eğitimde fırsat eşitliği ya da eğitimin niteliği bağlamında yaklaşmanın yeterli olmadığını söyleyen Küçük, özel okullar vasıtasıyla sermayenin akademisyenlerin işvereni haline geldiğini savunmuştur. Akademisyenlerin böylesi bir durumda "düzene karşı" eleştirel tavır alması zorlaşmaktadır. Küçük, ileri hamle konusunda öğretim üyeleri ve öğrenciler arasındaki ilişkinin değiştiğini iddia etmiştir. Eskiden akademisyenleri takip eden öğrenciler vardır, 1968 Türkiye'sinde ise öncülüğü öğrenciler üstlenmektedir. Üniversite özerkliğiyle ilgili konu başlıkları da buna dâhildir. Küçük (1968) yakın dönemde ele aldığı çelişkilerin artacağı öngörüsünde bulunmuştur.

Sol yayınlarda skandallarla gündeme gelen özel yüksekokullar (örneğin Ant, 22.10.1968: 15) öğrencilerin politikleşmesiyle eylem dalgasının içinde kalmıştır. Genellikle ayrıcalıklı ailelerin çocukları olarak görülen gençler, kamu üniversitelerinde işgal ve boykot eylemi yapan öğrencilere destek olmuştur. Bu öğrencilerin bir bölümü okul sahiplerinin keyfi tutum sergilediğini ve eğitim kalitesini yükseltmek için çaba sarf etmediğini düşünmektedir. Çeşitli özel okulların öğrencilerinden oluşan Birleşmiş Özel Okullar Üst İcra Konseyi bir kez daha okullarının devletleştirilmesini istemiştir (Ant, 09.07.1968: 9). Hatta özel yüksekokulların öğrenci işgal komiteleriyle İTÜ işgal komitesi ortak bir açıklama yaparak eğitimde devrim talep ettiklerini kamuoyuna duyurmuşlardır (Ant, 16.07.1968: 2). Bu süreç devrimci fikirlerin gençler arasında yayılma hızını göstermesi açısından da dikkate değerdir.

1960'ların sonlarında özel yüksekokullar başlığı sol/sosyalist dergilerde yeniden ele alınmıştır. Fakat bu sefer okullar hakkındaki olumsuz haberlerin ötesinde somut bilgiler mevcuttur. Bu bilgiler, Cumhuriyet Senatosunun Özel

Yüksekokulları Araştırma Komisyonu ve DPT Sosyal Planlama Dairesi'nin incelemelerinden elde edilmiştir. Örneğin *Ant*, Mimarlar Odası'nın elde ettiği DPT raporunu "ifşa ediyoruz" başlığıyla yayınlamıştır (*Ant*, 25.03.1969: 8-9; 01.04.1969: 10-11). Sözü edilen raporlara dayanarak yazarlar, özel yüksekokulların "bilim yuvası" değil "ticarethane" olduğu fikrini bir kez daha öne sürmüştür (Sert, 1969: 7). Eleştirilerin odağında ise raporları kamuoyundan kaçırdığı iddia edilen AP vardır. 1969 baharında 3. boykot ve işgal dalgası başladığında özel yüksekokulların kapatılması yine talepler arasında yer almıştır. Öğrenciler çeşitli vesilelerle özel yüksekokullar hakkındaki taleplerini ifade etmeyi sürdürmüş¹⁸ ve nihayetinde bu okulların anayasaya aykırı olduğu fikrini paylaşan geniş bir kamuoyu yaratılmıştır. Özel yüksekokullar, Anayasa Mahkemesi'nin 12 Ocak 1971 tarihli kararıyla kapatılacaktır.¹⁹

Sonuç

Türkiye solunun 1965-1971 arasında eğitim üzerine yürüttüğü tartışmalar kurucu bir süreci tanımlama çabası ile reaksiyonerlik arasında salınım göstermiştir. 27 Mayıs sonrasında Köy Enstitüleri'nin yeniden kurulmasına yönelik beklenti ve talepler, 1961 Anayasası'nın sosyal adalet prensibinin eğitime tatbik edilmesini önceleyen yorumlar ve üniversitenin otonomisinin arttırılmasını içeren mücadeleler belirleyici iken 1965 seçimlerini takip eden dönemde "devrim için eğitim" noktasına gelinmiştir. Eğitimin temel sınıflar arasındaki çelişkinin giderek sertleştiği bir alana dönüşmesi, hükümetin anti-komünizmi odağına alan politikalarla eğitimciler ve öğrencilere müdahale etmesi reform taleplerini ikincil bir konuma itmiştir. Her ne kadar TİP ve kısmen CHP eğitimde sosyal adaleti tesis etmeye yönelik öneriler getirse de politikleşen öğretmen ve öğrenci örgütlenmeleri 1960'ların ikinci yarısında sistemin revize edilmesinin mümkün olmadığını düşünmeye başlamıştır. Sol/sosyalist özneler din eğitiminin yaygınlaştırılmasından ABD'nin eğitim faaliyetlerine kadar birçok konuyu doğrudan sermaye sınıfının çıkarları ve emperyalizmle ilişkilendirmiş; AP'yi de bu çıkar gruplarının temsilcisi olarak kodlamıştır.

AP hükümetleri eğitim ve kültür alanını kontrol etmeye çalışırken hem ideolojik müdahaleyi hem de idari ve yargısal süreçleri harekete geçirmiştir. Yüksek yargının genellikle alt dereceli mahkemelerin muhalif öğretmenler hakkında verdikleri kararları bozduğu görülmektedir. Bu durum 1960'ların ikinci yarısında yüksek yargı bürokrasisi ile hükümet arasında temel haklar ve özgürlükler konusunda ciddi bir açığı olduğunu göstergesidir. Bir diğer saptama solun eğitimciler ve öğrenciler arasındaki hegemonyasına karşı

AP'nin kökleri 1950'lilere dayanan sağ örgütlenmelere yeni alanlar açmasıdır. Milli Türk Talebe Birliği (MTTB), KMD ve İYC, 1965 sonrasında hem muhalif öğretmenleri hedef alan ihbar faaliyetlerine imza atmış hem de özellikle dinsel eğitimin yürütüldüğü okullarda etkili birer aktör olmuştur. Sol/sosyalist dergiler ve Meclis'teki sol/sosyalist milletvekilleri muhalif öğretmenler hakkında yürütülen soruşturmaları ve maruz kaldıkları süreçleri gündemde tutmak, kamuoyu oluşturmak, yargı sürecini takip etmek gibi işlevler üstlenmişlerdir. Ayrıca üniversite öncesi eğitimin dinselleştirilmesi ve sermaye sınıfının beklentilerine uygun bir biçimde yapılandırılmasına itiraz etmişlerdir.

AP hükümetleri döneminde yüksek öğretimdeki tartışmaların ise iki boyutu vardır. Bunlardan ilki akademisyenlerin ve öğrencilerin AP'nin 1961 Anayasa'sında yapmak istediği değişikliklere karşı açıktan tutum takınmasıdır. İkincisi ise doğrudan yüksek öğretimin sorunlarına özellikle de üniversite özerkliğine ilişkin tartışmalardır. Sol/sosyalist özneler her iki meseleyi de temel sınıflar arasındaki çelişkilerden hareketle ele almışlardır. Sol dergilerdeki fikri tartışmaları öğrencileri, öğrencilerin tartışmaları ise entelektüelleri etkilemiştir. 1968'den itibaren öğrenci eylemliliğinin artmasıyla birlikte ana tartışma öğrencilerin toplumsal muhalefet içindeki konumu üzerine yoğunlaşmıştır. Öğrenci hareketinin kampüs dışına taşmasıyla birlikte sol/sosyalist siyasetin üniversite merkezli analizlerinde ciddi bir azalma gözlemlenmiştir.

AP döneminde eğitime dair yürütülen tartışmaların hegemonya mücadelesinin politik ve ekonomik ayaklarından bağımsız düşünülemediği açıktır. Solun ideolojik etkisinin eğitim ve kültür alanında gözle görülür bir biçimde artması, öğretmen ve öğrencilerin politikleşmesi, 27 Mayıs sürecinde kentli ittifakın parçası olan sanayi burjuvazisi başta olmak üzere egemen güç odakları tarafından tehdit olarak görülmüştür. Buna set çekmek adına milliyetçi-muhafazakâr hegemonya projesine destek verilmiş, eğitimcilere yönelik takip mekanizmalarından eğitimin içeriğine müdahale etmeye kadar bir dizi yöntem geliştirilmiştir. MEB bu noktada tartışmaların merkezine oturmuştur. Öğretmen örgütlülüğünün ve eylemliliğinin resmi baskılar karşısında gösterdiği direnç, yargı bürokrasisinin öğretmenlerin haklarını gözetememe kararları ve sol entelektüellerin artan üretimi milliyetçi-muhafazakâr karşı hegemonyanın kurulmasını büyük ölçüde geciktirmiştir.

Sonnotlar

¹ Bu yayınlardan *Yön* ve *Ant* geniş bir yazar kadrosuna sahip olduğu ve geniş bir okur kitlesine hitap ettiği için, *Dönüşüm* ve *Emek* ise TİP çevresinin yaklaşımı hakkında fikir vermesi için seçilmiştir.

² MEB tekil bir örnek değildir. Örneğin AP'nin Köy İşleri Bakanı Turgut Tokar'ın bir anti-komünizm propagandası olan Tekin Erer'in *Kızıl Tehlike* adlı kitabını bakanlık bütçesinden satın alarak her şehre 20'şer adet gönderdiği iddia edilmiştir (Ant, 15.08.1967: 6).

³ Dengiz'in bu konuda fikirleri için bkz. (TBMM Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 19.02.1966: 643).

⁴ Örneğin TİP vekili Bahadınlı, öğretmenlerin anayasanın sosyal devlet ve laiklik ilkelerinin gereği olan bilgileri vermesinin "politika yapıyorlar" suçlamasına gerekçe oluşturamayacağını ifade ediyordu (TBMM Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 19.02.1966: 618).

⁵ Meclis kürsüsünden sırf 1966-1967 arasında 400 civarında öğretmene ceza verildiği, 2 binden fazla öğretmenin mesleği bırakmak durumunda kaldığı söylenmiştir (TBMM Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 19.02.1967: 488). Sol dergilerdeki yansımaları için (Yön, 31.12.1965: 7; 07.01.1966: 6) ve (Nefes, 1967: 6-7).

⁶ Dönemin Federasyon Başkanı Uysal, "milli eğitimde aşırı solcular varmış gibi ortaya çıkan bir zihniyet gerçekte Atatürkçü ve Anayasacı, yurtsever, aydın öğretmenleri tasfiye etmeyi hedef almıştır" demiştir (Yön, 31.12.1965: 7). TÖS Genel Başkanı Fakir Baykurt ise "solcu olmak suç değildir" ifadesini sıkça tekrarlamış (Milliyet, 28.01.1966: 1) öğretmenlere yığınlağa düşmemelerini öğütlemiştir (Baykurt, 1966: 12).

⁷ Örneğin Köy Enstitülü eğitimci yazar Talip Apaydın, Amasya'da çalışırken "öğretmenlik yapması sakıncalı" bulunarak Bakanlık emrine alınmıştır (Milliyet, 06.05.1966: 7). AP Şereflikoçhisar İlçe Başkanlığı odacısının ihbarıyla TÖS Şereflikoçhisar Başkanı öğretmen Tevfik Yılmaz'ın da başına benzer şeyler gelmiştir (Milliyet, 06.05.1966: 7). Apaydın ve Yılmaz'ın bakanlık emrine alınma süreci Yön'de de ele alınmış, Yılmaz'a soruşturma kapsamında sorulan soruların bir kısmı da dergide yayınlanmıştır. Bu sorular arasında derste okuduğu "Ağal Dünya" adlı şiir kitabı, sınıfta bir soru karşısında yabancı şirketlerin memleketin kaynaklarını sömürdüğüne dair beyanati ve bir TİP üyesinin eşini evinde ağırlayıp ağırlamadığı vardır (Yön, 13.05.1966: 6).

⁸ Baykurt pasif göreve çekilmiş, Milliyetçi Öğretmenler Konfederasyonu Başkanı Arıkan bu kararı sevinçle karşılamıştır. Ant, bu durumu bakanlığa hâkim zihniyetin ifadesi olarak yorumlamıştır (Ant, 03.01.1967: 10, 11).

⁹ Ertuğrul, milli eğitim üzerine gerçekleşen genel oturum nedeniyle senatörlere bir mektup göndermiş, bu mektup gerekçe gösterilerek hakkında kovuşturma başlatılması istenmiştir. AP'li Ö. Ucuzal senatoda yaptığı konuşmada TÖS Başkanının devlet personeli sendikaları ile ilgili yasayı ihlal ettiğini iddia etmiştir (Ant, 21.03.1967: 2). Aslen Ankara ilköğretim müfettişi olan Fezullah Ertuğrul Bakanlık tarafından Baskil'in Karagedik köyüne sürülmüştür. Ertuğrul kendisi hakkında yapılan işlemi doğrudan TÖS'ü hedef alan bir uygulama olarak tarif etmiştir (Milliyet, 19.02.1967:1)

¹⁰ Sendikanın Van Şubesi'ndeki "eğitim sorunumuz" başlıklı açık oturuma AP'lilerin içinde olduğu bir grup tarafından müdahale edilmiş (Ant, 10.09.1968: 2); Kayseri'deki genel kurul toplantısına saldırı düzenlenmiştir (Milliyet, 09.07.1969: 2). Saldırı sonrasında Bahadınlı (1969: 4-5) öğretmen örgütlerine birleşme çağrısı yapmıştır.

¹¹ Kodamanoğlu, Bakan Dengiz'e şöyle seslenmiştir: "Sayın Bakan bilmelidirler ki: Bu okulları, bir meslek okulu olmaktan çıkarıp, her çeşit yüksek okul ve üniversiteye öğrenci hazırlayan, lâik liselere karşı bir çeşit dinî lise halinde işletmek isteyenlerin, Anayasaya taban tabana zıt niyetlerine karşı koydukları müddetçe Atatürkçü samimî dindarları ve hiç şüphesiz topyekûn kanun kuvvetlerini yanlarında görecektir" (TBMM Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 19.02.1966: 610).

¹² Dernek talebini belediyeye iletmış, bunun sonucunda da okul için yer tahsis yapılmıştır (Milliyet, 06.12.1968: 3). Okulun temeli atılmıştır ancak belediyenin tahsis ettiği arazinin İstanbul Barosu avukatlarından M. Y. Dereli'ye ait olduğu, Dereli'nin de bu tahsisattan haberi olmadığı ortaya çıkmıştır.

¹³ Bildiride şu ifadeler yer almıştır: "Devrimci güçlerin ülke sorunlarının çözülmesini sağlayacak siyasal koşullara ulaşılması yolundaki eylemleri yanında, ileride uygulanacak eğitim devriminin hazırlanması için de bugünden çaba göstermeleri şarttır. Ülkenin ekonomik ve toplumsal yapısının niteliği ve temel çelişkileri üzerindeki bilgilerinin geliştirilmesi ve devrimci bir açıdan değerlendirilmesi için araştırma imkânlarına kavuşmak gereklidir" (Ant, 17.09.1968: 7).

¹⁴ AP iktidara ilk geldiğinde üniversiteye giremeyen öğrencilerin protestosu ile karşılaşmıştır. Bundan sonraki dönemde yeni üniversite kurma çabalarına hız verilmiştir ancak programlı bir biçimde süreç ilerletilemediğinden sorunlar devam etmiştir (Büyükböyük, 2015: 35-40).

¹⁵ Abidin Dino (1968: 13), Paris izlenimlerini yazarken polis şiddetinin boyutlarını betimlemek için şu ifadeleri kullanmıştır: "Vietnam Konferansı'na gelen delegeler kendilerini yanlışlıkla Saygon'a [Saigon] inmiş zannedebilirlerdi". Sol basında öğrencileri hedef alan orantısız şiddetin arkasında sağ darbe tertibi olduğunu düşünenler de vardır (Tansuğ, 1968: 12).

¹⁶ Örneğin Lenin'in "Ne Yapmalı?" adlı eserini yayınlayan M. Erdost hakkında TCK 142. Maddeden soruşturma başlatılmıştı. 1968 önderlerinden Daniel Cohn Bendit'in "Ne İstiyoruz?"u toplatılmıştı (Ant, 11.03.1969: 2).

¹⁷ Örneğin İÜHF Dekanı T. Z. Tunaya'nın öğrencilerin taleplerini haklı gördüğü ve buna uygun kararlar aldığı yazılmıştı (Arolat, 1968d: 11). 1970 Baharında İÜ senatosu tarafından görevlendirilen özel komisyon da özel yüksek okulların anayasaya aykırı olduğuna dair görüş bildirmiştir.

¹⁸ Örneğin Robert Koleji Yüksekokulu'nda Öğrenci Birliği yöneticileri 10 Kasım haftasında Koleji'nin millileştirilmesini istemiştir (Ant, 18.11.1969: 2).

¹⁹ Anayasa Mahkemesi Kararı. <http://kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/aae843ce-9248-4d9f-bcee-9251f7cf0237?excludeGerekce=True&wordsOnly=False>. Son Erişim Tarihi 18.02.2020.

Kaynakça

Adalet Partisi (1965). *Adalet Partisi Seçim Beyannamesi*. Ankara: Doğu Matbaacılık ve Ticaret Limitet Şirketi Matbaası, 8.

Agtaş Ö (2007). Ortanın Solu: İsmet İnönü'den Bülent Ecevit'e. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Sol, Cilt.8*. İstanbul: İletişim Yayınları, 194-261.

Akçam D (3 Aralık 1968). Amerikancılar Eğitimi Nasıl Benzetiyorlar? *Ant*, 101: 15.

Altay S (7 Mayıs 1965). Kültür Emperyalizmi Kurumlarını Açıklıyoruz: AmericanField Service. *Dönüşüm*, 3: 7.

Alper E (2018). *Jakobenlerden Devrimcilere: Türkiye'de Öğrenci Hareketinin Dinamikleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Ant (03.01.1967). Devrimci Öğretmenler İçin Tasfiye Listesi Hazırlanıyor. 1: 10-11.

Ant (24.01.1967). Gençliğe Karşı Terör Artıyor. 4: 4.

Ant (31.01.1967). Eğitim Politikasını İktidar Nasıl Soysuzlaştırıyor? 5: 6.

Ant (28.02.1967). Öğretmenlerin Özel Mektupları da Postada Açılıyor. 9: 6.

Ant (07.03.1967). Eğitim: Makal'in 'Örnek İnsan' Gösterilmesi Gericileri Şoke Etti. 10: 6.

Ant (21.03.1967). Öğretmenler. 12: 2.

Ant (21.03.1967). Profesörler Demirel'e Hukuk Dersi Verdiler. 12: 6.

Ant (28.03.1967). AP'li Basın Profesörlere Saldırıyor. 13: 16.

Ant (04.04.1967). Gençlik, Sayı:14, 6.

Ant (13.06.1967). Serdengeçti ve Dokuzuncu Parti, Sayı: 24, 4.

Ant (11.07.1967). Öğretmen Kiyımı. 28: 2.

Ant (15.08.1967). Yeni Bir Kitap Skandalını Açıklıyoruz. 33: 6.

Ant (10.10.1967). Bilim Kongresi'nde Acı Gerçekler Açıklandı: Türkiye Bilimde de Geri Bırakılıyor. 41: 6.

Ant (31.10.1967). Öğretmen Kiyımına Direniş. 44: 10.

Ant (14.11.1967). Üniversite Gençliği Ankara'ya Yürüyor. 46: 6.

Ant (21.11.1967). TÖS'ün Direnişi. 47: 2.

- Ant (28.11.1967). Öğretmen Direnişi. 48: 2.
- Ant (09.01.1968). Eğitim Bakanı Ertem İstifa Etmelidir!" 54: 10-11.
- Ant (14.05.1968). Öğrenci Gösterileri ve Nedenleri. 72: 7.
- Ant (25.06.1968). Sunay'ın Öğretmenler ve TİP Hakkındaki Sözleri. 78: 4.
- Ant (02.07.1968). Reformlar Gerçekleşmezse Bu Bir Son Değil Başlangıçtır. *Ant*, 79: 4.
- Ant (09.07.1968). Özel Yüksek Okullar da Devrim İstiyor. 80: 9.
- Ant (16.07.1968). Özel Okullar. 81: 2.
- Ant (27.08.1968). Öğretmen Kiyımı. 87: 2.
- Ant (10.09.1968). Devrimci Eğitim Şurası. 89: 5.
- Ant (10.09.1968). Öğretmenlere Saldırı. 89: 2.
- Ant (17.09.1968). Devrimci Eğitim Şurası Bildirisi. 90: 7.
- Ant (24.09.1968). Bakanın Hakareti. 91: 3.
- Ant (22.10.1968). Baykurt'a Saldırı. 95: 3.
- Ant (22.10.1968). Bir Özel Okul Skandalı! 95: 15.
- Ant (22.10.1968). Gençler Amerikancı Eğitim İstemiyor. 95: 14.
- Ant (22.10.1968). Özel Okullar. 95: 3.
- Ant (29.10.1968). Amerikancı Uygulamadan Bir Örnek. 96: 15.
- Ant (11.03.1969). Toplatılan Kitaplar, 115: 2.
- Ant (25.03.1969). Hükümetin Örtbas Ettiği Özel Okul Raporu! 117: 8-9.
- Ant (25.03.1969). Öğretmenlere Baskı, 117: 3.
- Ant (01.04.1969). Özel Yüksek Okullar Okul Değil Diploma Ticarethanesidir! 118: 10-11.
- Ant (15.04.1969). Öğretmenler de Kiyıma Direniyor. 120: 15.
- Ant (15.04.1969). Türk Gençleri Amerika'da Nasıl Şartlandırılıyor. 120: 11.
- Ant (04.11.1969). Barış Gönüllülerini Yetiştiren Türkleri Açıkıyoruz! 149: 6.
- Ant (18.11.1969). Robert Kolej'de Olay. 151: 2.
- Aren S (01.01.1967). Cüce Bir Bütçe. *Dönüşüm*, 10: 4.
- Arolat S O (1968a). İlköğretime de Amerikan Metodları Sokuldu. *Ant*, 91: 14-15.

- Arolat S O (1968b). Okul Kitapları. *Ant*, 92: 2.
- Arolat S O (1968c). Yüksek Öğrenimin Çıkmazı. *Ant*, 97: 7.
- Arolat S O (1968d). Gençlik Özel Okul Düzenine Başkaldırdı. *Ant*, 102: 11.
- Ataöv T (1967). Öğretmenler Demirel ile Neler Konuştu? *Ant*, 47: 13.
- Atılğan G (2015). Sanayi Kapitalizminin Şafağında: 1950-1960. *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*, İstanbul: Yordam Yayınları, 517-656.
- Avcioğlu D (1965). Yeni Dönem. *Yön*, 4 (134): 3.
- Aybar M A (1968). Dolmabahçe Direnişi ve Sosyalizm. *Ant*, 83: 7.
- Bahadınlı Y Z (1966). Köy Enstitüleri ve Taş Köylüler. *Yön*, 5 (160): 12.
- Bahadınlı Y Z (1969). Devrimci Öğretmenler Birleşiniz. *Emek*, 7: 4-5.
- Baykurt F (1966). Yazarlar ve Öğretmenler. *Yön*, 5 (160): 12.
- Büyükboyacı Ş (2015). Süleyman Demirel Dönemi (1965-1971) Eğitim Politikaları ve Uygulamalarının Türk Basınındaki Yankıları. *ulakbilge* 3(6): 19-57.
- Cihan A F (1968). Gençliğin Politik Görevi. *Ant*, 92: 7.
- Cizre-Sakallıoğlu Ü (1993). *AP-Ordu İlişkileri: Bir İnkilemin Anatomisi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demirel T (2004). *Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dino A (1968). Paris Notları. *Ant*, 73: 13.
- Emek* (16.06.1969). Devrimci Öğretmenlere Baskı. 4, 7.
- Ergün H (1969). Gençlik Hareketleri ve Sosyalizm. *Emek*, 3: 8-10.
- Eroğul C (1970). Din Eğitimi. *Emek*, 22: 12-13.
- Ertuğrul F (1969). TÖS'ün Devrimci Yolu. *Emek*, 1.
- Feyzioğlu T (1993). *Türkiye'de Devrimci Gençlik Hareketleri Tarihi (1960-1968)*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Gevgilili, A (1987). *Yükseliş ve Düşüş*, İstanbul: Bağlam.
- Gezer M (1968). Amerikancı Milli Eğitim Bakanı İstifa Etmelidir. *Ant*, 96: 14.
- Hassan Ü (1966). Değişimler ve Türkiyeli Genç. *Dönüşüm*, 9: 5.
- İnal K (2015). The Origins of Revolutionary Critical Education in Turkey. *Journal for Critical Education Policy Studies*, 13(3): 29-49.
- İpekçi A (1966). Bildiriler. *Milliyet*, 3 Şubat, 1.

- Kaplan İ (2005). *Türkiye’de Milli Eğitim İdeolojisi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kluge A ve Negt O (2018). *Kamusallık ve Tecrübe: Burjuva ve Proleter Kamusallığın Analizine Doğru*. İstanbul: Notabene.
- Küçük Y (1968). Aşılan Üniversite. *Ant*, 64: 7.
- Küçükömer İ (1966). *Bağımsızlık Sorunu*. İstanbul: Karınca Matbaası.
- Küçükömer İ (1967). Eğitimde Uluslararası Çerçeveye Doğru. *Ant*, 40: 7.
- Lüküslü D (2009). *Türkiye’de “Gençlik Miti”: 1980 Sonrası Türkiye Gençliği*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Makal M (1967a). Sıra Öğrencilerde. *Ant*, 3: 6.
- Makal M (1967b). “Laik Eğitim Üstüne. *Ant*, 9: 6.
- Milliyet (04.01.1966). AP’li Prof. Turan ‘Solcu Profesörler’ Aleyhinde Konuştu.
- Milliyet (07.01.1966). Muzır Faaliyete Karşı 8 Milyon Ödenek Kondu.
- Milliyet (28.01.1966). Öğretmenler Sendikası Bakanlığa Çattı.
- Milliyet (01.02.1966). 101 Öğretim Üyesi 62 Arkadaşını Suçladı.
- Milliyet (02.02.1966). AP Grubu Dinsizlik ve Komünizm ile Mücadele İstedi.
- Milliyet (03.02.1966). 41 Öğretim Üyesi Daha Demirel’i Protesto Etti.
- Milliyet (13.02.1966). 4 İmam Hatip Okulu Daha Açıldı.
- Milliyet (22.02.1966). Demirel Dün Profesörlere Bir Yemek Verdi.
- Milliyet (15.03.1966). Lise Müfredat Programları Değiştirilecek.
- Milliyet (22.04.1966). Liselere Din ve Ahlak Dersi Konması İstendi.
- Milliyet (06.05.1966). Romancı Talip Apaydın Bakanlık Emrine Alındı.
- Milliyet (19.02.1967). Öğretmenler Sendikası Başkanı Elâzığ’ın Bir Köyüne Tayin Edildi.
- Milliyet (03.03.1967). TÖS Başkanı, ‘Dengiz Gerçekleri Gizliyor’ Dedi.
- Milliyet (26.08.1967). Mecburi Din Dersi Anayasaya Aykırı.
- Milliyet (18.09.1967). Ertem: ‘Dışarıdaki Öğrenciler Aşırı Akımlara Kapılmış’.
- Milliyet (30.09.1967). Ertem ‘TÖS’ü Hizaya Getireceğim’ Dedi.
- Milliyet (02.11.1967). Özel Yüksekokullar Başkanlığından Açıklama.
- Milliyet (11.11.1967). TİP Özel Yüksek Okulların Devletleştirilmesini İstedi.
- Milliyet (23.12.1967). Vehbi Koç, İmam Hatip Öğrencilerine İftar Yemeği Verdi.

- Milliyet (07.01.1968). TÖS Bildirisinde 'Bu Düzen Mutlaka Değişecek' Deniyor.
- Milliyet (05.06.1968). TÖS: İmam Hatip Okullarında Atatürk'e Küfrediyorlar.
- Milliyet (28.10.1968). Dil Tarih Dekanı İmam Hatip Okulları Açılmasını İstedi.
- Milliyet (06.12.1968). Isparta'da Kızlar İçin İmam Hatip Okulu Açılacak.
- Milliyet (09.07.1969), Kayseri'de Tahribat.
- Milliyet (15.12.1969). Boykot Başlıyor.
- Milliyet (14.01.1970). Prof. Oğuz: 'Büyük Eğitim Reformu Yapılacak' Dedi.
- Nefes A (1967). Kıyım Var... Vurun Öğretmene. *Dönüşüm*, 12: 6-7.
- Onur N (1968). Gençlik Niçin İsyân Ediyor? *Ant*, 100: 8-9.
- Osmanoğlu İ (1969). Türkiye'de Eğitimin Çıkmazları. *Ant*, 143: 15.
- Özek Ç (1968a). Çağının Gençliği. *Ant*, 78: 7.
- Özek Ç (1968b). Devrimci Eğitim Şurası Toplanırken. *Ant*, 88: 7.
- Sert A (1969). Özel Yüksek Okullar Yargılanıyor. *Ant*, 117: 7.
- Soysal M (2015). Barış Gönüllüleri ve Türkiye'deki Faaliyetleri. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 56: 113-146.
- Sülker K (1968). Emekçiler Açısından Gençlik Sorunu. *Ant*, 74: 15.
- Şener M (2010). *Türkiye Solunda Üç Tarz-ı Siyaset: Yön- MDD – Tip*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Tansuğ H (1968). Paris Olaylarında Faşistlerin Perde Arkası Tertipleri. *Ant*, 74: 12.
- Turan Ö (2012). Kudretli Devlet, Manevi Kalkınma, Ağır Sanayii: Türk Sağı ve Kalkınma. *Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 459-505.
- Yalnız F (1967). Eğitimde Devrim Gereklidir. *Ant*, 1: 10.
- Yön (03.12.1965). Bir Öğretmenden Eğitim Bakanına. 4 (140): 2.
- Yön (31.12.1965). Öğretmenin Çilesi 1. 4 (144): 7.
- Yön (07.01.1966). Öğretmenin Çilesi 2. 4 (145): 6.
- Yön (04.02.1966). Üniversite Bildirisi ve Demirelci Basın. 5 (149): 7.
- Yön (06.05.1966). Devlet Parası ile McCarthy'cilik. 5 (162): 4.
- Yön (13.05.1966). Bakanlık Emrinde İki Öğretmen. 5 (163): 6.

Nihal Atsız'daki Kemalizm: Millî ve Seküler Bir Dinin İzini Sürmek

Fatih Çağatay Cengiz, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,
ORCID: 0000-0002-8582-2665, e-posta: cagatay.cengiz@omu.edu.tr

Özet

Nihal Atsız ve Kemalizm üzerine yapılan akademik tartışmalar genellikle Atsız'ın resmi ideoloji eleştirileri üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu eleştirilere göre, Atsız'ın soy tetkikine dayanan ırkçılığı, sulhe ve tembelliğe karşı şecaati ve savaşmayı salık vermesi, Batılılaşma'yı bir tür yozlaşma ve yabancılaşma olarak gören tavrı; Kemalizm'in Türk vatandaşlığı, muasırlaşma ve barışçıl dış politika anlayışıyla tezatlık oluşturmaktadır. Millet, medeniyet ve siyaset tanımları üzerindeki farklılık, iki düşünce sistemi arasında uzlaşmaz bir çelişki görmektedir. Bu makale bu iddiaların aksine, Atsız'ın din algısının Kemalizm'in dinsel pratikleriyle örtüşüğünü, millî ve seküler bir din yaratma isteğinin Türkçülük ile Kemalizm'i ortaklaştırdığını iddia etmektedir. Nihal Atsız'ın millî bir Diyanet'i dini taassuba karşı mücadeleye çağırması ve tarikatların dini inhisarına karşı devletin inhisarında etno-seküler bir din arzusu, 1930'ların Kemalist din politikalarıyla koşutluk göstermektedir. Kemalizm ve Nihal Atsız'da temsil edilen Türkçü düşünce, metodolojik kaynağını pozitivism ve Sosyal Darwinizm'den alarak dini "içtimai bir mesele" olarak kavrayıp Weberci anlamda dinin 'büyüsünü bozmakta' ve dine bakışı milliyetçi bir çerçevede ele almaktadır. Pozitivism, teolojik ve metafizik spekülasyonlar yerine gözlem ve deneye dayanan açıklamaları bilginin kaynağı olarak sunup dinsel bilginin dogmatizmine meydan okurken, Sosyal Darwinizm milletlerin yaşam mücadelesinde bir kurum olarak dinin arkaik bir kurum olarak kaldığını iddia eder. Her iki düşünce de, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın başlarında dönemin *Zeitgeist*'ini oluşturarak entelektüellerin zihin dünyasını biçimlendirmiştir. Özellikle Osmanlı'nın çöküş döneminde 'Devlet nasıl kurtulur?' sorularına aranan entelektüel cevaplar, pozitivist ve Sosyal Darwinist güzergâhlardan geçmiştir. Din, bu geçiş alanları üzerinde her şeyden önce iktidarın bir egemenlik alanı değil, sosyal bir müessese olarak kavranmıştır. Kemalizm'in Aydınlanma geleneğinden gelerek siyasal iktidarı gökyüzünden yeryüzüne indirme çabası gibi Atsız'ın da millî ve seküler bir dinin izini sürmesi ile mevcut kurumsal dini pozitivism perspektifinden eleştirmesi bu iki düşünceyi ortaklaştırmaktadır. Bu yazı, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın başlarındaki pozitivist ve Sosyal Darwinist düşüncenin devlet elitlerini ve 'geleneksel aydın'ı birleştiren bir düşünce olduğundan hareketle 1930'lardaki Kemalizm'in ve Nihal Atsız'ın din politikaları konusunda ortaklaştığını sonucuna varmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Kemalizm, Türkçülük, din, Pozitivism, Sosyal Darwinizm.

Kemalism in Nihal Atsız: Tracing a National and Secular Religion

Abstract

Academic discussions on Nihal Atsız and Kemalism mostly concentrate on Atsız's criticism about the official ideology. According to these criticisms, Atsız's racism that is based on a genealogical investigation, his instruction on heroism and warfare *vis-à-vis* peace and indolence, his disposition to Westernization as degeneration and alienation are in opposition with the understanding of Kemalism on Turkish citizenship, modernization, and peaceful foreign policy. Divergent conceptualization on nation, civilization, and politics show an irreconcilable contradiction between two systems of thought. Unlike these claims, the article suggests that the perception of Atsız on religion overlaps with the religious practices of Kemalism and the aspiration to construct a national and secular religion also associate Turkism with Kemalism. Atsız's appeal to a national Directorate of Religious Affairs to fight against religious monopoly and his desire for an ethno-secular religion under the command of the state against the command of religious orders show similarity with Kemalist religious practices in the 1930s. Taking their methodological roots from positivism and Social Darwinism, Kemalism and Nihal Atsız's Turkism tried to 'disenchant religion' in Weberian sense by approaching religion as a social issue and they discussed religion within a nationalist framework. While positivism challenges religious dogmatism by presenting scientific explanations—which are based on experiment and observation—as the source of knowledge as opposed to theological and metaphysical speculations, Social Darwinism claims that religion as an institution as such is an archaic institution that has been redundant for nations' struggle for existence. Importantly, both thoughts shaped the intellectual mindset of its era due to its position as *Zeitgeist* at the end of the 19th and at the beginning of the 20th century. Indeed, intellectual responses to the question 'How can the state be saved?' passed through positivist and Social Darwinist routes during the fall of the Ottoman Empire. Religion was, above all, conceptualized not as a sphere of sovereignty for power, but as a social institution by these intellectuals. Similar to the endeavor of Kemalism—which traces its origin to the Enlightenment—to relegate political power from heaven to the earth, Atsız's trace of a national and secular religion along with his criticism on religion from a positivist perspective joint them. By taking into account that positivist and Social Darwinist ideas united state elites and 'traditional intellectuals' at the end of the 19th and at the beginning of the 20th century, the article concludes that Kemalism of the 1930s and Nihal Atsız's religious politics share a common ground.

Keywords: Kemalism, Turkism, religion, Positivism, Social Darwinism.

Giriş

Türkçülük ve Kemalizm üzerine yazılan akademik yazılar genellikle bu iki ideolojinin uzlaşmazlığı üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ümit Cizre-Sakallıoğlu (1994) radikal milliyetçi düşüncenin, Kemalizm'in Batılı modernleşme paradigmasına sahip çıkmasını reddederek geleneksel değerlere ve kurumlara dönüşün savunuculuğunu yapması temellinde Kemalizm'den ayrıldığını iddia etmektedir. Can Kakışım (2016) Türkçülüğün Cumhuriyet dönemi düşünürlerinden Nihal Atsız'ın özellikle Kemalist dış politikaya karşı çıktığını, Kemalizm'i yeteri kadar ırkçı olmamakla eleştirdiğini, Batılılaşma çabalarını bir aşağılık kompleksinin sonucu olarak gördüğünü ve İsmet İnönü özelinde Kemalizm'in komünizme göz kırptığı iddia etmektedir. İlker Aytürk (2011) ise Kemalizm eleştirisinin sadece liberal, İslamcı, ve sol cenahtan gelmediğini, Atsız'ın bizzat kendisinin Kemalizm'i eleştirdiğini birincil kaynaklara bakarak göstermiştir.

Nihal Atsız'ın Kemalizm eleştirisi ise her şeyden önce Kemalizm'in Batılılaşmayı benimsemiş bir ideoloji olmasında yatar. Atsız'ın özellikle 1950'li yıllarda Orkun Dergisi'nde kaleme aldığı düşüncelere göre Kemalizm, millî bir ideoloji olmadığı gibi dışarıdan alınan karmakarışık bir ucûbedir. Atsız'a göre, "... kemalizm denilen muazzam safsata kısmen Fransa kısmen de İtalya ve Rusyadan alınmak suretiyle dış âlemin bir değil, birkaç merkezine birden bağlı olan, bu suretle diğerlerinden daha çok karmakarışık bir şekilde dışarıya bağlı bulunan bir ucûbedir" (Atsız, 1997a: 235). Kemalizm, "yalan-dolan propagandasına" dayanan "inkılâp yobazlığıdır" (Atsız, 1997a: 235). "Milletin dinine tahakküm" eden Kemalist inkılâplar ecdat türbelerini kilitleyip, Kore'ye giden tugayın Kur'anı öpmesini yasaklayarak mukaddesata saldırmıştır (Atsız, 1997a: 235). 1950 yılında yazdığı "Kurucular Meclisi" adlı yazıda 1923-1950 dönemini gayri meşru ilan ederek gerçek cumhuriyetin 1950 seçimlerinden sonra Demokrat Parti ile kurulduğunu iddia eder (Atsız, 2011h: 192).

Atsız'ın Kemalizm eleştirisi sadece Orkun dergisinde yazdıklarıyla sınırlı değildir. Atsız'ın Tek Parti Dönemi'nde 1941 yılında yazdığı *Dalkavuklar Gecesi* adlı kısa roman, Mustafa Kemal'i isim vermeden çevresindeki dalkavukların dediği her şeye inanan bir lider olarak anlatmaktadır. Romandaki 'dalkavuklar', isimleri değiştirilmiş şekilde Kemalist aydın ve zümrelerden oluşur: Köy Enstitüleri'nin kurucusu Hasan Âli Yücel, öykü yazarı Sadri Etem, Türkiye'deki antropolojinin kurucularından Şevket Aziz Kansu, *Andımız*'ın yazarı Dr. Reşit Galip, hukukçu Sadri Maksudi Arsal, tarihçi ve sosyolog Afet Uzman-İnan ve Mustafa Kemal'in başyaveri Cevat Abbas Güner (Aytürk, 2011: 308-309, dipnot: 2).

Bu makale, Atsız'ın düşünce ve yazılarının her ne kadar Kemalizm'e açıktan bir saldırı niteliği taşısa da, bu iki ideoloji arasında şedit bir kan davası yerine ortak bir epistemolojiye dayanan bir akrabalık olduğunu iddia etmektedir. Atsız'ın nesnel gerçekliğe bakmak yerine olguları betimleme çabası ve ırkçılığı meşrulaştırmada kullandığı 'pseudo-bilimsel' dili ile Kemalizm'in Erken Cumhuriyet döneminde toplumsal geri kalmışlığın nedenlerinden biri olarak izlenimci bir şekilde geleneksel din anlayışını 'görmesi' arasında metodolojik bir ortaklık bulunmaktadır.

Kemalizm, en genel tabiriyle modern ulus devletin kuruluşunda ve sonrasında devlet politikalarına yön veren fikir ve ilkelerin bütünü olarak tanımlanabilir (Timur, 1971: 128). "Türkiye'de modern ulus devlet oluşumunun özgül bir ifadesi" (Köker, 2009: 98) olarak Kemalizm, her şeyden önce resmi bir ideolojisi ve resmi ideoloji olması nedeniyle de adli ve idari müeyyidelerle korunur (Beşikçi, 2010: 17). Kemalizm'in genel bir modernleşme teorisine dayanması (Köker, 2009: 106) ve asıl sorunun modernleşmenin hangi araç ve yöntemlerle yapılacak olması, farklı türde Kemalizmleri meydana getirmektedir. Örneğin, 1932 yılında Şevket Süreyya Aydemir öncülüğünde Kadro Dergisi etrafında toplanan ve 1960'lı yıllarda Doğan Avcıoğlu öncülüğünde Yön Dergisi'yle devam eden, Marksizm'den etkilenen Sol Kemalistler olduğu gibi (Yanardağ, 2012) komünizm tehlikesini "varlık yokluk meselesi" olarak gören Turhan Feyzioğlu ya da "Atatürk'ün davasını tam manâsıyla tahakkuk ettirmek" misyonunu üstlenen başbakan ve cumhurbaşkanı muhafazakar-liberal Celal Bayar gibi Sağ Kemalistler de (Bora ve Taşkın, 2009: 531-535) 'Kemalizm' çatısı altında toplanabilmektedir.

Evrensel ön kabulleri olmayan Kemalizm'in değişen toplumsal koşullara göre farklı ideolojilerle kolayca dirsek temasında bulunabilmesi, Kemalizm'in "sağ-sol ayrışmasının (veya başka ideolojik kutuplaşmaların) *sorunsalla* ilgili bir ayrıma dönüşemeyip *tematik* düzeyde kalmasına neden olan egemen ideoloji" olmasından kaynaklanır (Bora ve Taşkın, 2009: 545). Bu nedenle tek, bütüncül ve sahil bir *Kemalizm'den* değil, *Kemalizmlerden* bahsetmek daha doğrudur (Bora ve Taşkın, 2009: 529).

Bu makalede Kemalizm'in din politikalarından, Erken Cumhuriyet döneminde resmi din politikalarının inşasında yer alan Mahmut Esat Bozkurt, Afet İnan, Şükrü Kaya, Recep Peker gibi politik ve toplumsal elitin dinde reform düşünceleri ve toplumsal alana da sirayet eden laiklik pratikleri kastedilmektedir. Bu elitler, pozitivistimin 'insanlık dini' kurma çabasına benzer şekilde 'sahih İslam'ı' seküler ve millî temelde yeniden kurmak istemektedirler. Öte yandan, kurumsal din politikaları konusunda pozitivistimin rehberliğine duyulan millî inanç, dönemin

ırkçı yazarı Nihal Atsız ile düşünsel bir ortaklık kurabilmelerine de zemin oluşturmuştur. Bu ortaklığın epistemolojik temelini ise Sosyal Darwinizm ve pozitivism oluşturmaktadır.

Sosyal Darwinizm'in ve pozitivismın 19 yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Batılılaşma ile birlikte son dönem Osmanlı aydınının zihin dünyasına girmesi iki ideolojinin dine bakışını biçimlendirmiştir. Özellikle pozitivismın etkisiyle İslam'ın millileştirilmesi ve rasyonelleştirilmesi, Avrupa'daki Reform Hareketi'ne benzer bir İslami Reformasyon istenci bu iki ideoloji arasında bir ünsiyet kurmaktadır. Kemalizm'deki reformasyon, dinin mevcut haliyle ilerlemeye ve muasırlaşmaya engel teşkil etmesi nedeniyle aydınlanmış bir İslam dini oluşturma amacı taşıırken, Erken Cumhuriyet dönemi Türkcülüğü İslam'ı millî bünyeye ve mefkûreye aykırı bir Arap dini olarak alıp onu Türklüğün içinde eritme ve yok sayma çabasındadır. Keza, Türkler İslamiyet'i kabul ederek başka bir medeniyetin çekim alanına girmişler, kendi benliklerine yabancılaşmışlar, yani Sosyal Darwinci bakışla çevre ile bünye uyumsuzlaşmıştır. Ancak her iki düşünce sistemi de dini, bireysel ve vicdani bir mesele olarak görüp, dinin kamusal hayattaki irşat rolünün tırpanlanması gerektiğini düşünmüştür. Bu makalede, pozitivismdan ve Sosyal Darwinizm'den hareketle birbiriyle çeliştiği iddia edilen iki düşüncenin kurumsal din hakkındaki düşünceleri ekseninde ortak düşünme sistemi açığa çıkartılmaya çalışılacaktır.

Pozitivism ve Sosyal Darwinizm Ekseninde Din

Pozitivism, bilimi tek geçerli bilgi olarak gören ve varsayımlar yerine deneyimlenebilir, incelenebilir ve bilenebilir olguların keşfedilmesine dayanan bilimsel bir yöntemdir (Ural, 2012: 55). Bilimsel bir yöntemi işaret etmek amacıyla ilk defa Saint-Simon tarafından kullanılan pozitivism, toplumsal yapının bilimsel metotlarla yeniden düzenlenmesini ve anlaşılmasını amaç edinmiş, Auguste Comte tarafından ise sadece toplumu anlamak değil topluma yön vermek için de bir vasıta olarak kullanılmıştır (Ural, 2012: 55-57).

Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri* adlı eserinde insanın zekâsının ve entelektüel kapasitesinin evrimi neticesinde bilgilerin ve felsefe metotlarının birbiriyle uzlaşmaz üç farklı aşamadan geçtiğini iddia eder: "1) Teolojik veya hayalî aşama, 2) Metafizik veya soyut aşama, 3) Bilimsel veya pozitif aşama". İlk aşamada, insan, olayların ilk ve son sebeplerine bakarak bu olayları yaratanın doğa üstü etkenler olduğunu düşünmektedir. Gözlenebilen ve duyuyla algılanabilen her olayın insanüstü bir irade tarafından düzenlendiğini düşündüğü bu evrede insan, kendi potansiyelini gerçekleştiremediği ve dış dünyayı kendi gücüne dayanarak kontrol altına alamadığı bir evredir. Teolojik aşama, rahiplik gibi spekülâtif bir

sınıfı doğurarak, paradoksal olarak insan aklının ilerlemesinin politik koşullarını da yaratmıştır. Ancak, insanlığın ilksel aşamadaki ihtiyaçlarına karşılık gelen teolojik aşama, insan evriminin ileri aşamalarında insan aklının ilerlemesinin zinciri olmaya başlar ve pozitif felsefe ile antagonizma içine girer. İkinci aşama teolojik ve pozitif aşamayı uzlaştırmaya çalışan metafizik aşamadır. Bu aşama geçici bir ara dönemdir. Bu aşamada insan aklı çevresiyle ilgili açıklamayı doğa üstü etkenler yerine soyut kuvvetlere dayanarak yapar ve bu açıklamanın son evresinde mutlak bir bilginin bulunamayacağını bilerek muhakeme ve gözlem tekniğini de kullanıp evrenin pozitif kanunlarını bulmaya çalışır (Comte, 2009: 158-172).

Burada önemle vurgulanması gereken nokta, bu üç toplumsal aşamanın lineer bir çizgide ilerleyen, düzenli, tesadüfi olmayan, ve toplumsal ihtiyaçların karşılığında oluşan aşamalar olduğudur. Comte'un Aydınlanma karşıtı Joseph de Maistre'nin sözüne atıfla söylediği "Olması gereken olur" aforizması, pozitif aşama öncesi teolojik ve metafizik aşamaların pejoratif aşamalar olmadığını, tüm bu aşamaların birikimli olarak ilerlediği ve böylelikle insanlığın evrimde geçmesi gereken zorunlu aşamalar olduğunu anlatır (Comte, 2009: 115). Yani, her ne kadar teolojik aşama, metafizik ve pozitif aşamaya göre gelişmemiş, önsel ve aşılması gereken bir aşama olsa da, sonraki aşamaların oluşması için gerekli toplumsal koşulları da hazırlar.

Comte'taki toplumsal evrime ilerlemeci ve bilimsel bakış, sosyolojinin biyolojiye tabi olmasını da gerekli kılar. Comte, sosyolojinin ancak biyoloji ile var olabileceğini, bunun sadece toplumsal olgular üzerinde araştırma yapmak için değil, bu olgular arasında karşılaştırma yapmak için de gerekli olduğunu söylemektedir. Pozitivist düşünceyle siyasal sistemler, fizik yasalarıyla açıklanmaya çalışılır. Birinci hareket yasasına atıfla, her türlü siyasal sistemin dış bir etki olmadıkça konumunu ya da eylemsizliğini koruyacağını yani değişime karşı koyacağını söyler. Ancak hareketin ikinci yasası gereği, siyasal sistemlerdeki herhangi bir eylemsizlik halinin bozulması yani düzensizliği ancak çok daha büyük bir ilerleme/gelişme ile etkisiz hale getirilebilir. Newton'un üçüncü hareket yasasının evrenselliği ise, Comte'a göre çok daha çarpıcıdır. Mekanik olgularda olduğu gibi, toplumsal olgularda da etki ve tepki eş değerdedir (Comte, 2009: 537-538). August Comte bu üç fizik yasasından hareketle düzeni ve ilerlemeyi uzlaştıran bir insanlık dini kurmayı hedeflemiştir. Pozitivist sosyoloji de bu amacın vasıtasını oluşturmaktadır.

Birinci hareket yasasının yani eylemsizliğin korunmasının muhafazakarlığın kendi durumunu korumak için istikrar ve düzen istenciyle koşut olduğu iddia edilebilir. İkinci hareket yasasının yani ivmenin kütleyle ters, kuvvetle doğru

orantılı olması siyasal sistemlerdeki eylemsizliğin bozulmasının dışarıdan bir kuvvetle yani müdahale ile olabileceğini söylemektedir. Üçüncü hareket yasanın yani her etkiye karşılık eşit ve zıt bir tepki doğar yasasının toplum hayatına yansması her türlü dışsal müdahalenin zorunlu olarak bir tepki ile karşılaşacağıdır. Bu toplumsal yasa, pozitivist düşünürleri dinin tamamen ortadan kaldırılmasını değil, dinin reformasyonunu savunmaya itmektedir. Böylece din, tamamen insan hayatından çıkmak yerine sekülerleşmelidir. Diğer bir anlatımla din, Tanrının koltuğuna insanın oturup vahye dayanan kutsal bir din olmak yerine insanlık dinin kurulduğu dünyevi bir olgu olarak karşımıza çıkar (Karaca, 2008: 9).

Pozitivist sosyoloji, sadece toplumu anlamak değil, yön vermek amacını da taşıdığından Osmanlı düşünce dünyasında etkili olmuştur. Böylece Osmanlı aydınlarının pozitivist bakışı, felsefi bir düşünceyi tartışmak ve açıklamalarda bulunmak için değil, pozitivist devletin bekasını sağlamanın ve devleti kurtarmanın aracı olup olamayacağı tespit etmek yönündedir (Nişancı, 2009). Diğer bir anlatımla, Jön Türklerin ve Osmanlı aydınlarının özellikle Fransız pozitivistini benimsemelerindeki ve 'araçsal aklı' yüceltmelerindeki amaç; Batı'nın ilim ve teknik alandaki üstünlüğünü alıp düşmanın silahıyla silahlanmak ve böylece batmak üzere olan bir İmparatorluğun korunmasını sağlayabilmektir. Bu anlamıyla Batı'nın yüzyıllar içinde geçtiği merhaleler ve deneyimler evrensel bir yasanın geçerliliğiyle Osmanlı'da da uygulanabilecek ve Batı'dakine benzer pozitif sonuçlara ulaşılabilir.

Son dönem Osmanlı aydınları özellikle de Jön Türkler ve İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri devletin kurtuluşu ve toplumsal ilerleme için pozitivistin benimsenmesini bir önkoşul olarak görmüşlerdir. Kurumsal dinin toplum hayatındaki kuşatıcı rolü ittihat ve terakkiye (yani birlik ve ilerlemeye) engel teşkil etmektedir. İttihat ve terakkinin tarihsel bir aşama olarak pozitif bir toplum yaratacağına inanan Ahmet Rıza'nın Auguste Comte'un kurduğu Avrupa Birleşik Devletleri Komitesi'nin Osmanlı temsilciliğini yapmış olması şaşırtıcı değildir (Özlem, 2007: 458-459). Keza, bizzat Comte'un 1853 yılında eski Vezir-i Âzam Mustafa Reşit Paşa'ya yazdığı mektupta, Osmanlı'nın kaçınılmaz sonu olan çözülme ve parçalanmaya kaygı duymak yerine, tektanrıci evrenselliği aşarak pozitif bir dinin İslam için de geçerli olabileceğini hatta İslam'ın yapısı gereği böyle bir değişime Katolik inancından daha yatkın olduğunu, İslam'ın lineer bir doğrultuda metafizik aşamaya geçmeden de pozitif aşamaya geçebileceğine inanmasını tebliğ eder (*Umran*, 2009: 48-49). Batı'nın evrimsel olarak ilerlediği bu pozitif aşama, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi Ahmet Ağaoğlu tarafından da her şeyden önce Batı'nın bir medeniyet olduğu, teknik ve kültür konularının ayrılmayacağı söylenerek Batıcılık ve Türkçülük kavramlarının sentezlemesine

gayret gösterilir (Kahraman, 2007: 130-131). Böylelikle Hasan Bülent Kahraman'a göre, Türkiye'deki Batılılaşmanın ilk evresinin kurucu ögesi materyalizm olarak karşımıza çıkarken, ikinci evresinde ise pozitivizm bir "siyasal-kültürel sistem" olarak karşımıza çıkmasıdır. Ahmet Şuayıp, Baha Tevfik, Abdullah Cevdet, Kılıçzade Hakkı gibi düşünürler biyolojik materyalizmi siyasal ve kurumsal bir zihniyet dönüşümünün ana ontolojisi olarak görmüşlerdir (Kahraman, 2007: 127-128).

Pozitivist metodolojiye ek olarak Sosyal Darwinist düşünce de çevresindeki ekonomik ve siyasal değişimlere uyum sağlayamayıp yok olma tehlikesi altındaki imparatorlukların entelektüel *Zeitgeist'*ini oluşturmaktadır. 1859 yılında Charles Darwin tarafından yazılan *Türlerin Kökeni* adlı kitaptaki doğal ayıklanma kuramının toplumlara uyarlanması olarak tanımlanabilecek Sosyal Darwinizm, Malthus'un nüfus artışının besin kaynakları artışından fazla olduğu ve bu nedenle de kaynaklar üzerinde bir yaşam mücadelesinin kaçınılmaz olduğu teziyle, çevre koşullarının değişimine paralel olarak türün ancak değişime açık, fiziksel ve zihinsel bakımdan uyumlu üyelerinin varlığını sürdürebildiğini, ve bu özellikleri gelecek nesillere veraset yoluyla aktardığını söyleyen Darwinci kuramın sentezine dayanır (Ünder, 2008: 427). Sosyal Darwinizm'in "sosyal" tarafı ise, bu biyolojik teorinin ilerlemeci bir bakış açısıyla toplumların mücadelesine ve gelişimine uyarlanmasıdır. Ancak mücadele eden toplum yetkinleşebilir ve iyiye doğru hamle yapar (Ünder, 2008: 427).

Sosyal Darwinizm'e göre, toplumsal ilerleme için geleneksel ve arkaik kurumların bir kenara bırakılması gerekmektedir. Sosyal Darwinizm'in en önemli temsilcilerinden Ernst Haeckel, pozitivizmin etkisiyle dinin ve despotik devletin evrimci ilerlemeye engel teşkil ettiğini ileri(cı)-geri(cı) dikotomisiyle anlatmakta, dini eğitim yerine seküler bir eğitim reformuyla modern bilimin öğretilmesi gerektiğini savunmakta ve Darwinci modern bilimin siyasi ve ahlaki faaliyetlere yol göstermesi gerektiğini savlamaktadır (Doğan, 2012: 80-81). Böylesi bir ilerleme toplumsal yaşam ve gelişme için kaçınılmazdır:

İlerleme öyle doğal bir yasadır ki, hiçbir insan gücü, ne tiranları silahları ne de papazların dersleri, onu durdurmayı başaramayacaktır. Sadece ilerlemeci hareketle yaşam ve gelişme mümkündür. Sürekli durmak bizzat gerilemektir ve gerileme onu ölüme götürecektir. Gelecek sadece ilerlemeye ait olacaktır (Haeckel, 1902: 30 aktaran Doğan, 2012: 80).

Toplumsal ittifak fikrine Sosyal Darwinci bakış Osmanlı entelektüellerini de etkilemiş, medeniyetin ancak tahrip, savaş ve yıkım sonucunda oluşabildiğinin altı çizilmiştir. Ahmed Midhat Efendi'nin "Fikr-i Tahrip ve Fikr-i Tamir" adlı yazısı insandaki tahrip etme fikrinin tamir etme fikrinden daha ağır bastığını, medeniyetin bu zorunlu tahripten doğduğunu söylemektedir (Doğan, 2012:

142-143). İttihat ve Terakki üyesi Rıza Tevfik, Spencer'ı takip ederek, devletin Hobbesçu anlamda iradi bir sözleşme ya da adalet sonucunda kurulmadığını, zorbalık ve tecavüz sonucu ortaya çıktığını iddia etmiştir (Doğan, 2012: 265). Tevfik, ayrıca *Tarih-i Kadim* adlı şiirinde Tanrı ile hesaplaşmaya girerek ezmeenin ezildiği bir dünyadan Tanrı'yı sorumlu tutar. *Ulum-u İktisadiyye ve İctimaiyye* dergisinde pozitivist sosyolojiyi yayın hayatına sokan Ahmet Şuayb da toplumların kanunun yazılı ya da resmi kanunlar olmadığını, biyolojik evrim teorisinin çizgisinde ilerleyen tekâmül kanunları olduğunu söyleyerek Sosyal Darwinci bir bakış sergiler. İnsan, geçmişinden aktarılan verasetle vahşi, zalim, hırslı ve menfaat düşkünü bir varlıktır ve bu seciyeler insanın tam bir muhakemeye ulaşmasına da engeldir. Le Boncu bir anlayışla ancak aydınlar bu muhakeme yeteneğine ulaşabilir (Doğan, 2012: 267-269).

Osmanlı'nın hızlı çöküşü ve toprak kaybı sürekli bir seferberlik ve zindelik halinde olmayı Türkçülerin zihin dünyasına yerleştirmiştir. Nasıl ki Darwinci anlamda daha üst bir türle karşılaşıldığında mukavemet edemeyen türler doğal ayıklanma ile yok olursa, Osmanlı'nın da sürekli bir istila tehdidi altında olması Türkçülerde rövanşist bir intikam söylemini gelecek kuşaklara aktarır. Yusuf Akçura'nın 1904 yılında yazdığı dönemin *Zeitgeist*'ini anlatan Üç Tarz-ı Siyaset adlı makalesi, Sosyal Darwinist bir düşünce yapısıyla 'Devlet Nasıl ve Hangi İdeolojiyle Kurtulur?' sorusuna yanıt arar. Akçura'nın belirttiği gibi her cemiyetin gayesi hayatta kalmak ve kuvvetini arttırmak olduğuna göre, bu cemiyetler arasındaki savaşı da doğal görmek gerekmektedir. Ancak, makalesinde de sorduğu gibi önemli olan hangi cemiyetin çıkarına savaşılacağıdır (Akçura, 1976: 25-26). Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük farklı cemiyetlerin hayatta kalma stratejileri olarak karşımıza çıkar. Osmanlılık yani Osmanlı milleti yaratma düşüncesi, devlet içindeki farklı millet ve dine mensup toplulukların sürekli savaş hali içinde olması nedeniyle "beyhude bir yorgunluktur" (Akçura, 1976: 28-31). Öte yandan İslam birliği yaratma çabası ise İslam devletlerinin Hristiyan devletlerin nüfusu altında yaşamaları ve bu devletlerin Hristiyanlara siyasi bağımlılıkları düşünüldüğünde dış bir güç tarafından engellenmesi kolay bir çabadır (Akçura, 1976: 33). Ancak Türk birliği kurma çabası Akçura'ya göre devletin kuvvetlenmesi için daha olasıdır. Buradaki önemli nokta dinin bu birliği yaratmada kendisini ne kadar dönüştürebildiğidir. Pozitivist düşüncenin etkisiyle Akçura, siyasal önemini kaybeden dinin, şahsileşip kişilerin bir vicdan meselesi olabildiği ve ırklara hizmet ettiği sürece millî birlik için anlamlı olduğunu yazmaktadır (Akçura, 1976: 34).

Böylece Türkçüler, Türk birliği kurabilmeyi devletin kendini koruması ve güçlenmesi için en olası ve zorunlu bir sonuç olarak sunup ilerlemenin bir yönünü de dinin kendini reforme etmesinde görürken, Kemalist Cumhuriyet

toplumsal ilerlemeyi arkaik kurumların toplumdaki egemenliğinin kırılarak aydınlanmış bir din yaratmada görür. Bu şekliyle de hem Türkçülerde hem de Kemalistlerde dinin terakkiye engel rolü devletin düsturu haline gelmektedir. Bir Arap dini olan İslam'ın (Meram, 1969: 40) toplumsal egemenliğinin kırılması Türkçülerin ama özellikle de Nihal Atsız'ın 1930'lardaki ana söylemini oluşturacaktır. Böylelikle Osmanlı'nın son döneminde görülen pozitivist felsefe ve Sosyal Darwinci bakış Türkçülükle Erken Cumhuriyet dönemindeki Kemalist din politikalarının buluştuğu ortak mecra haline gelmektedir.

Erken Cumhuriyet Döneminde Pozitif Din Arayışı

Erken Cumhuriyet döneminde sekülerleşme hareketi ulus devletin kültürel ve siyasi alanda yaratmaya çalıştığı "hayali cemaat" için bir araç rolü görmüştür (Sakallıoğlu, 1996: 234). Bu 'hayali cemaat', milliyetçi bir tasavvurla ve ilmin mürşitliğinde arkaik kurumların ve özellikle de dinin baskısından kurtulacak, Comte'un *Pozitif Felsefe Dersleri* eserinde ortaya koyduğu teolojik veya hayalî aşamadan bilimsel ve pozitif aşamaya devletin gözetiminde geçebilecektir. Bu evrimsel geçişte Kemalist laiklik uygulamaları Osmanlı'nın son döneminde gerçekleşen sekülerleşme sürecinin mantıklı bir uzantısı olarak Jön Türk hareketi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sekülerleşme pratiklerinin izlerini taşır. 1916 yılında şeyhülislamın kabineden çıkarılmasını, eğitim-öğretim ve vakıflar üzerindeki yetkisinin sınırlandırılmasını ve 1917 yılında yeni aile hukuku kararnamesinin kabulünü takiben 1924 yılında halifelüğün kaldırılması, eğitimin laik ve ulusal bir bakanlık altında birleştirilmesi, Şeriye ve Evkaf Vekaleti yerine Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulması gibi radikal reformlar Osmanlı'dan Erken Cumhuriyet dönemine miras kalan uzun erimli bir modernleşme sürecinin farklı güzergahları olarak karşımıza çıkar. Ancak Kemalist laikliği önceki süreçlerden ayıran moment, Kemalist laikliğin din konusunda kişisel inanç pratiklerine ve devletle rabitası bulunmayan İslami kurumlara radikal müdahalesi ile vatandaşların yaşam şekillerini değiştirmedeki kararlılığıdır. Bu müdahaleler, geçmişin ürünü olan şeyhlerin, dervişlerin ve tarikat liderlerinin milletin mümessili olmalarını ve devlet otoritesiyle yarışır bir konumda kalmalarını engellemeyi amaçladığı kadar vatandaşları muasır bir medeniyet halkasına sokmayı da kendine görev bilir (Zürcher, 2005: 17). Keza, ulusal bir mücadeleden zaferle çıkmış olan devletin önündeki en önemli mesele artık sömürgecilik sorunu değil, arkaik gelenek ve göreneklerin değiştirilerek müreffeh devletler seviyesine çıkabilmektir. Bu amaç için çalışmaya da bir kutsallık atfedilir. Behçet Kemal Çağlar'ın dediği gibi "... Bizim dinimiz Türkiye'yi cennet yapmaktır. Bizim ibadetimiz bu ideal için çalışmaktır. Eğer varsa ahiretteki cennetin yolu da Türkiye'nin cennetinden geçer" (Çağlar, 1940 aktaran Kara, 2014: 28).

Erken Cumhuriyet döneminin muasır medeniyetler seviyesine çıkmadaki amacı dönemin pozitivistleri tarafından alkışlanır. İttihad dergisinin 1928 yılındaki 24. kuruluş kutlamasında İttihat ve Terakki Cemiyeti kurucularından Abdullah Cevdet, Kemalist devrimlerle kendi prensipleri arasında bir paralellik gördüğünü, sömürgecilerle mücadele edildikten sonra çok daha zor bir mücadeleye girildiğinden bahsetmektedir. Bu mücadelede en büyük kahramanın Mustafa Kemal olduğunun altı çizilir. Hatta sadece devrimler övülmez, Mustafa Kemal'in kişiliğine kutsallık da atfedilir. Cevdet'e göre "bugünün peygamberi" olan Mustafa Kemal gökten inmemiş, köle olmayan Türk milletinin azminin sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Cevdet, 1925 aktaran Gündüz, 2010: 1078).

[B]u gün emellerimizin pek çoğunun gerçekleşmesinden dolayı mutluyuz. Meşrutiyet inkılâbı, Cumhuriyet inkılâbı, toplumsal inkılâplar birbirini takip etti. İstiklal harbinin neticesi 'hasta adamın' mirasçılarını hayrete bıraktı. Maddî sömürgecileri kovduktan sonra, ondan daha şedit olan manevî düşmanları kovmaya başlıyoruz (...) Eski âdet ve alışkanlıklarla, hukuk kuralarıyla ve mevcut okuma yazma oranıyla medenî ve müreffeh devletler sınıfına giremezdik (Cevdet, 1928 aktaran Gündüz, 2010: 1072).

Cumhuriyet devrimleriyle muasır medeniyetler seviyesine çıkacak olan bu hayali cemaat üyelerinin öncelikle pozitivist ve seküler bir eğitim sisteminden geçerek kendi özgürlüğünü dinsel kurumlara karşı göstermesi gerekecektir. Mustafa Kemal'in isteğiyle Afet İnan tarafından yazılan ve Maarif Vekaleti Talim ve Terbiye Dairesi'nce 1931 yılında basılan *Yurttaş için Medeni Bilgiler* (2001) adlı kitapta kurumsal din anlayışı, ilkel insanın sığındığı bir liman olarak anlatılmakta ancak bu limanın insan özgürlüğü için kısıtlayıcı olduğunun altı çizilmektedir. İlerlemeci bir bakışla, ilkel insanların ancak tekâmülleriyle özgürlüğünü gökyüzünden yeryüzüne indirebildikleri hatırlatılır. Bu ilkel insanlar, Comte'un teolojik evresinde bahsettiği gibi, daha doğaya egemen değilken gök gürlütüsü, sel, yırtıcı hayvanlar, karanlık gibi doğa olaylarından korkmakta, bu korku onların ilksel düşüncelerini oluşturmaktadır. Tekamül evresinde ise ilkel insandaki ata ya da oymak korkusu yerini Tanrı korkusuna bırakmakta ancak bu korku da insan davranışları üzerinde yasaklar koymaktadır. "Yasaklar ve boş sözler üzerine kurulan birçok gelenekler ve görenekler" insanın insan olmaktan kaynaklı haklarını bilmesini engellemiştir (İnan, 1930 aktaran Ozankaya, 2001: 63).

Pozitivist paradigmayla uyumlu olan bu düşünceler, hem devletin egemenlik kaynağının halkta olabilmesi hem de bireysel özgürlüğün sağlanabilmesi için dini vesayetin zihinlerden kalkması gerektiğini savlamaktadır. Immanuel Kant'ın 1784 yılında yazdığı "Aydınlanma Nedir?" adlı makalesinde vurguladığı dini

vesayetin tüm vesayetler içinde en aşağılayıcı ve en zararlı vesayet türü olduğu ve insanın kendi idrakini ve özgürlüğünü gerçekleştirmesinde dinin engel teşkil ettiği düşüncesine benzer şekilde Erken Cumhuriyet dönemi de yaratmaya çalıştığı seküler vatandaş için egemenin yetkilerini Tanrı'dan aldığı düşüncesinin kişinin düşünsel gelişimi için engel teşkil ettiğini savlamaktadır:

... insan önce doğanın tutsağı idi; sonra buna gökten güç ve yetki alan birtakım adamlara tutsak olmak eklendi. İnsan toplumları büyüdükçe de devlet durumuna geldikçe, bireyler üzerindeki ağırlık o kadar çoğaldı. Devletin başında bulunan adamın hakkı sınırsız, kısıtlamasız, koşulsuz, saltık bir güç olarak görülüyordu. Devletin biçimi imparatorluk ya da cumhuriyet olsun, bunun önemi azdı; bireyin kişisel bir hakkı yoktu. Eski zamanlarda, insanların yapabildikleri uygarlıklarının en yüksek dönemlerinde, durum böyleydi. Bireyin hakkı, buyurganın yararına olarak, Tanrısal hak içindeydi. Bu hakka dayanarak buyurgan (hükümdar), uyruklarının özgürlüğüne istediği gibi el koyabilirdi; bu bireyin hakkına saldırı sayılmazdı (İnan, 1930 aktaran Ozankaya, 2001: 64).

Tüm bu dini tutsaklık ve siyasal esarete karşı laiklik sadece dini vesayetten çıkmak değil, aynı zamanda kişinin özgürlüğünü yeniden kazanması ve bunun maliki olabilmesidir. Laiklik, “doğrudan doğruya bireyin düşünsel yaşamındaki özgürlük hakları”ndan biri olarak inanç özgürlüğünü kapsamakta, “Her birey istediğini düşünmek, istediğine inanmak, kendine özel siyasi bir düşünceye malik olmak, bağlı olduğu bir dinin gereklerini yapmak ya da yapmamak hak ve özgürlüğüne maliktir” (İnan, 1930 aktaran Ozankaya, 2001: 71). Bu inanç özgürlüğü, uygarlığın ilk aşamasında “din koruyuculuğu kılığına bürünenlerin” vesayeti altında olduğundan sürekli bir baskı altında kalmış, gerçeği gören ve söyleyenler türlü işkencelerden geçmiştir (İnan, 1930 aktaran Ozankaya, 2001: 71). Bu dini vesayetin Türkiye’de aldığı biçim olarak “şeyhlik, dervişlik, çelebilik, halifelik, falcılık, büyücülük, türbecilik ... gericilik kaynakları ve bilgisizlik damgalarıdır” (İnan, 1930 aktaran Ozankaya, 2001: 71). Ancak “Hayatta en hakiki mürşit ilimdir, fendir” cümlesinden hareketle Türkiye’yi aydınlatacak olan, gaflet ve delalet içindeki dini mürşitlerin izindeki müritler değil, bilimin rehberliğindeki seküler aydın ve politik elitlerdir.

Türkiye’nin aydınlanması için arkaik kurumların da yok edilmesi gerekmektedir. Kemalist Cumhuriyet’te Adalet Bakanlığı yapmış Mahmut Esat Bozkurt (1924-1930) *Atatürk İhtilali* adlı eserinde laikliğin sadece modern bir cumhuriyet kurmak için değil, “dini Türk’ün ilerleme adımlarının önünde engel olmaktan çıkarmak” ve “modası ve manası yok olmuş, bütün bir tarih içinde Türk’e, yalnız ve sadece zararı dokunmuş” hilafet gibi bir müesseseyi de “yok etmek” için zaruri olduğunun altını çizmiştir (Bozkurt, 2014: 244). İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, pozitivizmin de etkisiyle 1934 yılında Meclis kürsüsünden yaptığı konuşmada

dinlerin “vazifeleri tükenmiş, yeniden uzviyet ve hayatiyet bulamayan müesseseler” olduğunu söylemiştir (Kaya, 1934 aktaran Atalay, 2019: 84). 1936 yılında Recep Peker, “din telakkisinin hududu yurddaş vücudünün cildini aşamaz” diyerek dinin sadece siyasette ve yönetimde değil, toplum katında da bir yerinin olmaması gerektiğini belirtmiştir (Peker, 1936 aktaran Atalay, 2019: 85). Böylece laiklik, sadece siyasal bir kavram olarak din ve devletin ayrımı değil, sosyolojik bir kavram olarak toplumsal yaşamın da sekülerleştirilmesi olarak anlaşılmıştır.

Toplumsal anlamda laiklik için ise dinde reform düşüncesi Erken Cumhuriyet döneminde gündeme gelmiştir. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde 1928 yılında Mehmet Fuat Köprülü başkanlığında toplanan bir komisyon, İslam dininde reform ve modernleşme konusunda Milli Eğitim Bakanlığı’na bir rapor sunmuştur. Komisyonun amacı dini hayatı “ahlâki ve iktisadi hayat gibi, diğer kurumlarla ahenkli olacak bir şekilde bilimsel esaslar üzerinde yeniden düzenlemek” olarak belirlenmiştir (Lewis, 1993: 410). Komisyon, dinde reform çerçevesinde camilerde oturacak sıralardan, gerekli müzik aletlerine kadar birçok öneri sunmuş, ancak bu önerilerden sadece Türkçe ezan uygulanma alanı bulabilmiştir (Lewis, 1993: 411). Erken Cumhuriyet döneminde dinde reform projesi, geleneksel din anlayışı karşısında Protestan Reformu’na benzer şekilde İslam içinde de bir reform sağlama ve dini millileştirme amacı gütmüştür (Cündioğlu, 2017: 100).

Böylece, laikliğin Cumhuriyet devrimlerindeki kurucu rolü, Mustafa Kemal’i son dönem Osmanlı’nın Türkçü aydınlarının sentezci görüşlerinden ayırır. Mustafa Kemal’in 1930’lu yıllardaki din hakkındaki görüşleri, fikirlerinin babası olarak sunduğu Türkçü Ziya Gökalp’in *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* ya da *Türkçülüğün Esasları* adlı eserindeki “Türk milletindenim, İslâm ümmetindenim, garp medeniyetindenim” düşünceleriyle uyumsuzluk gösterir (Gökalp, 1976: 63). Gökalp, muasırlaşmanın ümmet olmak bilinciyle beraber yürüyebileceğini iddia ederek sentezci bir düşünceyi dile getirmektedir:

Türk milletindeniz” dediğimiz için, lisanda, bediiyatta, ahlâkta, hukukta, hattâ diniyatta ve felsefede Türk harsına “Türk zevkine, Türk vicdanına göre” bir orjinallik, bir şahsîlik göstermeğe çalışacağız. “İslam ümmetindeniz” dediğimiz için, nazarımızda en mukaddes kitap Kur’an-ı Kerim, en mukaddes insan Hazret-i Muhammed, en mukaddes mabed Ka’be, en mukaddes din İslâmiyet olacaktır. “Garp medeniyetindeniz” dediğimiz için de ilimde, felsefede, fenlerde vesâir medenî sistemlerde tam bir Avrupalı gibi hareket edeceğiz (Gökalp, 1976: 68).

Ziya Gökalp’in “İslam ümmetindenim” kabulü Erken Cumhuriyet döneminin toplum katında reddettiği bir düşünce olsa da Gökalp’in Avrupa medeniyetlerini

şarka üstün tutması tüm Kemalist dönemde benimsenen bir düşüncedir. Gökalp'teki garbın şarka üstünlüğü millî olanın ancak "garbın afakını sarmasıyla" mümkündür. Gökalp, Tanzimatçıları eleştirirken onları millî üretimi ve ekonomiyi çağdaştırmadan sadece gayri-millî Avrupalı bir tüketimi benimsediklerini, vatanın istiklâlî için olması gerekenin Avrupa medeniyetine tam olarak girip hukuk, eğitim, vergi, bütçe ve kanunlardaki ikiliklere son vermek olduğunu iddia eder (Gökalp, 1976: 59). Yani, "kültürde (hars) millilik, medeniyette beynelmilellik" Gökalp'ın benimsediği bir formülasyondur. Cumhuriyet'in ilan edildiği 1923 senesinde yayımlanan *Türkçülüğün Esasları*'nda belirttiği bu düşünceler yok olmuş bir İmparatorluk üzerinde kurulan Cumhuriyet için de bir kılavuz görevi görecektir. Ancak daha üstün bir medeniyetin kurumları benimsenirse, millî bünye yaşayabilecektir. Arkaik kurumların varlığı, yaşamın devamını sağlayamamakta, toplumda ikilik yaratarak çürümeye neden olmaktadır. *Türkçülüğün Esasları* adlı yapıtının "Dini Türkçülük" kısmında hutbelerin, duaların, münacaatların Türkçe yapılması gerektiğini çünkü Türkçe ibadetin dinî bir vecd verdiği söylemektedir (Gökalp, 1976: 171).

Gökalp'ın *Türkçülüğün Esasları* adlı eserinde dile getirdiği "lisanca, dince, ahlâkça ve bediiyatça müşterek" (Gökalp, 1976: 18) bir ulus oluşturma fikri yerine Halil Nimetullah Öztürk'ün 1953 yılında yazdığı *Türkleşmek, Layıklaşmak, Çağdaşlaşmak* adlı eserinde dile getirdiği laikliğin Türk devriminin ana kurucu ögesi olması ve laiklik sayesinde ulusallığın sağlanabileceği düşüncesi Kemalist din anlayışı ile daha uyumludur. Her ne kadar "Yaşıyorum, öyleyse ulusallıyım" cümlesi primordial ve özsel bir milliyetçilik anlayışını savunuyor olsa da ve laikliği dindışı alanla ilişkilendirip milletin kurucu unsuru olarak dini dışlaması "Kemalizmin din ve laiklik anlayışının gayretli bir hülasesidir" (Bora, 2017: 151). Keza, Mustafa Kemal Atatürk 1 Kasım 1937 gününde TBMM'nin açılış konuşmasını yaparken devlet-parti özdeşliğinden bahsettiği gibi devlet idaresinin gökyüzünden yeryüzüne indirildiğini söylemektedir:

Dünyaca malûm olmuştur ki, bizim Devlet idaresindeki ana programımız, Cümhuriyet Halk Partisi programıdır. Bunun kapsadığı prensipler, idarede ve siyasette bizi aydınlatıcı ana hatlardır. Fakat, bu prensipleri, gökten indiği sanıla kitabların doğmalarıyla asla bir tutmamalıdır. Biz, ilhamlarımızı, gökten ve gayipten değil, doğrudan doğruya hayattan almış bulunuyoruz (TBMM, 1937: 9).

Mustafa Kemal'le Nihal Atsız'ı birleştiren diğer bir nokta İslamiyet ve Araplar hakkındaki görüşleridir. Mustafa Kemal'in din birliğinin ulus oluşturmada etkin bir unsur olmadığı, Türklerin İslamiyet'i kabul etmeden de büyük bir ulus olduğu düşüncesi Nihal Atsız'ın düşünceleriyle paralellik gösterecektir. Mustafa Kemal'e göre İslam her şeyden önce Tanrı tarafından tüm insanlığa

gönderilmiş evrensel bir din değil, bir ulusa ait olan bir dindir, yani kısaca “Arap dini”dir (İnan, 1930 aktaran Ozankaya, 2001: 21). *Yurttaş İçin Medeni Bilgiler* adlı kitapta İslam’ın Muhammed tarafından bir Arap ulusu yaratma siyasetine dayandığının altı çizilir:

Türkler Arapların dinini kabul etmeden önce de büyük bir ulus idi. Arap dinini kabul ettikten sonra, bu din, ne Arapların, ne aynı dinde bulunan Acemlerin ve ne de Mısırlıların ve başkalarının Türklerle birleşip bir ulus oluşturmaları yolunda hiç bir etkide bulunmadı. Tersine, Türk ulusunun ulusal bağlarını gevşetti; ulusal duygularını, ulusal heyecanını uyuşturdu. Bu pek doğaldı. Çünkü Muhammed’in kurduğu dinin amacı, bütün uluslukların üstünde, kapsamlı bir Arap ulusluğu siyasetine varıyordu (İnan, 1930 Ozankaya, 2001: 21).

İslam’ın Türklerin ulusal bağlarını zayıflatan bir öge olarak Arap ulusçuluğu ile özdeşleştirilmesi Nihal Atsız’da da bahsedilen bir konudur. Ancak, Atsız’ın millet ve din kavramındaki ırkçı bakış, Sosyal Darwinizm çerçevesinde bilimsel bir söylemle ambalajlanır. Irkçı bir bilimsellikle Kemalist Batılılaşmaya karşı çıkılır ancak din politikaları benimsenir.

Nihal Atsız’da Sosyal Darwinizm ve Pozitivizm Ekseninde Millet ve Din

Nihal Atsız ‘medeniyette beynelmilellik’ fikrini karşı olsa da “yüksek gördüğümüz milletlere ve memleketlere doğru hamle yapmak mecburiyetindeyiz” diyerek Türk milletinin millî benliğini kaybetmeden Avrupa ve Amerika’nın bilimini ve tekniğini alması gerektiğini söyler (Atsız, 2011i: 46). Ancak, Batı ile olan temas, millî hassasiyetleri dikkate almalıdır. Toplumsal gelişmelerle biyolojiyi özdeşleştirerek bilimsel metotların sosyal yapıyı bozmaması gerektiğini söyler:

Kalkınma hamlesi hiç şüphesiz bilim metotları ile olacaktır. Fakat milletimizin toplum ve fert psikolojisiyle tarihî, millî gelenekleri, sosyal yapısı da hesaba katılmazsa, bilim metotları ile davranış gerekli başarıyı sağlayamaz. Çünkü nasıl ilâçlar, aynı hastalığa tutulmuş insanlar üzerinde aynı tesiri göstermiyorsa, bilim metodu da her toplum üzerinde aynı sonucu vermiyecektir (Atsız, 2011a: 95).

Atsız’ın biyolojik bakışı resmi tarihin Anadolu medeniyetlerinin kökeninin Türk olduğu anlatısına da mesafeli durmasına yol açmıştır. Resmi tarihin 1932 yılında Türk Tarih Tezi’yle anlattığı anlatı, Türklerin brekisefal ırka mensup insanların ataları olduğu; Türklerin göç ettikleri her yerde medeniyetler kurdukları; böylelikle Türklerin Sümer, Hitit, Mısır ve Yunan medeniyetlerinin mirasçısı olduğu ve Anadolu’daki her yerleşik halkın Türk olduğu anlatısına dayanmaktadır (Cagaptay, 2004: 88). Atsız ise Türkler’in farklı medeniyetlerin karması sonucunda ortaya çıkmadığını, aksine Türklerin tek bir atası olduğunu

savunur. Orkun Dergisi'nin 1952 yılında kapatılmasına dair yazdığı "Veda" adlı yazısında "eski milletleri ve hele Anadolu'da yaşayanları Türk saymak" düşüncesini komedi olarak görmekte "Türk tarihini Orta Asya'da Milattan önce 12'nci asırda "Şu" veya "Çu" larla" başlatmaktadır. 11. Asra kadar Türklerin anayurdu Mançurya'dan Kırımı kadar uzanmış, 11. asırdan itibaren Anadolu, Suriye, Irak, Azerbaycan ve Horasan'dan oluşan ikinci bir anayurtta devam etmiştir (Atsız, 1997j: 107).

Atsız, Türkiye tarihini Selçuklu, İlhanlı, Osmanlı ve cumhuriyetin birbirinin devamı olarak görmesi noktasında resmi tarihten ayrışır (Atsız, 1997j: 107). Osmanlı İmparatorluğunu bir "Türk İmparatorluğu" olarak görür ve devrimler adına Türk tarihini bütünlüğünden koparan ve Osmanlı'yı inkâr edip "maziye söven" resmi tarih anlayışına karşı durur (Ercilasun, 2018: 612). Ancak Atsız'daki millî tarihe bakış evrimsel ilerlemeci bir temele dayanır. Türk tarihini milattan önceki yüzyıllara dayandırıp Selçuklu, İlhanlı ve Osmanlı'nın kesintisiz bir devamı görmesi Türk milletini, Türk halkı teriminin çağrıştırdığı gibi sadece "o an için mevcut olan [şuursuz] topluluk" değil, olgunlaşmış bir topluluk olarak her zaman var olan ve gelecek için de bir şuur taşıyan topluluk olarak görmesinin zeminini hazırlar (Atsız, 2011b: 109). Keza, Ötüken Dergisi'nde 1969 yılında çıkan "Türk Halkı Değil, Türk Milletiyiz!" adlı yazısında evrimsel bir anlatıyla insanların 500.000 yıldan beri var olduğunu ancak tarih sahnesine çıkmalarının "dört beş bin yıllık bir mesele" olduğunu söyledikten sonra milleti ve devleti "insan olgunlaşmasının toplum hayatındaki son durağı" olarak tanımlar (Atsız, 2011b: 108). Bu evrimsel düşüncesi Atsız'ı resmi tarih anlatısı ile ortaklaştırır ve resmi tarihin Türklerin anayurdunda üstün bir uygarlık kurduğu tezini benimsemesinin yolunu açar. Erken Cumhuriyet döneminde 1931 yılında basılan *Türk Tarihinin Ana Hatları: Methal Kısmı* adlı eser Türklerin üstün bir medeniyet sahibi olmalarını, anayurdunda daha insanlar ağaç kovuklarında yaşarken madencilik ve kereste ile uğraşmaları, hayvanları ehilleştirmeleri ve çiftçiliği Türk Anayurdunda başlatmış olmaları olarak açıklamaktadır (Maarif Vekaleti, 1931).

Ancak Atsız, sabit bir ırklar hiyerarşisine inanıp Türk ırkını diğer ırklardan üstün gördüğünden Sosyal Darwinizm'in öngördüğü geri toplulukların daha üstün bir aşamaya geçebileceğine dair iyimser düşünceleri paylaşmazlar. Farklı ırksal tikellikler, tümel bir 'insanlık' hakkında bir bilgi sunmadığı gibi her ırkın değişmez özsel bir karakteristiği vardır. Örneğin, Nihal Atsız'ın 1934 Trakya Pogromları'ndan önce Orhun Dergisi'nde kaleme aldığı "Komünist, Yahudi ve Dalkavuk" adlı yazısında Yahudiler "cebine birkaç para koyabilmek için gölgesinde yaşadığı bayrağı satmaktan çekinmiyen namussuz ... bezirgan"lar olarak düşmanlaştırılmıştır (Atsız, 1997i). Yani her ırk, evrensel insanlığın eşit

bir parçası değil, ezme-ezilme ilişkisine göre özsel ve hiyerarşik olarak var olan ve karakteristik özelliklere sahip bir gerçekliktir. Yine de, Türkçülerin dayandığı genel ve evrensel bir ilke vardır: savaşın doğallığı. Nihal Atsız, ırkçı ve sosyal Darwinist görüşlerini pozitivist bir ambalajla sunar. Doğadaki, güçlünün güçsüzü ezme kanunu milletler için de evrensel olarak geçerlidir. Nasıl her cinsin kendi soyunu tüm dünyaya yaymak isteyip diğer cinslerin mukavemetiyle karşılaşması biyolojinin ve doğanın kanunuysa, milletlerin de aynı hayvanlar ve bitkiler gibi hayat kavgasına tutuşması ve bu kavgadan savaş çıkması o kadar doğaldır. Ancak Atsız'a göre, milletler sadece tabiat kanunlarına bağlı değildir. Milletlin bilinçaltında bulunan millî ülkü, irade ve kuvvet sahibi rehberlerin kılavuzluğunda sistemleştirilecektir (Atsız, 2011c: 26).

Atsız, irredentist fikirlerini sınırların Türkiye ile sınırlanamayacağını salık vermesiyle açık eder. Kemalist Cumhuriyet'in 'Yurtta sulh, cihanda sulh' şiarı Atsız'a göre bir pasifizmi ve uyşukluğu çağrıştırmaktadır. Keza fetihler millî ülkünün, bağımsızlık ve millî birlikten sonra üçüncü merhalesidir (Atsız, 2011d: 44). Türkçülük, Türk'ün diğer milletlerden üstün olduğu savıyla bütün Türk uruğunun birleştirilmesini amaç edinmesiyle irredentizme göz kırpar. Atsız'ın deyişiyle,

Türkçülük, büyük Türkelinde Türk uruğunun kayıtsız-şartsız hâkimiyeti ve istiklâli ile Türklüğün her yönden bütün milletlerden ileri ve üstün olması ülküsüdür (Atsız, 1943 aktaran Ercilasun, 2018: 574).

Irredentist yayılma için savaş gerekli bir aygıt olarak Atsız tarafından kutsanır. Keza, "Her Türk asker doğar" mitinde olduğu gibi savaşmak, hem İslam öncesi hem de İslam sonrası Türklerin verasetle aktardıkları karakteristik özelliğidir:

Savaş bozkırların bir hayat felsefesi olmuştur. Henüz İslâmiyet doğmamıştır ve Türkler ebedî cenneti bilmedikleri gibi şehitlerin cennete gideceklerinden haberi yoktur. Öyle olduğu halde savaşta ölmeye can atarlar, evde ölmekten utanırlar, böyle bir ihtimal karşısında benizleri sararır... Hayat savaştır. Ölümünden korkanlar yaşamaz. Bayraklar nasıl kanlandıkça bayrak oluyorsa, toprak nasıl kanla sulandıkça vatan haline geliyorsa, toplumlar da ölmesini bildikleri nisbette millettir. Ölümünden ancak hayvan ve hayvanlaşmış insan kaçır. Ölümünün en güzeli ise yurt ve şeref uğrunda olan ölümdür. İçimizi sızlatan şehitlerimiz aynı zamanda övüncümüz ve sevincimizdir de.. (Atsız, 1962 aktaran Ercilasun, 2018: 636).

Yine de savaş hem ırkı korumak hem de Türk Birliğini kurmak için kaçınılmaz olsa da tek başına yeterli değildir. Hayvanlar dünyasında da savaşmak vardır ancak insanı hayvandan ayıran, rasyonel düşünme becerisi değil, millî bir ülküye sahip olup olmamasıdır. Millî ülküye sahip olmayan, "ölümünden ve ızdıraptan kaçır ve

kuvvetliden korkar” (Atsız, 2011f: 16). Ancak bir ölküye sahip olan Őuurlu insan hayvandan ayrılır. Bu ölkü dini ölküden bile asil ve büyük bir ölküdür çünkü millî ölküde hiçbir karşılık beklemeden kendini yok etme fedakarlığı varken, dini ölküde cennetin nimetlerinden faydalanma çıkarı vardır (Atsız, 1997b: 125).

Ölküler, fikri kuvvetle değil, “kanla, kılıçla, dövüŐle, millî kinle” sonucuna ulaşır. Bu nedenle, “çelik yürekler, demir bilekler, sarsılmaz iradeler, yüksek ahlâklar” ölkü sahibi bir millet için vazgeçilmezdir. Kahramanlar ve Őehitler isteyen millî ölkü, bir “dindir” ve “... bu uğurda ölmekteki ululuğu ancak ruhunda istidat olanlar bilir” (Atsız, 1944 aktaran Ercilasun, 2018: 570). Millî ölkünün kutsal karakteri her türlü eleŐtiriye de kapalıdır. Atsız’a sıkı bir disiplini savunarak “itaat edilen yanlış karar bile tartışılan doğru karardan daha verimlidir” der (Atsız, 1962 aktaran Ercilasun, 2018: 637).

Sosyal Darwinist düşünceyle paralel Şekilde savaŐların bazı milletleri tarih sahnesinden silerken bazılarının daha da güçlenmesine yol açtığını iddia eder. Ancak burada Atsız’ın ırkçılığı meşrulaştırmada kullandığı söylem, biyolojik bir söylem olmaya devam eder. Atsız’ın da kabul ettiği gibi tamamen saf, hiçbir Şekilde başka bir soydan gelen insan topluluklarıyla karıŐmamıŐ bir millet elbette yoktur. Atsız’a göre buradaki önemli nokta, “kadim milletler” ile ve “karıŐma sonucu oluŐmuŐ toplama milletler” arasındaki farkı görebilmektir. Türklerin aksine Fransızlar, Keltlerin, Romalıların ve Frankların karıŐması sonucunda oluŐmuŐ, hepsinin özelliğini taşıyan toplama bir millettir. Hukukçu ve Ali Fuat BaŐgil’in Anadolu Türklüğünü anlatmada kullandığı “sentez” ya da “karma Anadolu milleti” kavramlarına karşı Atsız, Türkün bir “karıŐım” sonucunda oluşan bir millet değil, göç ettiği yerlerdeki diğer insan topluluklarını “eritme” kabiliyeti sonucunda tarih sahnesine çıkmış kadim bir millet olduğunu söyler. Türkün erittiği bu insan toplulukları, Türklüğün asilliğine ve kimyasına zeval vermemiŐtir. Bir kimya deneyindeki fiziksel tepkimeyi gözlemlemesi gibi Türkün içindeki yabancı unsurların da Türkün özünü deđiŐtirmedięini söyler. Çünkü “[b]ir bardak suya iki çorba kaŐıđı limon suyu ile yirmi gram Őeker karıŐtırılırsa ortaya çıkan Şey ne limon ne de Őekerdir. Azçok hepsinin özelliklerini taşıyan limonatadır. Fakat bir bardak suya beş damla limon suyu veya bir gram Őeker karıŐtırılırsa, suyun lezzeti ve mahiyeti değişmez. Terkibinde limon ve Őeker olduğunu anlamak için kimya tahlili lâzımdır” (Atsız, 1997e: 419). Türkün içinde “erimiŐ” ama “karıŐmamıŐ” diğer “limoni” unsurlar da Türk’ün özsel mahiyetini bozmamıŐ, kimyasını deđiŐtirmemiŐtir.

Atsız’daki Türk milletini diğer milletlerden üstün olarak gören ırkçılık, ırkların diğer ırklara karşı kendini koruma güdüsü olduğunu öne sürdüğü ölçüde Sosyal Darwinist bir yol izler. Hatta bu ırkçılık, Nazizm’den bile daha kapsamlı

olmaktadır. Keza, Atsız'ın da belirttiği gibi Türkçü ırkçılık tek bir ırka mensup kişilere karşı üstünlük değil, Türk dışındaki her millette karşı bir üstünlük iddiasıdır. “Yalnız Yahudilere karşı güdülen Alman ırkçılığı ile, her millete karşı bir korunma ilkesi olarak ileri sürülen Türk ırkçılığı arasında bir bağlantı bulunmadığı ve Türk ırkçılığının Alman ırkçılığından çok eski olduğu” Atsız'ın vurguladığı bir ayrıntıdır (Atsız, 2011e: 37). Ancak Atsız'ın özellikle Yahudiler'e ve Araplar'a karşı olan ırkçılığında sadece onları küçük görme değil, kaba bir “hasetten” de kaynaklandığı iddia edilebilir. Örneğin, İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünya siyasetinde artan itibar ve değerleriyle “dağınık, teşkilatsız ve geri olan Araplar” ölkü sahibi bir millet olarak “kafa tuttıkları” İngiltere ve Amerika karşısında Mısır ve Suriye'yi 1945 yılında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne üye yapabilirken, “Bir Türk dünyaya bedeldir” sözünü benimsemiş Türklerin kurduğu “900 yıllık büyük bir geçmişi ve tarihi olan, askerî devlet olarak nâm kazanmış bulunan Türkiye” Güvenlik Konseyi'ne üye olamamaktadır. “Korkaklığı atasözü haline gelen” Yahudiler, bir ölküye sahip olmaları nedeniyle İngiltere ve Amerika'ya bile meydan okuyabilmektedir (Atsız, 2011g: 18-21).

Atsız'ın ırklar hakkındaki Sosyal Darwinist düşüncesi din hakkındaki pozitivist felsefenin temelini oluşturur. Din, taassupla buluştuğunda ırk için bozucu niteliktedir. Türklerin İslamiyet'i taassupla kabul eden tek millet olması kendi ırkdaşlarına karşı İslam'ın çıkarlarını ön planda tutmalarına neden olarak Türklüğü İslam içerisinde eritmiştir. Bu eritme, Türkün siyasi birliğini kurmasına engel teşkil ettiği gibi ırkdaşlar arasında da din çatışmaları yaratmış, millî enerji boşa harcanmıştır. Halbuki aşağı bir millet olan Araplar, Müslüman ve Hıristiyan da olsalar kendi aralarında bir dayanışma sağlayabilmiş; Arnavutlar Hristiyan soydaşlarıyla din savaşı yapmamış; farklı mezhepteki Sırlar bir arada yaşayabilmiştir. Bunların aksine Türklerin onuncu yüzyılda Müslüman olduktan sonra yaptıkları ilk iş, ırkdaşları Budist Uygurlarla savaşmak olmuş, İslamiyet'teki Sünnilik-Şiiilik çatışması Türklere de sirayet ederek Şaman, Musevi ve Şii-Alevi ırkdaşların dışlamalarına neden olmuştur (Atsız, 1997g, 468).

Yapılması gereken ise millî öze dönüştür. Böylece, Atsız'ın din hakkında genel politika çağrısı Erken Cumhuriyet döneminin din politikalarıyla uyumlu hale gelir. Ezanda ve İslamiyet'te Türkçeleşme, “yarıda kalmış güzel bir iş” olarak Atsız tarafından yad edilir. Ezanın Arapça okunması, Türklerin İslam medeniyetine girmesi sonucunda “Türkçe'nin safiyeti”ni ve millî harsı bozmuş, “Türkçe'ye önce “Allah” girmiş “Muhammed” onun peşinden gelmiş”tir (Atsız, 1997c: 464-465). Türkçe ezanın tekrardan Arapçalaştırılması ise millî bir ölküyle anlaşılacak bir olay değil, ancak siyaset gibi “[a]şırı Kemalist olan ve dinle ilgisi bulunmayan Celal Bayar”a bile kendi kanaatini saklatıp oy toplamaya sevk edebilecek bir “iktidara geçme taktiği” ile anlaşılabilir (Atsız, 1997k: 25-26). Latin alfabesine

geçiş memleket için faydalıdır. Atsız'a göre, Darülfünun felsefe ve psikoloji hocalarından Şekip Bey'in (Mustafa Şekip Tunç) her ne kadar "Türkçe yerine başka bir dil kabul etmek" ve "hıristiyanlık dinine girmek" gibi gafletleri bulunsa da "fikirleri arasında eskiden beri 'lâtin harflerini kabul etmek' gibi memlekete faydalı olanlar" da vardır (Atsız, 1997d: 223). Buradaki önemli nokta, bu iki politikanın Osmanlı pozitivist aydınları tarafından da savunulmuş olmasıdır. Okuma yazma oranlarının düşüklüğü nedeniyle Latin harflerine geçiş, İctihad Dergisi'nin çağdaşlık ve medeniyet yolunda 1904 yılından beri ısrarla savunduğu bir görüştür. Latin harflerine geçişin kabul edildiği haberleri üzerine dergi "Son darbe-i tahlis" ve "başımıza bela olan Arap harfleri terk ediliyor" başlıklarını kullanmıştır (Cevdet, 1927 aktaran Gündüz, 2010: 1073).

Atsız sadece Erken Cumhuriyet döneminin din politikalarıyla değil, bu dönemin İslam ve Araplar hakkındaki görüşleriyle fikir birliği içindedir. 1964 yılında Ötüken Dergisi'nde çıkan "İslam Birliği Kuruntusu" adlı yazısında Kemalist din anlayışıyla paralel bir şekilde ulus olamayan Araplar'ın ancak İslam ile ulus olabildiklerini, peygamberin ise din birliği aracılığıyla millî bir şuur yaratmak istediği anlatılmaktadır:

Yedinci yüzyılda ortaya çıkan Müslümanlık, sosyoloji bakımından Araplar'ın millet haline geçme savaşıdır. Aynı dili konuştukları halde birbirine düşman boylar ve uruklar durumunda dağınık bir hayat yaşayan kalabalık bir kavim, bir iç veya dış etki ile birlik kurma yoluna elbet gidecekti. Peygamberin ortaya koyduğu esaslar her şeyden önce bunu sağlamış; bilgisizlik, ahlâksızlık ve pislik içinde yuvarlanan Araplara yüksek bir din ve ahlâk şuru ile millî birlik düşüncesini aşılama çalışmıştır (Atsız, 1997g: 465).

Atsız, "Türkler müslümanlık sayesinde değil, müslümanlık Türkler sayesinde yükselmiş ve yaşamıştır" diyerek Müslümanların Türklere borçlu olduğunu (Atsız, 1997g: 471), Müslümanlığı ayakta tutanın ise "zavallı, âciz ve gülünç" Arap devletleri değil, "kanları sel gibi akan" Türklerin gücü olduğunu belirtmiştir (Atsız, 1997f: 487). İslamiyet'in ancak Türkler sayesinde korunabildiği düşüncesi Kemalist Cumhuriyetin politik elitleri tarafından da dile getirilmiştir. Mahmut Esat Bozkurt (2014: 252-253) Cevdet Paşa'nın "İslamiyet Türkler sayesinde Haçlılardan ve Moğollardan kurtuldu" düşüncesini bir adım ileri taşıyarak "İslamiyet, Türk zekâsının, Türk kılıçlarının gölgesi altındadır ki, yücelebildi. Yoksa yerinde yellere eserdiler" diyecek, Müslüman Arapların Haçlılar Seferi'nde olduğu gibi 1914-1918 Dünya Savaşı'nda da "Türklere karşı düşmanla ittifak ettiklerini" söyleyecektir.

Benzer şekilde Atsız, "Oku" adlı Konya merkezli İslamcı bir dergide çıkan Türkçülüğün Yahudi korumasında olduğu ve Ziya Gökalp'in İslamiyet'e karşı

çıkıldığı görüşlerine atfen 1970 yılında yazdığı “Türkçülüğe Karşı Yobazlık” ve “Yobazlık Bir Fikir Müstehâsesidir” adlı yazılarında İslamiyet’in millî şuuru köreltici etkisinden bahseder. Özellikle “Yobazlık Bir Fikir Müstehâsesidir” adlı yazısında “Keramet islâmiyette olsaydı her Müslüman millet yükselirdi. Hele tarafımızdan birkaç kere tekrarlandığı gibi islâmiyetten önce büyük devlet olan İran, İslâm olduktan sonra bugünkü durumuna düşmezdi” diyerek bir milletin yükselmesinde dinin hiçbir etkisinin olmadığını belirtmiştir (Atsız, 1997h: 497).

“Yobazlık Bir Fikir Müstehâsesidir” adlı yazısı, dinler ve özellikle İslam hakkında pozitivist düşünme tarzının izlerini taşır. Bilimin ilerlemesi öncelikle dinin kendi içindeki hurafeleri temizlemesini kaçınılmaz kılmıştır. Bu ilerlemeyle çok tanrılı din anlayışından akla daha uygun olan iki tanrılı din anlayışına geçilmiş, bu anlayış da evrilerek son aşama olan tek tanrılı din anlayışı egemen olmuştur (Atsız, 1997h: 504). Bilimin ilerlemesi aynı zamanda dinsel dogmaları da yıkmaya başlamıştır. Atsız, dünyanın din kitaplarında iddia edildiği gibi altı günde yaratılmadığını, insanların soylarının Adem’le Havva’ya dayanmadığını, Adem’in yüzlerce yıl yaşamasının akla uygun olmadığını, Nuh Tufanı’nın aslında bir Sümer masalı olduğunu söyler. Deizme benzer şekilde Tanrı’nın kişilerin günlük işlerine karışmadığını, vahiy yoluyla insanlara seslenmediğini savunur (Atsız, 1997h: 494-499).

Atsız, kutsallık atfedilen din kitaplarının bilimsel yanlışlarla dolu olduğunu ancak bunda da şaşılacak bir durum olmadığını çünkü bu kitapların Tanrı kelamı değil, kusurlu insanların ürünü olduğunu söyleyerek ‘dinin büyüsünü’ bozar. Keza, mükemmeliyet atfedilen Tanrı gelecekteki asıl tehlikeleri de görebilmelidir:

Zaten böyle olmasaydı din kitapları insanlığın sonuna kadar değişmeyecek hakikatlerle dolu olur, insanlığın geleceğini ve geleceğindeki tehlikeleri açıklar ve meselâ zararı nisbeten az olan alkol haram edilirken ondan on kat tehlikeli olan tütün ve hele eroin hakkında sükût edilmezdi. Tanrı günün birinde insanların tütünü ve eroini bulup kullanacaklarını, bunun büyük bir felâket olduğunu bilmiyor muydu? Milyarlarca yıl sonraki kıyamet haber verildi de neden birkaç yüzyıl sonraki zehirden söz edilmedi? (Atsız, 1997h: 499-500)

Benzer bir ‘dinin büyüsünü bozma’ Mustafa Kemal’de de mevcuttur. 1930 yılındaki *Tarih* adlı kitabında Mustafa Kemal, Muhammed’in ilahi peygamberliğini sorgular ve bu meselenin ilim ve mantık çerçevesinde yorumlanması gerektiğini söyler. Mustafa Kemal’e göre Kuran ayetleri, ilahi bir vahyin sonucunda çıkmamıştır. Tam tersi, Muhammed, “uzun bir devirdeki tefekkürlerin mahsulü olan ayetleri lüzüm ve ihtiyaçlara göre” ortaya çıkarmıştır (Mustafa Kemal, 1930 aktaran Perinçek, 1997: 163).

Öte yandan din, 'sosyal bir müessese' olarak hitap ettiği toplumun gelenek ve göreneklerine uygun müeyyideler koyar, onlara mükafatlar verir. Atsız'a göre, kumarın yaygın olduğu ve kız çocuklarının gömüldüğü yozlaşmış bir Arap toplumunda Muhammed, "[o]nlara korkunç cehennem azapları gösterecek ve dünyada doğrulukla yaşayanlara da öte âlemde köşkler, kevserler, yiyecekler, güzel huri kızları vaadedecekti" (Atsız, 1997h: 500). Aksi zaten düşünülemezdi. Atsız, Tanrı insanların günahlarını, suçlarını ve hatalarını daha evren yaratılmadan önce biliyorsa, yani "insanlar Tanrı'nın iradesiyle suç işliyorlar, akılları, fikirleri, iradeleri Tanrı'nın ezeli kararı karşısında bir işe yaramıyor, ceza neden?" diye sorarak kader inancını sorgular (Atsız, 1997h: 501). İslam hakkında ise radikal bir çıkış yapar ve Kuran'ın "Muhammed'in talimatı" olduğunu, Kuran'daki kimi ayetlerin Arap toplumunun gelenek ve göreneklerine uygun olarak "Muhammed'in gönlünden ve beyninden doğma" olduğunu söyler (Atsız, 1997h: 505).

Nihal Atsız'ın kurumsal din hakkındaki düşüncesi devlete de din alanını düzenleme yetkisi vermeyi gerektirir. Dini taassuba karşı devletin güdümünde aydınlanmış ve seküler bir dinin izini sürmek için bürokrasiyi göreve çağırması Kemalizm'in din politikalarıyla uyumludur. Atsız'ın "Diyaret İşleri Başkanlığı'nı yobazlığı bastırıp İslâmiyeti bir ahlâk sistemi halinde ruhlarla sindirmek" için görevli bir kurum görmesi dini bir vicdan meselesi gördüğü kadar devletin din üzerindeki tekeline savunduğunun da kanıtıdır (Atsız, 1997f: 490). 1970 yılında çıkan "Türklüğe karşı Yobazlık" adlı yazısı tarikatlarla mücadele için en etkin silahın yine devlet güdümündeki dini kurumlar olduğunu iddia etmektedir:

Dinle hiçbir ilgisi olmadığı halde dini inhisara alan bu zavallılara karşı çıkarılacak dinî kuvvet İmam-Hatip Okulları ile İlahiyat Fakültesi veya enstitüleridir. Bizde de, batıda olduğu gibi birkaç dil bilen, felsefeden veya matematikten yahut biyolojiden doktora vermiş din adamları çıktığı zaman Nurcu, Süleymanci, Biberici, Kamerci tayfası kendiliğinden kaybolacak; dinin tamamen bir inanç ve vicdan işi olduğu anlaşılacaktır (Atsız, 1997f: 484).

Yine de burada vurgulanması gereken nokta Atsız'ın din hakkındaki düşüncelerinin Türkçülük içinde genel bir eğilim olmadığıdır. Atsız'ın görüşlerinden farklı olarak İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu 1943 yılında yayınlanan *Türke Doğru* kitabında ancak İslamiyeti kabul etmeleri sayesinde Türklerin kendi milliyetlerini koruyabildiklerini, "ırkça ve kültürce Türk olan Bulgarlar[ın] hristiyan olunca milliyetlerini kaybet[tiklerini] tarihi bir gerçeklik olarak sunar (Baltacıoğlu, 1943: 145). Yine de bir Arap mezhebi olan Sünniliğe karşı kuşkucu tutum korunur. Sünniliğin Türklük bedenine aykırı olduğu, Sünnilik dışındaki tarikatların ya da mezheplerin Türklerin Müslümanlık anlayışıyla

uyumlu olduğu vurgulanır. Sünniliğe karşı kuşkucu tutum “milli” addedilen mezheplerin daha kabul edilebilir olmasının yolunu açar. Bektaşilik, Alevilik, Tahtacılık gibi mezhepler “Türk zihniyeti” taşımakta ve bu tarikatların pirleri “dini Türkleştirerek ululaştırmışlardır” (Baltacıoğlu, 1943: 146-147). Ancak, Alevilik sadece ve sadece eski Türk geleneklerine sahip çıktığı ölçüde anlamlıdır ve Alevilik etno-seküler bir biçimde Türkleştirilir. *Atsız Mecmuası*’da “Anadolu Türklerinde Aile Teşkilatı” adlı yazısında Aleviliğin kadın-erkek ilişkilerinde Sünniliğe göre Türk kültürüne daha yakın görülmesi gündeme gelir:

Anadolu’nun Kızılbaş köylerinde kadınlar erkeklerden kaçmazlar. Fakat hariçten gelen erkeklerle görüşmekten dahi çekinirler. Sünni köylerde ise bu adet biraz daha daralmıştır. Yani kadınlar kendi mahallerindeki erkeklerden kaçmazlar. Kızılbaşlar eski Türk ananelerini daha iyi sakladıklarından daha serbest kalmışlardır (Atsız, 1932: 59 aktaran Telek, 2012: 82).

Sonuç

1944 İrkçılık/Turancılık yargılamalarında Nihal Atsız, ırkçılık suçlamalarına karşı devletin bizzat kendisinin ırkçı uygulamalarının kaydını düşerek savunmasını yapar. Atsız, Maden Tetkik Arama Enstitüsü, askeri okul ve hemşire okullara alımlarında “Türk ırkından olma” şartının konulmasını, 2510 sayılı İskan Kanunu ve İskan Muafiyetleri Nizamnamesinin maddelerinde Türk ırkına mensup olanlar ve olmayanlar için farklı uygulamalar içermesini, devlet elitlerinin ırkçı söylev ve yayınlarını, marşlardaki sözleri emsal göstererek resmi ideolojideki ırkçı damarı ifşa eder. Devletin bizzat kendisinin ırkçı uygulamalarının olduğu ve devlet yöneticilerinin bu ideolojiyi benimsediği yerde İncil’deki bir anekdota atıf yaparak en günahsız olanın ilk taşı atması gerektiğini söyler (Ertekin, 2008: 358).

1930’lar ve 1940’lar Türkiye’inde ırkçılık her ne kadar marjinal bir ideoloji olmak yerine devlet tarafından da uygulanan bir pratik olsa da resmi milliyetçilik ile ırkçı Türkçülük arasında her zaman bir çatışma olmuştur. Bu çatışmanın en görünür biçimi Kemalizm’in dış politikada büyük ölçüde barışçıl ve temkinli bir çizgi izlemesi ile Batılılaşmayı muasır medeniyet seviyesine ulaşmada ana hedef olarak görmesidir. Nihal Atsız ekolündeki Türkçülükte ise Türklerin Türkiye sınırları dışındaki siyasi birliğini kurmak maceracı bir hayalperestlik değil, millî bir ölkü olarak anılır. Ölküler ise taarruzîdir (Atsız, 2011c). Bu taarruzî ölkü, sürekli beka ve istila tehdidi altında olduğunu düşünen millete millî bir enerji sunarak onun zinde ve hayatta kalmasını sağlar. Ayrıca, Nihal Atsız’la temsil edilen Türkçülüğün Kemalist Batılılaşmaya karşı çıkışı ise Batı’nın bilim ve tekniğini almakla ilgili değil, bu Batılılaşmanın millî bünye ve seciyeye ne kadar uygun olduğuyla ilgilidir. Atsız’a göre, sadece bilimin ve tekniğin değil, topyekûn

“yabancıнын ahlakını” da almak millî özün bozulmasına ve yozlaşmasına neden olmaktadır.

Ancak Nihal Atsız’la temsil edilen Türkçülük ile Kemalizm arasında bir kan uyuşmazlığı olduğu da öne sürülemez. Bu makalede, Türkçülüğün önderlerinden Nihal Atsız’ın din algısıyla Erken Cumhuriyet dönemi din algısı ve politikasının örtüştüğü, bu örtüşmenin kökenlerinin ise dönemin *Zeitgeist*’ini oluşturan pozitivist felsefe ve topluma Sosyal Darwinci bakış olduğu iddia edilmiştir. Pozitivizm, teolojik ve metafizik spekülasyonlar yerine gözleme dayanan pozitif açıklamalar öne sürerek kurumsal dinin toplumsal meşruiyetini sarsar. Sosyal Darwinizm ise pozitivizmin bu seküler meydan okuyuşunu toplumların rakipleri karşısında hayatta kalabilmelerinin bir gerekliliği olarak sunar. Böylece her iki teori de kurumsal dinin meşruiyetini sorgulamaya açıp bilimin evrenselliğini kurumsallaştırır. Bu sorgulayış, Osmanlı’nın son döneminde ‘Devlet nasıl kurtulur?’ sorusuna verilen pratik cevapları da barındırdığından dönemin entelektüelleri tarafından benimsenir. Çökmekte olan devlet, Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülüğün çatışan çıkarları karşısında Türkçülüğün genel prensiplerini benimseyerek ayakta kalmaya çalışacaktır. Ancak bunun için öncelikle din gibi arkaik kurumların egemenliğinin sorgulanması gerekmektedir.

Türkçülük *Zeitgeist*’i Osmanlı’nın son dönemi ile Erken Cumhuriyet arasında bir rabita kurarak dini Türkleştirip vatanın ve ulus devletin hizmetine sokmaya çalışmıştır. Mustafa Kemal’in “fikirlerinin babası” Ziya Gökalp’in *Vatan* adlı şiirinde tasavvur ettiği gibi vatan, camilerinde Türkçe ezan ve mekteplerinde Türkçe Kuran’ın okunduğu, köylülerin namaz dualarını kendi anadilinde yaparak anladığı dolayısıyla Hüdâ’nın emirlerinin anlaşıldığı yerdir. Dil ve din arasında kurulan bu vatanî rabita hem Türkçülüğün din hakkındaki prensiplerinden biri olmuş hem de Erken Cumhuriyet dönemine düşünsel bir miras olarak kalmıştır.

Millî bir din oluşturma dışında dinin toplumsal sınırlarının belirlenmesi bu iki ideoloji arasındaki diğer bir ortaklık alanı olarak karşımıza çıkar. Burada Nihal Atsız’la temsil edilen Türkçülüğün ve Kemalizm’in amacı ortaktır: dinin anlaşılması ve tatbik edilmesinde dini zümrenin telkin ve irşadını dışlamak. Zira bu ayrıcalıklı zümre, toplumun ilerlemesine ve çağdaşlaşmasına engel teşkil edip diğer milletlerle olan mücadelede milletin hayatta kalmasını zorlaştırdığı gibi dini taassuba da yol açmaktadır. Halbuki din, sosyal bir müessese olarak toplumun ilerlemesine ayak uydurmak zorundadır. Bu seküler düşünce, Mustafa Kemal’de muasır medeniyetler seviyesine çıkma düsturuyula karşımıza çıkarken, Nihal Atsız’da İslam’ın Türklük bilincinden uzaklaştıran bir yapısı olması nedeniyle etnik temelli rövanşist bir meydan okuma halini alır. Ancak iki türlü meydan okumada dinin büyüsünü bozarak toplumsal meşruiyetini zayıflatır.

Kaynakça

- Akçura Y (1976). *Üç Tarz-ı Siyaset*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Atalay O (2019). *Türk'e Tapmak: Seküler Din ve İki Savaş Arası Kemalizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Atsız H N (1997a). Millî Birlik. *Makaleler III* (Orkun Dergisi, 1951, Sayı: 21). İstanbul: İrfan Yayınevi, 233-237.
- Atsız H N (1997b). Milliyetçi Gençlik. *Makaleler III* (Ötüken Dergisi, Mart 1965, Sayı: 15). İstanbul: İrfan Yayınevi, 123-128.
- Atsız H N (1997c). Aynı Tarihi Yanlışlığa Düşüyoruz. *Makaleler IV* (Atsız Mecmua, 1931, Sayı: 12). İstanbul: İrfan Yayınevi, 461-466.
- Atsız H N (1997d). Darülfünunun Kara, Daha Doğru Bir Tabirle Yüz Kızartacak Listesi. *Makaleler II* (Atsız Mecmua, 1932, Sayı: 17). İstanbul: İrfan Yayınevi, 217-226.
- Atsız H N (1997e). Uydurma Milliyetçilik. *Makaleler III* (Ötüken Dergisi, 1964, Sayı: 2). İstanbul: İrfan Yayınevi, 415-422.
- Atsız H N (1997f). Türkçülüğe Karşı Yobazlık. *Makaleler III* (Ötüken Dergisi, Mart 1970, Sayı: 75). İstanbul: İrfan Yayınevi, 481-492.
- Atsız H N (1997g). İslâm Birliği Kuruntusu. *Makaleler III* (Ötüken Dergisi, 1964, Sayı: 4). İstanbul: İrfan Yayınevi, 465-474.
- Atsız H N (1997h). Yobazlık Bir Fikir Müstehâsesidir. *Makaleler III* (Ötüken Dergisi, 1970, Sayı: 11). İstanbul: İrfan Yayınevi, 493-511.
- Atsız H N (1997j). Veda. *Makaleler III* (Orkun Dergisi, Ocak 1952, Sayı: 68). İstanbul: İrfan Yayınevi, 95-115.
- Atsız H N (1997k). Türkçülük ve Siyaset. *Makaleler III* (Ötüken Dergisi, 1972). İstanbul: İrfan Yayınevi, 25-28.
- Atsız H N (1997l). Komünist, Yahudi ve Dalkavuk. *Makaleler IV* (Orkun Dergisi, Mart 1934, Sayı: 4). İstanbul: İrfan Yayınevi, 171-174.
- Atsız H N (2011a). Türk Milleti'ne Çağrı. *Türk Ülküsü* (Orkun, 1. Sayı, Şubat 1962). 20. Baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları, 92-99.
- Atsız H N (2011b). Türk Halkı Değiliz, Türk Milletiyiz. *Türk Ülküsü* (Ötüken Dergisi, 61. Sayı, 1969). 20. Baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları, 108-112.
- Atsız H N (2011c). Ülkücüler Saldırcıdır. *Türk Ülküsü* (Orhun, 14. Sayı, Şubat 1944). 20. Baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları, 26-31.

- Atsız H N (2011d). Türk Birliği. *Türk Ülküsü* (Orkun, 3. Sayı, Ekim 1950). 20. Baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları, 41-46.
- Atsız H N (2011e). Dışarıdan Gelmemiş Olan Tek Düşünce. *Türk Ülküsü* (Orkun, 2. Sayı, Ekim 1950). 20. Baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları, 35-38.
- Atsız H N (2011f). Türk Ülküsü. *Türk Ülküsü*. 20. Baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları, 15-17.
- Atsız H N (2011g). Kızıllema. *Türk Ülküsü* (Kızıllema, 1. Sayı, Ekim 1947). 20. Baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları, 18-22.
- Atsız H N (2011h). Kurucular Meclisi. *Turancılık, Millî Değerler ve Gençlik*. 12. Baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları, 191-194.
- Atsız H N (2011i). Milli Benlik. *Turancılık, Millî Değerler ve Gençlik*. 12. Baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları, 45-49.
- Aytürk İ (2011). The Racist Critics of Atatürk and Kemalism, from the 1930s to the 1960s. *Journal of Contemporary History*, 46(2), 308-335.
- Baltacıoğlu İ H (1943). *Türke Doğru*. İstanbul: Kültür Basımevi.
- Beşikçi İ (2010). Türk Siyasal Hayatı: Resmi İdeoloji, Kemalizm ve Kürtler. İçinde: İ Beşikçi, vd. *Resmi İdeoloji ve Kemalizm*. İstanbul: Akademi Yayın, 13-26.
- Bora T (2017). *Cereyanlar: Türkiye’de Siyasî İdeolojiler*. 4. Baskı, İstanbul: İletişim.
- Bora T ve Taşkın Y (2009). Sağ Kemalizm. İçinde: T Bora ve M Gültekingil (der), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Kemalizm*. Cilt 2, 4. Baskı, İstanbul: İletişim, 529-545.
- Bozkurt M E (2014). *Atatürk İhtilali*. 4. Baskı. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Çagaptay S (2004). Race, Assimilation and Kemalism: Turkish Nationalism and the Minorities in the 1930s. *Middle Eastern Studies*, 40(3), 86-101.
- Cizre-Sakallıoğlu Ü (1994). Kemalism, Hyper-Nationalism and Islam in Turkey. *History of European Ideas*, 18(2), 255-270.
- Comte A (2009). *The Positive Philosophy of Auguste Comte*, Vol. 2, New York: Cambridge University Press.
- Cündioğlu D (2017). *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Din ve Siyaset*. İstanbul: Kapı.
- Doğan A (2012). *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Ercilasun A B (2018). *Atsız: Türkçülüğün Mistik Önderi*. Ankara: Panama Yayınları.

Ertekin O (2008). Cumhuriyet Döneminde Türkcülüğün Çatallanan Yolları. İçinde: T Bora ve M Gültekingil (der), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Milliyetçilik*. Cilt 4, 3. Baskı, İstanbul: İletişim, 345-387.

Gökalp Z (1976). *Türkcülüğün Esasları*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Gündüz M (2010). Mustafa Kemal ve Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitim ve Kültür Hayatına Abdullah Cevdet’in Etkileri. *Turkish Studies: International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5(1), 1067-1088.

Kahraman H B (2007). Bir Zihniyet, Kurum ve Kimlik Kurucusu Olarak Batılılaşma. İçinde: T Bora ve M Gültekingil (der), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*. Cilt 3, 4. Baskı, İstanbul: İletişim, 125-140.

Kakışım C (2016). Nihal Atsız’ın Kemalizm Eleştirisi ve Bu Eleştirinin Nedensel Çözümlemesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(8), 2624-2639.

Kara İ (2014). *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam 1*. İstanbul: Dergah.

Karaca N (2008). *Pozitivizmin Erken Cumhuriyet Dönemine Etkisi*. Ankara: Anı Yayıncılık.

Köker L (2009). Kemalizm/Atatürkçülük: Modernleşme, Devlet ve Demokrasi. İçinde: T Bora ve M Gültekingil (der), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Kemalizm*. Cilt 2, 4. Baskı, İstanbul: İletişim, 97-112.

Lewis B (1993). *Modern Türkiye’nin Doğuşu*. 5. Basım. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Maarif Vekaleti (1931). *Türk Tarihinin Ana Hatları: Methal Kısmı*. İstanbul: Devlet Matbaası.

Meram A K (1969). *Türkcülük ve Türkcülük Mücadeleleri Tarihi*. İstanbul Kültür Kitabevi.

Nişancı Ş (2009). İttihat Terakki Politikalarında Pozitivizmin Etkisi ve Eleştirel Bir Yaklaşım. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2), 19-49.

Ozankaya Ö (2001). *Mustafa Kemal Atatürk Yurttaş için Medeni Bilgiler*. 3. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi.

Özlem D (2007). Türkiye’de Pozitivizm ve Siyaset. *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*. Cilt 3, 4. Baskı. İstanbul: İletişim, 452- 464.

Perinçek D (1997). *Din ve Laiklik Üzerine*. İstanbul: Kaynak.

Sakallıoğlu U C (1996). Parameters and Strategies of Islam-state Interaction in Republican Turkey. *International Journal of Middle East Studies*, 28(2), 231-251.

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi) (1937). *TBMM Zabıt Ceridesi*. Cilt 20, 1 Kasım 1937, 5. Dönem, 4. Yasama Yılı. https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_dergisi_pdfler.birlesimler?v_meclis=1&v_donem=d05&v_yasama_yili=4&v_cilt=, Son erişim tarihi, 8/03/2020.

Telek G (2012). *Soytürkçülerden Milliyetçi Muhafazakârlığa Türkiye’de Milliyetçi Siyasetlerin Aleviliğe Bakışı (1930-1980)*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Timur T (1971). *Türk Devrimi ve Sonrası: 1919-1946*. Ankara: Doğan Yayınları.

Umran Dergisi (2009, Kasım). *Islah Edilemeyen (!) Kim’likler*. Sayı 183. <http://umrandergisi.com.tr/u/umran/pdf/183-1363268140.pdf>, Son erişim tarihi, 8/03/2020.

Ural Ş (2012). *Pozitivist Felsefe*. İstanbul: Alfa.

Ünder H (2008). Türkiye’de Sosyal Darwinizm Düşüncesi. İçinde: T Bora ve M Gültekingil (der), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Milliyetçilik*. Cilt 4, 3. Baskı, İstanbul: İletişim, 427-437.

Yanardağ M (2012). *Kadro Hareketi: Dünya’da ve Türkiye’de Ulusçu Sol ve Üçüncü Yol Arayışının İdeolojik Kaynakları*. İstanbul: Destek Yayınları.

Zürcher E (2005). Ottoman Sources of Kemalist Thought. İçinde: E Özdalga (der), *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy*. Abingdon: Routledge Curzon, 13-26.

Üretimi Kaydırma ya da Kaydırma Tehdidine Karşı Sendikaların Tepkisi ve Uluslararası Dayanışma Olanakları: Türkiye’de Otomotiv Yan Sanayi Örneği¹

Miriş Meryem Kurtulmuş, Marmara Üniversitesi İktisat Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, ORCID: 0000-0003-0963-8281, e-posta: mirismeryem@yahoo.com

Özet

Dünya ekonomisindeki yapısal kriz eğilimlerine karşı sermayenin geliştirdiği stratejilerden biri olarak üretimin kaydırılması ya da kaydırma tehdidine karşı sendikalar nasıl tepki vermektedir? İşçi sınıfı ve örgütleri arasında uluslararası dayanışma imkânı var mıdır? Literatürde bu soruların cevaplarını arayan farklı ülke ve sektörde pek çok araştırma vardır. Bu araştırmalarda üretimin kayması ya da kaydırma tehdidinin sendikalardan ödünler elde etmek için kullanıp kullanılmadığı, böyle bir tehdit karşısında sendikaların nasıl tepki verdikleri ve tepkilerin farklılaşmasının nedenleri incelenmiştir. Bu çalışmada Çok Uluslu Şirketlerin (ÇUŞ) Türkiye’de otomotiv yan sanayiindeki fabrikalarında örgütlü sendikaların üretimin kaydırılması ya da kaydırma tehdidi ile karşı karşıya kalıp kalmadıkları ve karşı karşıya kaldıklarında nasıl bir tepki verdikleri beş fabrikada sendika işyeri temsilcileri ile yapılmış yarı yapılandırılmış görüşmelerden elde edilen bulgular çerçevesinde incelenecek ve sendikaların üretimi kaydırma tehdidi karşısında izlediği stratejiler ve işçiler arasında uluslararası dayanışma imkanı olup olmadığı tartışılacaktır. Sermayenin amacı üretimi kaydırırken maliyetleri düşürmek, karını artırmak, daha fazla artı değer elde etmektir. Bunu da farklı ülkelerde ya da aynı ülkede farklı fabrikalardaki işçiler arasında rekabet yaratarak yapmaktadır. Elbette üretimi kaydırmakta ama kaydırmasına gerek kalmadan yapabilirse bunu tercih etmektedir. Dolayısıyla üretimi kaydırmak sermaye için geri dönüşsüz bir durum değil, uygun olduğunda kullanılan bir stratejidir. Buna karşı uluslararası sendikal dayanışma ise kendiliğinden olmayacaktır. Ancak sendikaların bilinçli stratejiler geliştirmeleri halinde mümkün olabilir.

Anahtar Sözcükler: Üretimin kaydırılması, çok uluslu şirketler, otomotiv yan sanayi, sendikalar, Türkiye.

Trade Unions Responses to Relocation and/or Relocation Threat of Production, and Possibility of International Solidarity: Case of Automotive Parts Industry in Turkey

Abstract

How can trade unions respond to relocation or relocation threat of production as one of the strategies developed by Capital against structural crisis trends in the world economy? Is there a possibility of international solidarity between the working class and their organizations? In the literature, there are studies on, whether the relocation of production or threat of relocation is used to make concessions from trade unions, how trade unions react to such a threat, and the reasons for the differentiation of the reactions. In this study, we are going to discuss how trade unions in Turkey, react when faced with such a relocation or relocation threat and the possibility of international solidarity between trade unions or workers, through the semi-structured interviews with the union representatives in five factories of Multinational Companies (MNCs) that operate primarily in the automotive parts industry. Capital's purpose of relocation is to decrease costs, increase profits and to gain more surplus value by creating competition between workers from different factories in different countries and/or in the same country. Of course, production shifts occur but Capital prefers not to do if it is possible. Therefore, shifting production is not an irreversible situation for Capital, but a strategy used when appropriate. Against this, international union solidarity will not happen spontaneously could be possible only if trade unions develop conscious strategies.

Keywords: Relocation, multinational companies, auto-parts industry, trade unions, Turkey.

Giriş

Bu çalışmada Dünya ekonomisindeki yapısal kriz eğilimlerine karşı sermayenin geliştirdiği stratejilerden biri olarak üretimin kaydırılması ya da kaydırma tehdidine karşı sendikaların nasıl karşılık verdikleri/verebilecekleri ve işçi sınıfı ve örgütleri arasında uluslararası dayanışma imkânı olup olmadığı tartışılacaktır. Literatürde bu konuda farklı ülkelerde, farklı sektörlerde özellikle de AB'nin genişlemesi çerçevesinde yeni üye ülkelere üretimin kayması ile ilgili çalışmalar söz konusudur. Bu çalışmalarda üretimin kayması ya da kaydırma tehdidinin sendikalardan ödünler elde etmek için kullanıp kullanılmadığı, böyle bir tehdit karşısında sendikaların nasıl tepki verdikleri ve tepkilerin farklılaşmasının nedenleri incelenmiştir. Üretimin kaydırılması ve kaydırılma tehditlerine karşı Türkiye'de sendikaların nasıl tepki verdiğine dair bugüne kadar herhangi

bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmada Türkiye’de otomotiv yan sanayiinde faaliyet gösteren yabancı/yabancı ortaklı firmalarda örgütlü sendikaların böyle bir kaydırma ya da kaydırma tehdidi ile karşı karşıya kalıp kalmadıkları ve böyle bir durumda nasıl bir tepki verdikleri, beş fabrikada sendika işyeri temsilcileri ile yapılmış yarı yapılandırılmış görüşmelerden elde edilen bulgular çerçevesinde incelenecek, üretimi kaydırma tehdidine karşı sendikaların izlediği stratejiler ve işçiler arasında uluslararası dayanışma imkanı olup olmadığı tartışılacaktır.

Bu çerçevede otomotiv yan sanayiinde faaliyet gösteren ikisi Gebze, ikisi İzmir ve biri Bursa’da olmak üzere beş fabrikada on iki işyeri temsilcisi ile yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler Temmuz-Ekim (2019) ayları arasında yapılmış, katılımcıların izni ile kayda alınmış daha sonra tarafımızdan çözümlenmiştir. İşyeri temsilcileri ile görüşmek üzere sendika şubelerine gidildiğinde şube başkanı ve şube uzmanları ile de yapılandırılmamış görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Çalışmanın bundan sonraki bölümünde dünya ekonomisinin krizini aşmak için sermayenin stratejilerine değinilecek, üretimi kaydırma ve/veya kaydırma tehdidibu stratejilerden biri olarak ele alınacak ve üretimin uluslararasılaşmasının hızlanması ile birlikte küresel üretim zincirlerine eklenmenin işçi sınıfı için ne anlama geldiği tartışılacaktır. Üçüncü bölümde ise sermayenin üretimi kaydırma ya da kaydırma tehditlerine karşı sendikaların nasıl karşılık verdikleri, nasıl karşı stratejiler geliştirdikleri ve farklı tepkilerin nedenleri ortaya konmaya çalışılacaktır. Son olarak Türkiye’de otomotiv yan sanayinde faaliyet gösteren beş fabrikada işyeri temsilcileri ile yapılmış yarı yapılandırılmış görüşmelerin sonuçları daha önce yapılmış benzer çalışmalardan elde edilen bulgularla karşılaştırılarak aktarılacaktır. Sonuç bölümünde ise genel bir değerlendirme yapılarak üretimi kaydırma tehdidine karşı sendikaların izledikleri stratejiler ve işçiler arasında uluslararası dayanışma imkânı olup olmadığı tartışılacaktır.

Dünya Ekonomisinin Yapısal Krizini Aşmak İçin Sermayenin Geliştirdiği Stratejiler

Dünya ekonomisi 1970’li yıllardan bu yana giderek derinleşen yapısal bir iktisadi kriz ile karşı karşıyadır. Çok Uluslu Şirketler (ÇUŞ), 1980’lerden itibaren bu krizi aşmak için üretimi dünya ölçeğinde yeniden yapılandırmaya çalışmışlardır. Bu yeniden yapılandırma sürecinde teknolojik gelişmelerin de olanaklarını kullanarak mevcut üretim sürecini parçalayıp ve bazı bölümlerini farklı bölge ve/veya ülkelere kaydırarak diğer bir deyişle örgütsel ve mekânsal olarak yeniden düzenleyerek işçiler arasındaki rekabeti kızıştırmak, emek üzerindeki denetimlerini güçlendirmek ve böylece daha fazla artık değer elde etmeyi hedeflemişlerdir (Kurtulmuş ve Tanyılmaz, 2017: 185).

Aslında üretimin uluslararasılaşması yeni bir olgu değildir. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde kapitalizmin önemli dinamiklerinden biri üretken sermayenin farklı ülke ve bölgelere yayılmasında yaşanan değişimler olmuş ve Çok Uluslu Şirketler (ÇUŞ) bu gelişmede büyük rol oynamıştır. Ancak özellikle 1970'lerden itibaren kapitalizmin uzun ve yapısal krizi ile birlikte kapitalist ekonomilerde bir yeniden yapılanma süreci başlamıştır (Savran, 2008). Gelişmiş kapitalist ülkeler arasında rekabet şiddetlenirken, üretimin dünya ölçeğinde yayılması da farklı bir boyut kazanmıştır.

Kapitalizmin kriz eğilimlerinin bir sonucu olarak kârların düşme eğilimi karşısında sermaye hem uluslararasılaşmasını hızlandırmış hem de üretim örgütlenmesinde değişiklikler yapmaya yönelmiştir. Bu sürecin önemli bir boyutu, ÇUŞ'un doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) ve Birleşme ve Satın Almalar (B&S) aracılığıyla dikey bütünleşmeye dayalı (vertical integration) olarak üretimini dünyanın çeşitli bölgelerinde/ülkelerinde sürdürmesidir. Diğer bir boyutu ise ÇUŞ'un üretimi parçalayarak daha önce kendi bünyelerinde ürettikleri belli bölümleri şirket dışına çıkartması, bunları dışarıdan başka firmalardan taşeronluk/uluslararası taşeronluk uygulamaları çerçevesinde satın almasıdır (Kurtulmuş ve Tanyılmaz, 2017: 188).

Bu gelişmeler firmalar arasında yeni iş birliği ve iş bölümü biçimleri ortaya çıkarmıştır. Bizim taşeronluk ve uluslararası taşeronluk olarak tanımladığımız eğilimleri ifade etmek için uluslararası literatürde farklı kavramlar kullanılmaktadır: Dış kaynak kullanımı (outsourcing), alt sözleşme ya da taşeronluk (subcontracting), fason üretim ya da sözleşmeli komple imalat (contract manufacturing) gibi kavramlar bir üretim faaliyetinin şirket dışındaki tedarikçi bir firmaya devredilmesi ya da daha önce işletme/firma bünyesinde üretilen bir parçanın dışardan satın alınması anlamına gelmektedir. Üretimin uluslararasılaşması (offshoring) ise işletme faaliyetlerini başka ülkelere taşıma, yabancı bir ülkede üretim yapma veya yaptıрма fiilini ifade etmektedir. Yurtdışına taşınan faaliyetler bizzat ana şirket tarafından yapılan yatırımlar yoluyla gerçekleştirilebilir, Doğrudan Yabancı Yatırımlar (DYY) olarak adlandırıldığı gibi, ya da üretimin tamamı yurtdışındaki bir başka firmaya lisanslama yoluyla devredilebilir -fason üretim ya da sözleşmeli komple imalat (contract manufacturing)- ya da üretimin bazı kısımları alt sözleşmelerle taşeron firmalara uluslararası taşeronluk (offshore outsourcing/international subcontracting) yaptırılabilir. Birinci durumda uluslararası (offshore) etkinliklerinin mülkiyeti ana firmadayken, ikinci ve üçüncü durumda (offshore outsourcing) mülkiyet yurtdışındaki bir firmaya aittir² (Kurtulmuş ve Tanyılmaz, 2017: 188).

Küresel Üretim Zincirleri (KÜZ) ya da zincir/ağ yaklaşımları özellikle bu ikinci ve üçüncü tür uygulamaların yaygınlaşmasından hareket etmişler ve bu süreçlerin dinamiklerini kavramaya dönük teorik çabalarda bulunmuşlardır. Dünya ekonomisine üretim zincirleri üzerinden eklenen GOÜ firmalarının zincirde üst basamaklara tırmanmasının (upgrading) mümkün olduğu, zincire katılan her bir ülkeye özgü koşullar ve kurumsal yapı altında bu sürecin iyi yönetilmesinin (governance) o ekonomilerde kalkınmaya ve dolayısıyla toplumsal refahın artışına katkıda bulunacağı iddiası temel argümanlarını oluşturmuştur. Diğer taraftan sonraki bölümlerde değinileceği gibi bu tür bir bütünleşmenin eşitsiz gelişme mekanizmaları nedeniyle gelişmekte olan ülkelerin kalkınma hedefleri bakımından tam tersi sonuçlar üretebileceği, bu ülkelerdeki firmalar açısından üretim zincirinde basamakları tırmanmanın mümkün (upgrading) olmayabileceği de belirtilmektedir³.

Sermayenin Stratejilerinden Biri Olarak Üretimin Kaydırılması ya da Kaydırma Tehdidi

80'li yıllardan itibaren Türkiye gibi pek çok gelişmekte olan ülke (GOÜ) söz konusu üretim zincirlerine eklenerek bu sayede ihracatını artırma ve kalkınma çabası içine girmiştir. Bu "küreselleşme" sürecinde üretimin gelişmekte olan ülkelere kaydırıldığı ve gelişmiş batı ülkelerinde bir "sanayisizleşme" süreci yaşandığı çokça dile getirilmiştir.

Üretimin uluslararasılaşma süreci yoğunlaşırken bu yoğunlaşma büyük ölçüde belli bölgesel bloklar içinde olmuştur. Sovyetler Birliği'nin ve eski doğu bloğunun dağılmasından sonra eski doğu bloku ülkelerinin Avrupa Birliği'ne katılım süreci ile birlikte Türkiye'nin de içinde yer aldığı Avrupa bölgesinde üretimin sınırlar ötesine kaymasında farklı yönlerde karmaşık hareketler yaşanmıştır. Orta Avrupa'ya yapılan DDY'nin Batı Avrupa'da var olan üretimin kaydırılması sonucu olduğu (Pastore, 2007) çokça dile getirilmesine, üretimin eski üyelere yeni üyelere kaydığı, yapısal bir değişimin olduğu mitinin medyada sık sık yer almasına⁴ rağmen üretimin kaymasının ancak belli durumlarda ve farklı şekillerde olduğu görülmektedir (Meardi vd. 2009: 27-28).

Bu noktada doğrudan ve dolaylı üretimin kaydırılması arasındaki ayrıma dikkat çekilmesi gerekir. *Doğrudan üretimin kaydırılması* bir üretim faaliyetinin bir yerden diğerine transferi durumudur ki buna ilişkin istatistikler bunun çok da yaygın olmadığını göstermektedir. AB'indeki iş kayıplarının yüzde 1-2'si bu nedenle gerçekleşmiştir (Pedersini, 2006: 5-6). *Üretimin dolaylı olarak kayması* ise yeni yatırım projelerinin yeni üye ülkelere yönlendirilmesidir (Meardi vd., 2009: 28).

Hoffman tarafından belirtildiği gibi aslında sermaye çoğu zaman üretimi kaydırmak istememekte ancak bunu tehdit olarak kullanmaktadır ki sendikalar ve işçiler açısından bu ikisi arasındaki farklı anlamak diğer bir deyişle bu tehdidin gerçek olup olmadığını anlamak oldukça zordur (2006: 616 aktaran Jalette 2011: 845). Dış kaynak kullanımı ve üretimin kaydırılması, sermayenin kârını, maksimize etmesine engel olduğunu düşündüğü sendikaların varlığı durumunda ya da sendikalardan taviz almak istediklerinde sıkça kullandıkları bir stratejidir. OECD ülkelerinde sistematik bir veri toplanmadığı için üretimin kaydırılmasına ilişkin güvenilir bir veri yoktur. Üretimi kaydırma tehditlerine ilişkin ise hiç veri yoktur ancak üretimi kaydırma tehditlerinin üretimin kaydırılmasından daha yaygın olduğunu ve tehditlerin üretimin gerçekten kaydırılmasından daha fazla sermayenin işine yarayabileceği belirtilmektedir (Jalette, 2011: 845; Meardi vd., 2009:43). Ayrıca tehditlerin üretimi başka bir ülkeye kaydırma şeklinde olmasına da gerek yoktur. Üretimin aynı ülke içinde başka bir bölgeye veya başka bir şehre kaydırılması da aynı ülke içinde farklı bölgelerdeki yerel işçilerin birbirleriyle rekabet etmelerine neden olmaktadır (Rainnie vd., 2007: 108-109).

Diğer taraftan genellikle üretimin az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelere kaydırılması araştırmalara konu olmaktadır ancak bunun dışında gelişmiş ülkelere de kaydırma söz konusudur (Kirkegaard, 2007: 4). Aubert and Sillard (2005 aktaran Jalette, 2011: 846) Fransa'da 1994-2001 arasında kaydırılan işlerin %53'ünün gelişmiş olan ülkelere olduğunu ortaya koymuştur.

Öte yandan firmaların bazılarının üretimi kaydırma kapasitesi vardır ama bazılarının bu kapasitesi yoktur (Edwards, 2003 aktaran Jalette 2011: 846). Bu noktada firmanın küresel yapısı ve başka ülkelerde fabrikaları olup olmadığı önem taşımaktadır. Elbette bu yerel firmaların üretimi başka bir ülkeye kaydırmayacağı anlamına gelmemektedir. Aubert ve Sillard (2005) Yabancı firmaların Fransız firmalarından, özellikle de yüksek ücretli ülkelere kaydırma söz konusu olduğunda, daha fazla üretimi kaydırıldığını ancak Fransa'dan düşük ücretli ülkelere kaydırma söz konusu olduğunda firma sahipliğinin önemi kalmadığını saptamışlardır. Operasyonel entegrasyon ve ürünlerin standardizasyonunun da üretimi kaydırma tehdidini etkilediği, attırdığı belirtilmektedir (Meardi vd., 2009: 36).

Üretimin Uluslararasılaşması İşçi Sınıfına Ne Getiriyor?

DB, DTÖ, UNCTAD gibi kuruluşlarca KÜZ yaklaşımları çerçevesinde uluslararası üretim zincirlerine katılım aynı zamanda yoksulluğu azaltmanın bir yolu olarak sunulmuştur. Mevcut zincir/ağ yaklaşımlarınca bu tür bir bütünleşme biçimi

altında emek sürecinde işçilerin çalışma koşulları ve mücadele pratikleri ise genellikle göz ardı edilmiştir. Ancak Selwyn (2017) tarafından da dile getirildiği gibi küresel üretim zincirlerine eklenme işçi sınıfı açısından olumsuz sonuçlar doğurabilir, hatta kalkınma ancak bu şekilde mümkün olabilir.

Öncelikle sermayenin neden bir uluslararasılaşma ve üretimin örgütlenmesinde yeniden yapılanmaya gittiğini sorgulamak gerekir. Daha önce de belirttiğimiz gibi bunun nedeni kapitalizmin krizi, artan rekabet ve düşen kâr oranlarıdır. Yoksa üretimin kaydırılacağı ülkenin kalkınma hedeflerini gerçekleştirmek değil. Dolayısıyla sermaye el koyduğu artı değeri dolayısıyla karını arttırmaya çalışmaktadır. Bu “ülke ekonomisi” ya da başka bir deyişle sermaye, daha doğrusu sermayenin bir kısmı için olumlu sonuçlar doğurabilir, bazı firmalar küresel üretim zincirlerinde bir üst basamağa çıkabilir ancak bu daha fazla artı değere el konulması ile mümkün olur ki bunun da işçiler açısından bir kalkınma anlamına gelmediğini biliyoruz (Kurtulmuş ve Tanyılmaz 2017; Selwyn, 2017).

Başlangıçta sermayenin krizden çıkış stratejilerinde; üretimin örgütlenmesi ve üretimin kaydırılması sürecinde üretimin nereye kaydırılacağı kararının verilmesinde işgücü piyasasının yapısı ve düzenlemelerin etkisi önemlidir. Pek çok firma bu stratejilerin uygulanmasında işçi sınıfının yapısı, işgücü piyasası koşulları, ücretler, çalışma yaşamını düzenleyen yasalar, işçi sınıfının örgütlülük düzeyi, çalışma saatleri, genç işgücünün bulunması, esnek çalışma biçimlerinin varlığı vs. dikkate almaktadır. Dolayısıyla başlangıçta sermaye aslında çok açık bir şekilde işçi sınıfının zayıf, haklarının geri ve ücretlerin düşük olduğu ülkeleri tercih etmektedir. Yapılan görüşmelerde dile getirilen işçiler örgütlenmeye başladığında şirket yöneticilerinin “bize söz verilen” bu değildi söylemi sermayenin üretim yeri seçerken hükümetlerden ne gibi sözler aldıkları ve neye göre üretim yeri seçtiklerini açıkça göstermektedir.

Aslında sermayenin amacı genel olarak işçi sınıfının gücünü kırmak olduğundan genellikle üretimin kaydırılması sanki geri dönüşü olmayan ve egemen bir eğilim gibi sunulmuştur, sunulmaktadır. Ancak günümüzde açıkça ortaya çıktığı gibi bu geri dönüşsüz bir yol olmadığı gibi çok da tercih edilmemektedir. Daha önce başka yerlerde belirtildiği gibi aslında üretimin az gelişmiş ülkelere kaydığı bir efsanedir. DYY'nin aslan payı her zaman gelişmiş ülkelere gitmiştir. Financial Times son sayılarından birinin kapağı “üretim geri dönüyor/inhouse sourcing”dir. Son yıllarda gelişmiş Batı Avrupa ülkelerindeki çalışma koşulları ve yasal durum o kadar geriletebilmiştir⁵ ki artık üretimi kaydırmaya gerek yoktur. Artık üretimin geri gelmesi zamanıdır⁶.

Üretimin Uluslararasılaşmasına Karşı İşçilerin Uluslararası Dayanışma Olanakları

Sermayenin ve kapitalist üretim ilişkilerinin dünya ölçeğinde yayılmaya başlamasıyla birlikte buna karşı işçilerin birlikte mücadele ihtiyacı da ortaya çıkmıştır. İşçiler ve işçi örgütleri (sendikalar) arası uluslararası dayanışmanın başlangıcını Birinci Enternasyonal⁷ (1864-1876), olarak alırsak bu 160 yıllık bir ihtiyaçtır (Thornqvist, 2014: 1). Marx tarafından kaleme alınan ve Birinci Enternasyonalin ilk kongresinde (1866) kabul edilen önergede konferansın "... bütün ülkelerin işçilerini tek bir ortak kardeşlik bağıyla birleştirme çabalarına çok büyük değer verir..." ilkesi yer almaktadır (Troçki, 2009: 9). Birinci dünya savaşı ve sonrasında ikinci dünya savaşı sırasında ise işçilerin "ulusal devletlerin arkasında hiçbir işçi birbiriyle savaşmayacaktır" sözleri anlamını yitirmiştir (Abendroth, 1966 aktaran Thorqvist, 2014: 2).

Charles Levinson (1972), yabancı sermayeli şirketlerin ev sahibi ülke işgücü üzerindeki baskısına etkili bir cevap olarak ulus ötesi toplu pazarlığın gelişimini savunmuş ve sendikaların ulus ötesi toplu iş sözleşmesini gerçekleştirme yönünde izleyebilecekleri üç aşamalı bir yol ortaya koymuştur. Birincisi, bir ülkedeki bir sendika endüstriyel bir eylemde bulunduğu, örneğin dayanışma mesajları ve dayanışma eylemleri yoluyla, sendikalar birbirlerine uluslararası düzeyde destek olabilir. İkincisi, sendikalar, görüşmelerde ortaya atılan iddiaları ve zamanlamalarını koordine etmek amacıyla toplu pazarlıkla ilgili bilgi alışverişinde bulunabilirler. Üçüncüsü, ücretler olmasa bile, çalışma koşullarını uyumlaştırmak amacıyla toplu pazarlık görüşmeleri ulus ötesi düzeye taşınabilir (Levinson, 1972).

Logue (1980), ÇUŞ'ların sınır ötesi entegrasyonu karşısında sendikaların, artık ulusal çözümler mümkün olmadığında ulus ötesi iş birliğine yönelme ihtimalinin bulunduğunu belirtmiştir.

Daha sonra dikkatler, ÇUŞ'lara karşı ulusal temelli sendikaların eylemlerinin kırılabilirliğine yönelmiştir. Ramsay ve Howarth (1989) bu şirketlerde ölçek, işletme çeşitliliği ve "mekân yönetiminde karşılaşılan sorunları vurgulamıştır. (1) Ulus ötesi iş birliğini ve eylemi desteklemek için sendikaların kullanabileceği kurumsal ve finansal kaynaklar sınırlıdır. (2) Diğer ülkelerdeki işçilerle ortak çıkarların belirlenmesindeki zorluklar, öyle ki işçiler birbirlerini benzer bir durumu paylaşan benzer çalışanlar olarak değil kolayca işler ve gelirler için rakip olarak algılar. (3) Çok farklı sosyoekonomik gelişme düzeyindeki ülkeleri ÇUŞ'lerin (ve onların tedarikçilerinin) üretim ağlarında bir araya getiren uluslararası ekonomik bağlam (Henderson vd., 2002), farklı endişelere sahip

olan ilgili işgücü arasında dayanışmayı zorlaştırmaktadır. (4) Ramsay (1999) ayrıca, hâkim serbest piyasa ideolojisi ve hükümetlerin doğrudan yabancı yatırımlara bağımlılığı ve dolayısıyla ÇUŞ'lere daha katı sınır ötesi düzenlemelerini teşvik etme konusundaki isteksizliğini olumsuz bağlamsal unsurlar olarak ortaya koymaktadır.

Bu engeller varlığını sürdürse de yakın zamanda farklı temellere dayanan, daha iyimser bakış açıları ortaya çıkmıştır (Meardi, 2012: 114-115). Örneğin Hoffmann (2006) Merkezi İş Konseyi (CWC) veya Avrupa İş Konseyi (EWC) gibi federal yapıların önemine dikkat çekmektedir. Federalizmin, ulus ötesi düzeyde güç yaratma, gücü meşrulaştırma ve etkili sınır ötesi örgütlenmenin yol açtığı çok seviyeli mücadeleyi ele alma olanağı sunduğunu belirtmektedir. Greer ve Hauptmeier (2012: 281)'in 'kimlik çalışması' ise çok sayıda kimliğin oluşturulması ve sürdürülmesinin -yerel, ulusal, ulus ötesi- sendikaların karşılaştığı çok seviyeli saldırıya başarıyla cevap vermesinin ayrılmaz bir unsuru olduğuna odaklanmaktadır. Bir dizi akademisyen ise (örneğin, Martínez Lucio ve Walker, 2005; Dufour Poirier ve Hennebert, 2015; Helfen ve Fichter, 2013) ulus ötesi sendika iş birliğine sosyal ağ teorisi uygulamışlardır. Farklı ülkelerdeki sendikalar arasında önceden var olan ve daha önceki sınır ötesi sorun deneyimlerinin yol açtığı iş birliği biçimleri göz önüne alındığında, Erne (2008) ele aldığı iki sınır ötesi birleşmede Avrupa düzeyinde sendikaların nasıl bir cevap verebileceklerini göstermektedir. Fetzer (2008) ve Bernaciak (2010) ise uluslararası sendikal iş birliğini hesaba katacak farklı, çıkar temelli çerçeveler geliştirmektedir.

Sendikalar arasındaki uluslararası koordinasyonu sektörel ağlar bağlamında ele alan çalışmalarında Larsson ve Tornberg (2019) Avrupa'daki sendikalar arasındaki bağlantıları incelemişlerdir. Ulusal düzeyde sendikalar bilgi paylaşımı, stratejilerinin koordinasyonu ve güçlerini birleştirme ihtiyacı duymaktadırlar çünkü şirketler ve işgücü piyasaları ulusal endüstri ilişkileri sisteminin ötesine geçmiştir. Diğer taraftan sendikalar ulusal güçlerinin azalması sebebiyle de uluslararası iş birliği baskısı hissetmektedirler. Larsson ve Tornberg (2019:3) sendikalar arasındaki bağlantıların genellikle; bilgi paylaşımı ve öğrenme, toplu sözleşme, gösteriler ve grevler, Avrupa işveren örgütleriyle pazarlık, AB ve ulusal düzeyde lobi faaliyetleri çerçevesinde olduğu belirtilmektedir. İşbirliğinin farklı kurumsallaşma dereceleri vardır: 1. Bağlantı kurulması ve bilgi paylaşımı 2. Ortak çıkarların belirlenmesi ve bağlantı ağları kurulması 3. Ortak faaliyetler düzenlenmesi 4. Üst bir uluslararası örgüt oluşturularak sendikalar adına bu üst örgütün çalışması.

Sendikalar arasındaki uluslararası dayanışma konusu literatürde farklı teorik yaklaşımlar ve dolayısıyla farklı kavramlar ve farklı yöntemlerle incelenmektedir.

Peki üretimi kaydırma ya da kaydırma tehdidi karşısında sendikaların verebileceği en iyi karşılık nedir?

Sendikaların Üretimin Kaydırılması ya da Kaydırma Tehdidine Karşı Geliştirdikleri Stratejiler

Meardi vd. (2009: 43) 'üretimi kaydırma ya da kaydırma tehdidi karşısında sendikaların verebileceği en iyi karşılık nedir?' sorusuna cevap olarak böyle bir en iyi karşılık olmadığını, her bir özgün durumda sendikaların verebilecekleri tepkilerin değişeceğini, bir durumda olumlu sonuçlanan tepkinin başka bir durumda işe yaramayabileceğini belirtmektedirler.

Sendikalar üretimin kaydırılması ya da kaydırma tehdidi karşısında ne tür stratejiler geliştirmişlerdir? Bu konudaki temel tipoloji "karşı çıkma" ve "iş birliği" dikotomisidir. Ancak bu konuda yapılan çalışmalar bu iki uç arasında sendikaların farklı stratejiler de geliştirdiklerini ortaya koymaktadır.

Ampirik olarak, Kanada ve Meksika'daki ÇUŞ'lara ait fabrikalara odaklanan, Lévesque ve Murray (2010: 318) yerel sendikaların üç tür tepkisini tanımlamaktadır. Birincisi, yerel sendikaların şirketin diğer ülkelerdeki fabrikalarında örgütlü sendikalarla çok az temasta bulunduğu ya da hiç temasının olmadığı ve şirkette örgütlü ulus ötesi sendika yapıları ya da ağlarının faaliyetlerinin bilincinde olmadığı 'Savunmacı yalıtım'. Bu durumda ilgili yerel sendikalar aynı zamanda mikro-kurumcudur veya yönetim ile ortak hareket etme konusunda daha güçlü bir eğilim göstermektedir. İkincisi uluslararası sendika yapılarına veya ağlarına yerel sendikanın seçici katılımı ve iş birliğine yönelik araçsal bir yaklaşım temelinde tanımlanan 'Risk azaltma'dır. Bu durumda sendika tipik olarak yerel konumunu güçlendirmek için kullanabileceği bir istihbarat elde etmeye çalışmaktadır. Üçüncüsü yerel sendikanın, ulus ötesi sendika yapılarına veya ağlarına aktif olarak dahil olduğu ve katılımını sürdürmek için kaynaklar taahhüt ettiği 'Proaktif dayanışma'dır.

ÇUŞ'lerin Orta Doğu Avrupa'daki operasyonlarını, üretimi başka yerlere taşıma tehdidi bağlamında, ele alan Meardi vd. (2009: 40-42) üç benzer tepki türünü tanımlamaktadır: Birincisi sendikaların ÇUŞ'in kendi ülkesindeki sendikalara şüphe ile yaklaştığı 'ulusal savunma'. Meardi vd. (2009) buna sendikalar ve toplu pazarlık sisteminin güçlü olduğu Sloven sendikalarının Avrupa sendikalarına şüphe ile yaklaşmaları örneğini vermektedir. İkincisi üretimi kaydırma sürecinde işyeri konseylerine danışılmaması ve başlangıçta sendikanın sürece dahil olmasına karşı çıktığı 'reaktif' tepki. Daha çok yerel örgütlenme. Üçüncüsü sendikanın şirket düzeyinde uluslararasılaşma sürecine dahil olduğu, işyeri konseyleri ya da diğer uluslararası projeler aracılığıyla

bu süreçte uluslararası takımlar oluşturulan 'proaktif' tepki. Burada işyerleri arasında 'adil bir yarış' olması amaçlanmaktadır. Üretimin ev sahibi ülkede yapılmasını savunmaktan çok örneğin "Alman modeli"nin ihracına çalışma. Dördüncüsü, mikro-kurumculuk ile birleştirildiğinde "savunmacı izolasyonun" bir türü olan 'rekabetçi', pasif razı olma durumu. Örneğin şirket yönetimi Polonya'daki istihdam koşullarını Almanya'da uygulamaya kalktığında Alman sendikalarının Doğu Avrupa'daki sendikalar için yorumu 'onlar gerçekten sendika mı?' olmuştur Meardi vd. (2009: 40-42).

Lecher vd. (2001) ise Avrupa İşyeri Konseylerinin işleyişi ve etkinliği hakkındaki çalışmalarında aşağıdan yukarıya doğru verilen bu farklı tepki türlerini 'izolasyon' veya 'milli savunmaya' karşılık gelen 'sembolik'; 'Risk azaltma' ya da 'reaktif' e karşılık gelen 'hizmet odaklı'; ve 'proaktif' e karşılık gelen 'katılımcı' tepkiler olarak tanımlamaktadır.

Dupuis (2017: 2-3) sendikaların yeniden yapılandırma çalışmalarına karşı geliştirdikleri dört temel strateji olduğunu göstermektedir. Birincisi sendikaların süreçten dışlandığı ve yönetimin yeniden yapılanma çabalarını etkileyemedikleri 'dışlama'. İkincisi sendikanın yönetimi etkilemeye çalışmadan doğrudan yeniden yapılanmaya karşı çıktığı 'Doğrudan karşı çıkma (Reaktif)'. Üçüncüsü sendikanın iş birliğini tamamen reddetmeden yeniden yapılandırmada iç ve dış kaynakların harekete geçirilmesi yoluyla alternatif çözümler önerdiği 'proaktif karşı çıkma'. Son olarak sendikanın yeniden yapılandırma sürecine dahil olarak ve şirket yöneticileriyle iş birliği yaptığı 'yapılandırılmış iş birliği'⁸.

Sendikaların Stratejilerindeki Farklılıkların Nedenleri

Marginson (2016: 17) hem yapısal koşulların hem de bir aktör olarak sendika kurumunun, coğrafi olarak dağılmış üretim operasyonlarının ve ÇUŞ'lerin tedarik ağlarının uluslararası entegrasyonunun artmasıyla ortaya çıkan saldırıya verilen sendika tepkilerindeki belirgin farklılaşmanın anlaşılmasında merkezi olduğunu belirtmektedir. Yapısal koşulların incelemesinde, ÇUŞ'lerin içinde faaliyet gösterdikleri ulusal ve bölgesel koşullarla ilgili bir dizi kurumsal ve yapısal faktörün, faaliyetlerini nerede yaptıklarının, faaliyet gösterilen sektörün ve ÇUŞ'lerin iş yapısı ve stratejisinin sendikaların tepkisini şekillendirme eğiliminde olduğunu belirtmektedir. Ancak sendikaların bir aktör olarak rolüne de dikkat çekerek – hem yukarıdan aşağıya hem de aşağıdan yukarıya- ulus ötesi iş birliği ve eylem biçimlerinin kurulmasında sendikaların karşı karşıya kaldığı zorlukların çok düzeyli doğasını ortaya koymaktadır.

Lévesque ve Murray'e (2010: 313) göre, "ulus ötesi birlik iş birliğinin analizi, yerel aktörlerin sınır ötesi ittifaklar kurma kapasitesine odaklanmalıdır".

Meardi (2009) aktörler ve tehdidin boyutunun önemli olduğunu belirtmektedir. Dupuis (2017: 3-4) ise sendikaların stratejilerindeki bu çeşitliliğin (a) Aktörlerin dinamikleri güç kaynakları (b) Kurumsal yapı (c) Çokuluslu şirketlerin stratejilerin yapısından kaynaklandığını belirtmektedir. Erne (2008) ise farklı tepkilerin yapısal ve kurumsal koşullara atfedilemeyeceğini (Erne, 2015) daha geniş ekonomik koşullara dikkat çekerek ve Avrupa'daki krizin bir etkisinin en azından genel olarak sendikaların ulusal ve yerel eylemlere ve girişimlere odaklandığına ve sınır ötesi olanlardan uzak durmaya çalıştığına dair bazı kanıtlar sunduğunu belirtmektedir.

Dolayısıyla literatüre baktığımızda sendikaların tepkilerinin neden farklılaştığının genel olarak üç temel başlık altında incelendiğini görebiliriz. (1) Kurumsal ve yapısal faktörler (2) Çok uluslu şirketler ve (3) sendikalar.

Birincisi aktörlerin içinde yer aldıkları toplumsal ilişkiler, üretim sürecindeki toplumsal ilişkiler, siyasi rejim, yerel kurumsal yapı, yasal düzenlemeler, ulusal endüstri ilişkileri sistemi gibi kurumsal ve yapısal faktörler sendikaların tepkilerini şekillendirmektedir. Sendikalar geleneksel olarak ulusal boyutlarına ve kurumsal çevrelerine yerleştirilmişlerdir (Hyman, 2007; Pulignano, 2009) ve bu nedenle, özellikle üretim ülkeler arasında yüksek oranda bölündüğünde, öden pazarlığı ve siyasi ve sınai eylemler etrafında şekillenen ülkeye özgü stratejiler benimseyebilirler (Marginson ve Meardi, 2010). Anner vd. (2006)'e göre sendikaların yer değiştirme tehditlerine verdikleri tepkiler büyük ölçüde sektörlere göre değişmektedir. Aynı yazarlara göre, işçiler arasındaki uluslararası rekabet, sendikalar ve işçiler arasında bağlantı kurulmasını teşvik ederek iş birliği için "itici" bir etken teşkil edebilir, düzenlemeler de sendikaların işbirliği yapması için teşvik edici ("çekme" faktörleri) işlev görececek yapılar oluşturma potansiyeli taşımaktadır. Diğer taraftan sendikaların içinde faaliyet gösterdikleri ülkenin endüstri ilişkileri sistemi, tarihsel olarak yerleşik mücadele pratikleri ve mücadele birikimi, ülkenin endüstri ilişkileri sisteminin yasal çerçevesini çizen düzenlemeler önemlidir. Ayrıca entegre olunan bölgesel birliğin yasal düzenlemeleri ya da onunla girilen ilişkiler de etkilidir; örneğin orta ve doğu Avrupa ülkeleri için AB düzenlemeleri, Türkiye için gümrük birliği anlaşması.

İkinci olarak bu yapısal ve kurumsal faktörlerin yanında ÇUŞ'ların mülkiyet yapısı, organizasyon yapısı, uyguladığı stratejiler, çok uluslu şirketin ve yerel fabrikanın finansal durumu, yerel firmanın çokuluslu şirketle ilişkisinin niteliği, yerel fabrikanın ÇUŞ'un diğer fabrikaları arasında nasıl bir rol üstlendiği gibi özelliklere dikkat çekilmektedir. Örneğin sadece ana şirkete mal gönderen bir iştirak mi yoksa başka çokuluslu şirketlere de parça üreten görece otonom bir firma mı?

Üçüncüsü yerel, ulusal ve uluslararası düzeyde sendikaların gücü de tepkilerinin farklılaşmasına neden olmaktadır. Sendikaların yapısal (ekonomik) ve örgütsel (güç kaynakları ve örgütsel yetenekler) gücü, üye sayısı, sendikanın yenilenmeye kaynak ayırıp ayırmadığı, pek çok düzeyde faaliyet gösterme ve uluslararası kampanyalar yapabilme, sektörel düzeyde diğer işyerlerinde örgütlülük durumu, federasyon ya da konfederasyon düzeyinde üst örgütlerle ilişkiler, firmalar arasında ya da ulusal ya da uluslararası federasyonlar arasında ortaklıklar, uluslararası üst örgütlerle ya da çokuluslu şirketin diğer fabrikalarında örgütlü sendikalarla ilişki kurulup kurulmadığı, sendika-şirket yönetimi ilişkisi, sendikanın üyeleriyle ilişkileri, sendikaların ideolojik yapısı, aynı işyerinde birden fazla sendikanın örgütlü olup olmadığı ve sendikanın bu süreci nasıl yürüttüğü gibi faktörler önemlidir.

Dolayısıyla yapısal ve kurumsal faktörlerin yanında tarafların, işçi sınıfının ve sermayenin, gücü de sendikaların tepkilerini şekillendirmektedir.

Otomotiv Yan Sanayiinde Üretimi Kaydırma ve Kaydırma Tehdidine Karşı Sendikaların Cevabı

Alan araştırması çerçevesinde ikisi İzmir, ikisi Gebze biri Bursa'da olmak üzere otomotiv yan sanayiinde faaliyet gösteren beş şirkette işyeri sendika temsilcileri ile görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler sendikanın şubelerinde gerçekleştirilmiş ve şube uzmanları, başkanları ile de yapılandırılmamış görüşmeler yapılmıştır. İşyeri sendika temsilcileriyle görüşmeler yaptığımız beş şirketin dördü %100 yabancı, biri %95 yabancı ortaklıdır. Araştırma kapsamında yer alan şirketlerin seçiminde eğer varsa sendikaların uluslararası dayanışma olasılığının en yüksek olduğunu tahmin ettiğimiz yabancı ortaklı ve/veya yabancı şirketler seçilmiştir. Diğer taraftan sendikanın uluslararası örgütlere, federasyonlara üye olması bağlamında yine dayanışma olasılığı en yüksek olan fabrikalar seçilmiştir. Ürettikleri ürünler, pedal grubu, egzoz, çeki demiri, hava tüpü, koltuk metal aksamı, yakıt sistemleri vs. oto yan sanayi parçalarıdır. Şirketlerden biri Türkiye'de yeni bir fabrika kurarak işe başlamıştır. Dört şirkette ise önce Türk şirkete ortak olunmuş daha sonra Türk ortağın hisseleri satın alınmıştır. Dolayısıyla bu şirketlerden bazılarının kendi kuruluşu da üretimin kaydırılması-doğrudan ya da dolaylı- olarak değerlendirilebilir. Hatta bu süreçte işçiler GİTA örneğinde olduğu gibi şirketin ana fabrikasında eğitim almıştır. Ancak fabrikaların kuruluş döneminde ana fabrikada örgütlü sendikanın tepkisine ilişkin herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır⁹.

Tablo 1: Görüşme Yapılan Firma Özellikleri ve İşyeri Temsilcileri

Firma	Yabancı/Yerli	Fabrikamın Kuruluş yılı	Ürün	İstihdam sayısı	Sendikamın Örgütlenme yılı	Temsilcilerin Fabrikada çalışma süresi (yıl)	Kaç senedir temsilci (yıl)
(1) GİTA Gebze İtalya Aile Şirketi	%95 yabancı	2002-2003	Kalıp	180 mavi yakalı 240 toplam	2007 2012	T1:17 T2: 10	T1: 4 T2: 4
(2) BİTA Bursa İtalya	%100 yabancı	2000 Türk İtalyan ortaklığı	Otomotiv yan sanayi ürünleri pedal grupları Plastik aksamli pedal	57 mavi yaka 87 toplam	2008	T1: 19 T2: 19	T1: 5 T2: 1
(3) GBEL Gebze Belçika	%100 yabancı (2007)	2006 yerli firma ile ortaklık	Egzoz araba parçaları	226 mavi yaka 50-55 beyaz yaka	2006	T1: 15 T2: 13	T1: 1,5 T2: On ay
(4) İABD İzmir ABD	%100 yabancı	2002 İngiliz menşeli şirketten satın alınmış	Dizel, motor aksamaları, enjektör yakıt sistemleri	840 mavi yakalı 1500 toplam çalışan	2003- 2004	T1: 22 T2: 20 T3: 9	T1: 6,5 T2: 6,5 T3: 6 ay
(5) İALM İzmir Almanya	%100 yabancı (2011)	2008 yerli firma ile ortaklık	İçten yanmalı motor parçaları, piston	400 mavi yakalı 100 beyaz yakalı 80 taşeron	2010	T1: 13 T2: 11 T3: 11	T1: 9 T2: 10 ay T3: 9

Sendikaların üretimin kaydırılmasına verdikleri tepkilerin analizi, otomotiv sektöründeki durum hakkındaki algıları ile başlayacak ve üretimin kaydırılması ya da kaydırma tehdidi ile karşılaşp karşılaşmadıkları sorusuna verdikleri cevaplar ile devam edecektir. Bu, yer değıştirme konusundaki tepkilerini ve bunların arkasındaki nedenleri analiz etmenin bağlamını belirleyecektir. Daha sonra, sendikacıların uluslararası dayanışma imkânı olup olmadığına ilişkin görüşleri ve bunun stratejiler üzerindeki etkileri tartışılacaktır.

Krizin Etkisi

Daha önce yapılmış çalışmalarda sendikacılar ekonomik kriz sırasında konumlarının büyük ölçüde zayıfladığını, daha önceleri durumlarını iyileştirmeye çalışırken şimdi sadece ayakta kalmaya çalıştıklarını belirtmişlerdir. Bunun

nedenini otomotiv sektörünün durumu, sektördeki mülkiyet yapısı, sektördeki şirketlerin yabancılara satılması, yabancı işçilerin rekabeti, çok uluslu şirketlerin yönetimi ve devletin rolü ile açıklıyorlar. Örneğin sendikacılar İngiltere’de otomotiv sektörünün durumunun kötü olduğunu ve uzun mücadeleler sonucu elde ettikleri kazanımları kaybettiklerini belirtirken İspanya’da, otomotiv sektöründeki durumun zor olduğunu ancak İspanya’nın diğer ülkeler kadar üretimin kaydırılması ve tesis kapanmasından etkilenmediğini düşünüyorlar, her ne kadar işten çıkarmalar gözlemlense de (De Franceschi, 2013: 119).

Her iki ülkedeki sendikacılar, rekabet baskısındaki artışın, Avrupa Birliği’nin Doğu Avrupa ülkelerine genişlemesiyle başladığını belirtmiştir. Ancak şimdi, rekabetçi konumlarının işgücü maliyetleri açısından emeğin daha ucuz olduğu Asya ve diğer gelişmekte olan ülkeler tarafından tehdit altında olduğunu görüyorlar. Sendikacılar bu ülkelerdeki işçilerle maliyetler açısından asla rekabet edemeyeceklerini ve/veya rekabet etmeyeceklerini ve şirket yönetimlerinin üretimi başka yere kaydırma olasılığını sendikaları ödün pazarlığına itmek için kullandığını belirtiyorlar (De Franceschi, 2013: 120).

Türkiye’de de görüşme yaptığımız sendika işyeri temsilcileri, sendika yöneticileri ve uzmanları da krizin olumsuz etkilerinden bahsetmiş bu süreçte üretimin düştüğünü, gönüllü ve emekliliği gelenlerin emekli olması gibi uygulamalarla da olsa istihdamın azaldığını ve kısa çalışma uygulandığını belirtmişlerdir.

Yani bitmeyecek, belki işçilikten ucuz maliyetten başka bir yere gitmeyecek en azından bizim fabrika açısından baktığımızda ama bir daralma söz konusu. İki üç sene içerisinde ciddi bir sıkıntı yaşanacak belki çalışan sayısı azalacak ama... dizel sektöründeki daralmayı farklı bir sektöre benzinli ya da elektrikliye kaydırarak bir şekilde burada tekrar eskiyi yakalamayı düşündüklerini söylüyorlar... ürün grubunu değiştirecekler. İABD T2

Biz yan sanayi olduğumuz için tabii biz kendi perspektifimizden bakabiliyoruz. Türkiye otomotiv sanayinin yoğun olduğu bir ülke. En son zamanda Volkswagen’in de Türkiye’ye yatırım yapması ... Hyundai’nin Toyota’nın Ford’un Isuzu’nun bir sürü otomotiv sanayinin burada olmasından kaynaklı biz GBEL olarak Türkiye’de şansımızı her zaman yüksek görüyoruz. Hatta GBEL içinde bu 13 fabrika da kapanırsa en son biz kapanırız diye düşünüyoruz. GBEL T1

Bir düşünüş söz konusu bir sonraki dönem için birtakım projelerin olduğu söyleniyor... ama ne derece etkili olacak piyasaya yansımaları nasıl olacak o konuda herhangi bir fikrimiz yok, ümit ediyoruz ki yükseliş olsun üretimde artışlar olsun. BİTA 1

Türkiye’deki “sermaye dostu” düzenlemelerin de yardımıyla bu süreçte firmalar krize karşı çeşitli stratejiler geliştirmişlerdir. Bir taraftan her ne kadar doğrudan

işçi çıkarma ile olmasa da işçilerin tazminatlarını vererek ya da emekliliği gelenleri emekliliğe teşvik ederek istihdamı azaltmaya ve İŞKUR aracılığıyla işçi istihdam ederek istihdamda esnekliği sağlamaya, izinleri kullandırma gibi yöntemlerle maliyetlerini düşürmeye çalışmışlardır.

Bir İŞKUR durumu var, bizim bu İŞKUR'dan rahatsızlığımız var... İşe almaların İŞKUR üzerinden değil de normal 2 aylık denemeyle olması gerektiğini anlatıyoruz. Ancak burada devletin kendilerine tanıdığı bir hak olduğunu, hukuksuz herhangi bir işlem yapmadıklarını, İŞKUR üzerinden yürümelere gerektiğini bize anlatıyorlar, hatta İŞKUR üzerinden yürümezsek maliyetlerimiz daha da artar ve şu anda mevcut işlerimizi kaybetme durumuna gelebiliriz diye de özellikle belirtiyorlar. Altı aylık bir deneme olayı var, altı aylık denemeden sonra ... her grupla ilgili İŞKUR'la bir anlaşma yapıyorlar, işte %20'sini alacaksınız %50'sini alacaksınız. Tabii ki 6 ay çalıştırıp çıkardıkları var. İŞKUR ödüyor parayı hatta bildiğimiz kadarıyla kadroya bıraktıklarının (48 aya kadar) sigortasını devlet ödüyor. Burada çok büyük tabi mali bir durum var... Kadroya kaldığı gibi biz üyeliklerini alıyoruz ama içerde şöyle bir şey oluyor tabi %20'si %50'si diyor kadroya kalanlar, diyelim ki 20 30 kişi aldık çok iyi çalışan arkadaşlarımız oluyor tabi bunlar işe giremiyorlar. Biz bunu bir umut tacirliği gibi görüyoruz... Kadroya geçtiği belli olanlar onaylananlar isimleri bize geliyor biz de... Ki biz bu konuda sendikamıza haber verdik bundan rahatsızlığımızı anlattık. Genel başkan fabrikaya geldi orada görüşmeler yapıldı ancak dediğim tabi işveren hukuksuz bir şey yapmadığını, devletin kendisine böyle bir olanak tanıdığını bunu da kullanmak zorunda kaldığını anlatıyor, şu ana kadar da bundan dönmüş değiller devam ediyor yani. İABD T1

... 6 ay çalıştıktan sonra kim kalıyorsa... İŞKUR projesi stajyer eğitimi gibi. Bu da bir teşvik, yasal sömürü düzeni gibi görünüyor... umut tacirliği yapıyorlar... Ortalamayı düşürüyor, bunla beraber sirkülasyon yapmıyor. 2015'den beri... girdi çıktı bu işçiler üzerinden yapıyor. Kemik kadro işçi çıkarımı söz konusu değil. İhtiyacını buradan gideriyor. 400 tane mavi yakalının yarısı bu projeden başladı. Şu anda mavi yakalının yarısı İŞKUR projesinden kalan arkadaşlar. 400 kişi kaldıysa sirkülasyon 1000 kişi olmuş 4 senede. Şubatın beri yok işlerin durumundan dolayı. İABD T2

Sermayenin krize karşı geliştirdiği bizim de otomotiv yan sanayiinde ilk kez karşılaştığımız bir uygulama da üretimin değil işçilerin Türkiye'den İtalya'ya "kaydırılmasıdır".

İtalya'ya giden arkadaşlarımız oluyor... Mesela yarın bir 4-5 kişi gidecek orda üretimde çalışıyorlar haftasonları. İtalya'daki işçiler pek Cumartesi Pazar çalışmak istemiyorlarmış, bizim arkadaşlar gidiyor. Şu anda burada bizim üretimimizde düşüş oldu ...Cuma gidiyor Pazartesi dönüyorlar. Şimdi 1 aylığına gitmeye başlayacaklar, 18 kişi bir ay gidecek, onlar geldikten sonra bir 18 kişi daha gidecek bir ay. Bu iki grup için, 36 kişi için, çalışma izni alındı oranın

konsolosluğundan. Oraya giden arkadaşlarımız otelde kalıyorlar, bir araç kiralanıyor şirket tarafından, otelde kahvaltılarını ediyorlar, işyerinde yemekleri var, onun haricinde günlük 45 Euro para alıyorlar, artı buradaki maaşlarını alıyorlar. GİTA T1

Diğer taraftan bu kriz sürecini “fırsat” a çevirdiklerini söyleyen ve son dönemde kapanan diğer ülkelerdeki fabrikalardaki üretimin Türkiye’ye kaydırılması ile üretimin arttığını ve daha da artacağı beklentisi olduğunu belirten sendika temsilcileri de vardır.

Şu anda biz burada, İzmir İALM olarak çok öndeyiz. Global bir kriz var evet, bizi 3 ay önce vuran global bir kriz vardı ama şu anda biz global krizi tam tersine çevirdik. Bize çok aşırı bir yüklenme var, aşırı derece bir mesaimiz var bölümlerde, önümüzdeki süreçte de şirketimizin arkadaşlarla beraber yöneticilerle beraber bayağı bir ilerlemesini bekliyoruz. İALM T1

Üretimi Kaydırma ya da Kaydırma Tehdidi

Daha önce belirttiğimiz gibi üretimi kaydırma ve/veya kardırma tehdidi ÇUŞ’lerin krize karşı uyguladığı temel stratejilerden biridir. Literatürde daha önce yapılan çalışmalarda sendikacılar, çok uluslu şirketlerin kendileri için en iyi koşulları elde etmek için yaygın ve sistematik olarak üretimi kaydırma tehdidini kullandıklarını, üretimi gerçekten kaydırmaktan çok bu tehdidi kullandıklarını belirtmektedir. Bizim yaptığımız çalışmada da beş fabrikada kaydırma tehdidi kullanılırken iki fabrikanın sahibi olan ÇUŞ’in Türkiye’deki diğer fabrikaları kapanmış üretim başka ülkelere kaydırılmıştır. Üretimin tamamen kaydırılması dışında bazı ürünlerin ya da süreçlerin kaydırıldığı da belirtilmiştir. Diğer taraftan Avrupa’daki fabrikalarından Türkiye’ye üretimin kaydırılması da söz konusu olmuştur.

Bunlardan biri 2008 yılında bir Türk şirketi ile ortak olarak Türkiye’de üretim yapmaya başlayan köklü bir Alman ÇUŞ İALM’dır. 2008 yılında Piston üretimini İzmir Organize Sanayi Bölgesine taşırken üretimin bir kısmı (gömlek) Konya’da kalmıştır. Konya’da kapanan piston bölümünde çalışanlar İzmir fabrikasına çalışmaya başlamıştır. Ayrıca Gebze’de de bir fabrikası olan bu ÇUŞ 2011’de İzmir fabrikasının Türk ortağının hisselerini de alarak %100 yabancı sermaye olmuştur. İzmir fabrikasında Birleşik Metal 2008 yılında örgütlenmiştir. Gebze fabrikasında ise Türk Metal örgütlüdür. Daha sonra 2012’de Konya’daki fabrikada Birleşik Metal örgütlenmeye başlamış 2013-2014’de yetki alınmıştır. Yetkiyi aldıktan ve toplu sözleşme imzalandıktan sonra 2015-2016’de maliyetlerin yüksek olduğu ve fabrikanın zarar ettiği gerekçesiyle Konya’daki fabrika kapatılıp, buradaki iş ÇUŞ’in Polonya fabrikasına kaydırılmıştır.

Pim şu anda Gaziemir serbest bölgede üretiliyor... Talaşta serbest bölgeye giriş çıkışta çok sorun oluyor diye ...onun için... getirmedi orda [Konya] kaldı, oradan da kapandı. Ben öyle duymuştum. 210 kişi çalışıyordu. Ben 2008'de geldim ... İzmir'deydik o anda ama arkadaşlarımıza maliyetlerin çok yüksek olduğundan dolayı... Bence bunların en büyük sebebi nakliyat, ne deniyordu lojistik, ve fiyatlarının yüksek olmasıydı. Sendika olmasaydı da kapanırdı. Sendikayla çok bağlantılı değil. İALM T2

...kapatmadan önce kapatırız gideriz diye tehdit ediyorlardı, evet ediyorlardı, maliyetten dolayı. Ve kapattılar da. İALM T1

İzmir fabrikasında ise kapatma, kaydırma tehdidinden daha çok işlerin başka ülkelerdeki fabrikalara kaydırılma tehdidi ile karşılaştıklarını belirtiyorlar. Özellikle yeni işleri almak için bir yarışa sokulduklarını belirtiyorlar.

Polonya'ya gideriz demiyorlar da rakibimiz orası olduğu için onlarda birtakım konularda daha avantajlı oldukları için işlerimizin oraya kayma durumu var diyorlar. Biz gideriz demiyorlar. İALM T2

Diğer taraftan Alman ÇUŞ'un diğer ülkelerdeki fabrikalarının kapandığı ve kapanan bu fabrikalardaki üretimin Türkiye'ye kaydırıldığı da belirtilmiştir. Dolayısıyla İALM fabrikası hem Türkiye'deki kapanma sürecini hem de diğer ülkelerden üretimin Türkiye'ye kaydırılması sürecini yaşamıştır. Sendika temsilcilerinin bu iki süreçte tepkilerinin farklı olduğu görülmüştür. Türkiye'deki fabrikanın kapanma sürecinde Almanya'daki sendika ile bağlantıya geçildiği ve onların desteğinin alındığı belirtilirken diğer ülkelerdeki fabrikaların kapanması sürecinde benzer bir ilişki kurulmadığı hatta kapanmasının olumlu karşılandığı görülmektedir.

Türkiye dışında 116 ülke Polonya, İtalya, Fransa, İspanya... 25 ARGE merkezi. (İstihdam) 43 binlere düştü herhalde. İtalya kapanıyormuş inşallah kapanır. İALM T3

Genel müdürümüzün bir toplantısı vardı. Şey demişti kendisi de bugün yaptığım yatırımlarla maliyet hesabında diğer fabrikaların önüne geçecem orda olmayanları... işte 'sizde yok ama buradaki fabrikamda bunları yaptım' diyip maliyeti kısip işte onların önüne geçecem diyordu. İALM T2

...İtalya ve Fransa şu anda kapanmak üzere... orda bir ... hattı var... son olarak onların Türkiye'ye geleceği konuşuluyor. İALM T1

İzmir'de faaliyet gösteren diğer bir ÇUŞ İABD %100 yabancı şirkettir. Dünya üzerinde birçok noktada fabrikası var, bazı ürünleri maliyet açısından Türkiye'ye taşımış, bazıları başka ülkelere özellikle Çin ve Hindistan'a gitmiş. Dizel motor aksamaları ve enjektör yakıt sistemleri üreten fabrikada dizel sektöründeki

daralmadan dolayı iş kaybı olabileceği, olduğu ve bunun devam edeceği belirtiyor. İzmir’de başka bir fabrikası daha olduğu ancak Türk Metal’in örgütlü olduğu bu fabrikanın önce başka bir firmaya satıldığı sonra da üç bin çalışanına yıllar içerisinde hakları verilerek kapandığı ve üretimin Fas’a kaydırıldığı belirtildi. İABD’de üretilen ürünün Türkiye’de sadece bu fabrikada üretildiği ancak ÇUŞ’in diğer fabrikalarında da üretilen ürünler olduğu belirtilmiştir. Diğer taraftan bu ÇUŞ’in diğer ülkelerindeki bazı fabrikalarının kapandığı ve bu kapatılan fabrikalarda üretilen ürünlerin bir kısmının Türkiye fabrikasında üretilmeye başlandığı belirtilmiştir. Var olan hatların Türkiye’de kalması ya da yeni işlerin gelmesi için üretimi kaydırmanın gündeme geldiği belirtiliyor.

Şöyle söyleyicem. Açıkçası konuşuluyor. Çok büyük tehdit diyemiyem ama konuşuluyor tehdit görülse zaten aşırı derecede sanırım biz de bu farklı şekilde tepki veririz. ...nezaketle diyelim ilişkiler o şekilde yürüyor. Bu her zaman sıcak bir konu çünkü. Bir sürü birbirine rakip İABD içinde firma var o da İABD ben de İABD’yim ama birbirine rakibiz. Öyle gözüküyor. İABD T1

GBEL Belçika merkezli ÇUŞ’un Gebze’de egzoz üreten bir fabrikası. Önce Türkiye’de egzoz üreten bir şirketle ortaklık kurmuş daha sonra iki fabrika birleştirilerek Gebze’de üretim yapılmaya başlanmış. %100 yabancı firma. GBEL’da bazı ürünler şirketin diğer ülkelerindeki fabrikalarında da üretilirken bazı ürünler sadece Türkiye’de üretiliyor. Bazı ürünlerin üretiminin Çek Cumhuriyetindeki fabrikaya kaydırılacağı belirtiliyor. Diğer taraftan bu firmada fabrikada üretilen bir ürünü içeren bir bölümün başka bir firmaya satıldığı ancak GBEL içerisinde üretilmeye devam edildiği ve satışının yeni firma üzerinden yapıldığı belirtiliyor.

Yan sanayi olmamızdan kaynaklı işverenler bunu bize karşı çok net bir şekilde kullanıyorlar. Yan sanayi olduğumuz için, kapatırız ana firmalar iş vermezlerse... Mesela biz Ford’a çalışıyoruz Hyundai’ye çalışıyoruz Mercedes’e çalışıyoruz... Hep böyle bir tehdit durumu oluşuyor bizde. İşte oradan iş alamazsak kapatırız, öyle oluruz böyle oluruz. GBEL T1

Biz kendimiz şunun örneğini de verdik. Bu araba bana her gün masraf çıkartıyorsa beni zarara sokuyorsa arkadaşım ben bunu satarım onla mı uğraşcam, yani eğer biz de böyle her gün batıyorsak her gün zarar ediyorsak sat, sen de kurtul biz de kurtulalım. GBEL, T1

[Fabrikası kapatma] bu tehdit hep vardı zaten. Şu anda da var. GBEL T2

Bursa’da üretim yapan BİTA İtalyan-Türk ortaklı Ana sanayi firmasının bir iştiraki 2000 yılında kurulmuş. Daha sonra Türk ortak ayrılmış %100 yabancı olmuş. İtalyan ana sanayi şirketinin ortaklığı olan Çok Uluslu Yan sanayi şirketinin satılma sürecinde bu fabrikanın da satılması gündeme gelmiş. Ancak

Türkiye'deki diğer firma satılmış bu fabrika satılmamış ancak kaynak ve pres bölümü kapatılmış. Türkiye'de her birinde farklı sendikanın örgütlü olduğu 3 fabrikası varmış biri satılmış. Satış öncesinde işçilerin bir talebi olduğunda Türkiye'deki diğer fabrikadan işçi getiririz ya da oraya yaptırırız tehditleri gündeme gelmiş.

X'den ayrılış döneminde birtakım söylentiler oldu ama ayrıldıktan sonra herhangi bir şey olmadı. Komple satılacağı konuşuluyordu. ... alan grubun komple firmayı satın alacağı konuşuluyordu fakat daha sonra plastik dediğimiz ... grubunu ayırdılar ... elektrik elektronik kısmını sadece sattılar. BİTA 2

GİTA Gebze'de faaliyet gösteren bir İtalyan Aile şirketi. Üretimi kaydırma tehdidi sendikalaşma sürecinde gündeme gelmiş. Son 10 yıl içerisinde İtalya'da dört, Romanya'da bir yeni fabrika açılmış ve Türkiye'deki işlerin bir kısmı Romanya'ya kaydırılmış. Bunu 2016 yılında darbe süreci ile bağlantılı olduğu belirtiliyor. Türkiye'de başka fabrikası yok.

Romanya'daki fabrikada hemen hemen aynı ürünler üretiliyor. ...15 Temmuz darbe sürecinden sonra bazı üreticiler, AB ile zıtlaşması olmuştu ya o zaman, bazı müşteriler Türkiye'de iş yaptırmak istemediler. AB üyesi olduğu için Romanya'da iş yaptırmak istediler. GİTA T2

Bu açık tehditlerin yanında literatürde "güzellik yarışması" olarak adlandırılan dolaylı üretimi kaydırma tehditleri de sıkça kullanılmaktadır.

"Güzellik yarışması" ya da Kamçılama

Üretimi kaydırma tehdidi stratejisinin tamamlayıcısı "kamçılama"dır, farklı üretim tesislerinin yeni üretim ve yatırımlar almak üzere birbiriyle rekabet etmesini içeren "güzellik yarışmaları" veya "zorunlu karşılaştırmalar" olarak tanımlanır. Daha önce belirttiğimiz gibi bu dolaylı bir tehdittir. Yönetime en uygun şart ve koşulları sunan tesisler yeni üretimi alacak, diğerleri etkisiz ve eski olacak, üretim ve istihdam kaybetme ve nihayetinde kapanma riskiyle karşı karşıya kalacaktır (Pulignano, 2006). Üretim sürecinin standardizasyonu ve uluslararası kabul görmüş en iyi istihdam uygulamalarının yaygınlaştırılması, tesislerin ve şirketlerin kıyaslanmasında ve tesisler ve işçiler arasındaki rekabeti arttırmada yönetimin işini kolaylaştırır (Bernaciak, 2010).

Bizim yaptığımız çalışmada da yeni bir parça üretileceği zaman nerede üretileceğine karar verilme sürecinde farklı ülkelerdeki fabrikalar arasında üretimi kapma yarışı olduğu belirtilmiştir. Bu süreçte kalite, maliyet, İSG gibi farklı parametrelere bakıldığı ve "kim kendini iyi pazarlarsa" (İABD T2) işi o fabrikanın aldığı belirtilmiştir. İşçilerin de bir anlamda "görmeden" yarışa girmiş

oluğu belirtiliyor. İşçiler üretim adedi, maliyet ve kalite konusunda kendileri sürekli baskı altında hissediyor ve üretim de Türkiye'ye gelsin istiyor.

Gelecek kaygısı yaşamak istemez, gelmesini ister tabii ki... İABD T2.

İşçi atılmayacak yeni işçi alınacak. ...dört koldan yönetim, çalışan, sendika birleşip bir şekilde iş almanın gereği neyse o yapıyor. İABD T3.

ÇUŞ yönetimleri farklı ülkelerdeki fabrikaları arasında 'zorunlu karşılaştırmalar' veya 'güzellik yarışmaları'nı işçilerden taviz almak için kullanmaktadırlar. Yönetimin bu stratejisi, sendikacılar tarafından özellikle tehlikeli olarak kabul edilmektedir çünkü aynı şirketten işçileri doğrudan birbirleriyle rekabete zorlamaktadır. Bu diğer işçilerle ve sendikalarla, ulusal ve/veya uluslararası düzeyde sıfır ya da negatif toplamı bir oyunu temsil etmektedir. Bu nedenle, "basit" bir kaydırma tehdidine karşı olandan daha güçlü bir stratejik ikilem yaratmaktadır.

Burası daha verimsiz olarak görülüyor. Yani şöyle söyleyeyim geçmiş dönemde üretim müdürüyle bu konuda tartıştığımız için bunu söyleyeceğim rahatlıkla. Atıyorum ben 250 yapıyorum adam gidiyor geliyor habire başıma diyor ki bunu falan yerde 300 yapıyor 350 yapıyor. En son ben de dedim ki tamam kardeşim ya, al beni götür bunu nerde yapıyorlarsa bir de ben göreyim, tamam ben de yapayım nasıl yapıyorlar... onların istediği sayıları almaları imkansız yani. Bence kesinlikle öyle değil. GBEL T2

Bir "güzellik yarışması" düzenlendiğinde iki seçenek olduğu söyleniyor; ya yarışmaya katılacaksın ya da katılmayacaksın. Yarışmaya katılmanın aslında kimsenin işine yaramadığı dolayısıyla dibe doğru bir yarış olduğu, sonuçta en alttaki durumu herkesin kabul etmek zorunda kaldığı belirtiliyor. Ancak İspanya gibi ülkelerde ise sendikalar ise güzellik yarışması konusunda daha az kaygılı olduklarını rekabet güçlerinin, görelî düşük ücretler, hükümetten yardım alma, işgücü fazlası bağlamında daha yüksek olduğunu söylüyorlar. Diğer taraftan bazı üreticilerin bu rekabeti yaratmadığı çünkü her bir fabrikanın üretim anlamında farklı bir karakteri olduğu da belirtilmektedir.

Türkiye'de de bazı işyerlerinde sendika işyeri temsilcileri rekabet güçlerinin yüksek olduğunu belirtirken bazıları düşük ücretler ve uzun saatler çalışma gibi bazı durumlarla rekabet edemediklerini belirtmektedir.

PSA dünyada sayılı bir firmadır zaten biliyorsunuz. PSA'nın denetleminde %96 gibi bir puan aldık. Bunda iş kazalarından tut, kaliteden tut, tesis ve çok başarılı olduğumuzdan dolayı ve Türkün gücünü çok çalışma konusunda (gösterdiğimiz) teknolojiyle makinalarla yarıştığımızdan dolayı bize kaydırdılar. Şu anda da çok

çok öndeyiz, her geçen gün eğitimler alıyoruz, her geçen gün pistonun sayısı artıyor. Önümüzdeki süreçte de yeni tezgahların gelmesini bekliyoruz. Bunu arkadaşlarla bizler bekliyoruz. İALM T1

Sendikacılar, ÇUŞ'lerin kaydırma tehditlerinin, yönetim için daha elverişli koşullar elde etmek için yaygın ve sistematik olarak kullandıkları bir strateji olduğunu düşünüyor. Yer değiştirme tehditleri, gerçek yer değiştirmelerden daha yaygın gibi gözükse de sendikalar bunlarla yüzleşmek zorunda kaldıklarında kendilerini neredeyse çaresiz hissediyorlar. ÇUŞ'lerin sonunda istediklerini yapabileceklerini ve onları durdurmanın temelde imkansız olduğu iddiası çok yaygın.

Ödün Pazarlığı

Böyle bir tehditle karşılaştıklarında ise yapacak çok fazla şey olmadığını söylüyorlar. Sendikacılar tepkilerinin her durumda farklı olduğunu, yapabilecekleri her şeyi yaptıklarını ancak temel seçeneklerden birinin taviz pazarlığı olduğunu söylüyorlar. Gelişmekte olan ülkelerdeki maliyetlerle karşılaştırıldığında var olan ücretler ve çalışma koşullarından taviz pazarlığı yaptıklarını ki bunu daha önce yapmadıklarını belirtiyorlar. Bugün iş güvencesinin çalışma koşullarında iyileşmeden çok daha öncelikli olduğunu söylüyorlar.

Sendikacılar için üretimin kaydırılması söz konusu olduğunda ödün pazarlığı ana seçeneklerden biridir. Sendikalar, özellikle mevcut ekonomik konjonktürde, otomobil endüstrisinin genel olarak zor durumda olduğunu ve gelişmekte olan ülkelerdeki işçilere kıyasla maliyetler bakımından rekabet güçlerinin zayıf olduğunu kabul ediyorlar ve şu anda geçmişte dikkate almadıkları bir seçenek olarak yerel çalışma koşulları ve ücretler üzerinden ödün pazarlığı yaptıklarını belirtiyorlar. Sendikaların tepkilerindeki temel fark ise belirli stratejilere verdikleri önemden kaynaklanmaktadır. Örneğin Birleşik Krallık'taki sendikacılar stratejilerine esas olarak eylem güçlerine güvenirken ki bu unsur hala yönetimin sendikalarla müzakere yapmasını sağlayacak ana faktör olarak kabul edilmektedir, İspanyol Sendikaları yerel ve ulusal yöneticilerin desteğine güveniyor (De Franceschi, 2013: 122-124).

Görüşme yaptığımız sendika temsilcileri de parça başı maliyetlerin azaltılması için fabrikalar arasında bir yarış, rekabet yaratıldığını ve yeni iş almak için işçilerden ödün vermelerinin istendiği belirtilmiştir. Örneğin Doğu Avrupa'daki çalışma saatleri örnek gösterilerek, hafta sonu çalışma ya da mesailerin arttırılmasının istendiği belirtilmiştir. Özellikle Romanya'daki işçiler rakip gösterilerek "yönetim işçi ve sendika ile beraber çalışalım, işi alalım" dendiği belirtilmiştir.

Polonya ile bizim maliyetler vs. yakın ama Polonya'daki işçi sayısı, iş kapasitesi bize göre çok daha yüksek. Biz, biz derken İALM Türkiye, üretkenliği arttırıp maliyeti düşürüp yeni gelecek işleri kendi tarafımıza çekmeye çalışıyoruz. Bir parti anlaşma yapılacak mesela X firmayla, diyor ki işte ne yapıyor bunlar bakıyorlar, işte lojistik... konum... üretkenlik... İALM Türkiye daha karlı yeni projeyi buraya kaydırın. Yeni projenin buraya kayması demek yeni işçi, istihdam, fabrikanın büyümesi vs. konuları yani. İALM T3

Doğru Bilgiye Ulaşma: Tehdit Ne Kadar Gerçek?

Sendikalar açısından üretimi kaydırma tehdidinin ne kadar gerçek olduğunu saptamak verecekleri tepkiyi belirlemek açısından önemlidir. Özellikle işverenin üretim ve maliyetler konusunda yanlış bilgilendirmesinin önüne geçmek gerekir. Örneğin Dupuis'in Fransa'daki iki fabrikada yaptığı alan araştırmasında öncelikle fabrikaların gerçek ekonomik durumu anlaşılmalı çalışılmıştır. Fabrikanın kapanacağı, taşınacağı tehdidine karşı öncelikle yapılması gereken şeyin "tehdit ne kadar gerçek" bunun anlaşılması olduğu belirtilmektedir. Bu ortaya konduktan sonra firmanın, yöneticilerin argümanlarının ne kadarının gerçeği yansıttığının ortaya konması gerek. Örneğin diğer fabrikalarda işçilerin ücretlerin düşürülmesine, çalışma saatlerinin arttırılmasına razı olduğu söylendiğinde bunun doğru olup olmadığı bilgisi ancak o fabrikalarda örgütlü sendikalarla bağlantıya geçilerek öğrenilebilir (Dupuis, 2017:9).

Bizin yaptığımız çalışmada da Almanya menşeli ÇUŞ'un Konya fabrikasının 2014'ün sonunda kapatılma tartışmaları olduğunda Sendika genel merkezi ile IG Metal'in işyeri konseyindeki temsilcileri ile İstanbul'da bir görüşme yapıldığı ve kapatılma tehlikesinin gerçekliğinin, zarar ettiklerini söylerken bunun ne kadar gerçeği yansıttığının anlaşılmasına çalışıldığı belirtilmiştir.

İki kişi gelmişti. Gelenlerden biri de Denetleme kurulundandı galiba, mali bilgilere haiz biriydi. İki kişi gelmişti. Birisi daha bizden yanaydı IG metali, öbürü işveren yanlısı... Farklı farklı bilgiler veriyordu, biz de ... söylediği doğru mu diye çek etmeye çalışıyorduk... Bize şey demişti "evet durum gerçekten kötü sözleşmeye 5 yıl işten atılmama maddesi koydurun işten çıkarmayı engelleyici madde". Durum kötü kapatılma riski var siz en iyisi böyle bir madde koyun işi oradan sağlama alabilirsiniz yoksa bunlar kapatabilirler. ... Biz de böyle bir madde bizde mümkün değil. ...bu tehdidin gerçekliğinden emin olup olmamak meselesiydi. Öğrendik durum doğruymuş. Biz işçilere, bu kadar aleni anlatmadık tabi adamlar geldiler, bilançoya hakimler demedik ama, durum ciddi aldığımız bilgilere göre daha temkinli davranalım, talebi ücreti ona göre ayarlayalım diye iç değerlendirmeler yaptık kendi içimizde. Sendika uzmanı.

Dolayısıyla bir tehdit varmış, sendika bu tehdidin gerçek olup olmadığını tespit etmiş, içerden öğrenmiş, bunun gerçekçi olduğunu işçilere yansıtmış, toplu sözleşmeye yansıtmış ancak buna rağmen işyeri kapanmış.

İşyeri Konseyleri

Türkiye’de olmamasına karşın, Avrupa İşyeri Konseylerinin (EWC) varlığının, 1994 ve 2009 Avrupa Birliği EWC Direktifleri tarafından düzenlenen, sendikalara aynı masada oturma, yönetimi ve çok uluslu grubu etkileyen kararlar hakkında bilgi edinme ve danışma hakkı verdiği belirtilmektedir (Glassner, 2012). Üretimin kaydırılması tehdidine karşı sendikaların verdiği karşılığın, işyeri konseyleri gibi şirket düzeyinde bilgi ve danışma birimlerinin işleyip işlemesine bağlı olduğu da ileri sürülmektedir. Eğer düzgün işliyorsa bunun, yarışmanın durdurulabileceği hissine neden olduğu, eğer iyi işlemiyorsa sendikaların bilgi paylaşımından kaçınılabildiği belirtilmektedir.

Çokuluslu şirketin diğer fabrikalarındaki istihdam, üretim, ücretler vs. gibi bilgiye ulaşmak açısından AB üyesi ülkelerde işyeri konseylerinde bilgi paylaşımı olabildiği ancak çoğunlukla sendikaların özellikle de ana firmanın kendi ülkesindeki örgütlü sendikaların bilgi paylaşımında bulunmaya pek de gönüllü olmadığı anlaşılmaktadır. Buna ‘ev sahibi ülke etkisi’ adı verilmekte ve özellikle köklü endüstri ilişkileri geleneğine sahip ve güçlü sendikaları olan Almanya gibi bir ülke ise ev sahibi ülkelerde, sendikaların daha az işbirliğinde bulunduğu vurgulanmaktadır. Bu şu anlama da geliyor; eğer farklı işçi gruplarının çıkarları farklılaşıyorsa işyeri konseyleri işlemiyor eğer çıkarlar ortaklaşıyorsa işyeri konseyleri işliyor. Ancak eğer baskın bir sendika yoksa işyeri konseylerinde işbirliği ve strateji ortaklığının gerçekleşebildiği belirtilmektedir (Pulignano, 2009).

Dolayısıyla işyeri konseyleri bilgi paylaşımı ve bağlantı geliştirmek için bir araçtır ancak bir ülkede üretimin kaydırılması söz konusu olduğunda, özellikle de sadece bir tarafı ilgilendiriyorsa çok az kullanılmaktadır.

Yabancı ya da Yerli Sermaye/Yönetici Fark Eder Mi?

İspanya’daki sendikalar işgücü maliyetleri açısından rekabetin yanında İspanya’daki otomotiv üretiminin tamamının yabancıların elinde olduğu dolayısıyla karar mekanizmalarının ülke dışında olmasının bir dezavantaj olduğunu belirtiyorlar. Bunun ÇUŞ’un stratejik kararlarını etkilemelerine olanak vermediğini ve faaliyetlerini kısıtladığını belirtiyorlar. Ayrıca şirket yönetimin ülke dışında olmasının daha uygun bir yer bulunduğu başka bir yere kaçmayı daha da kolaylaştırmasından korkuyorlar.

Yerel yöneticilerin ÇUŞ'in genel merkezi ne derse onu yaptığını söylüyorlar. Şirketlerin asıl kaygısının kar etmek ve maliyetleri düşürmek olduğunu, üretimin nerede yapıldığının onlar için önemli olmadığını belirtiyorlar. Ve aynı firmanın işçilerini, aynı ülkede ya da farklı ülkelerde olsun rekabete zorladıklarını, "güzellik yarışması"na soktuklarını ve bunun hiç kimseye kazanç sağlamadığını belirtiyorlar. Yerel yöneticilerin kapitalizmin bir kuklası olduğunu ve kendi çıkarlarından başka bir şey düşünmediklerini belirtiyorlar, "İşçileri ve ailelerini düşünmüyorlar, mirası unutuyorlar".

Türkiye'de de yerel yöneticilerin özellikle alt-orta düzey yöneticilerin tavırlarının bazı durumlarda çok daha sert olduğu belirtilmiştir. Üretimi kaydırma tehdidi özellikle işyerine sendika girerken alt -orta düzey yöneticiler tarafından baskı yapmak amacıyla kullanılmıştır.

Kendi (alt-orta kademe yöneticiler) aldıkları ücretler çok yüksek. Bazen orta kademe yöneticiler daha sert olabiliyor bu şundan kaynaklanıyor, sendika gelecek her şeye karşı olacak benim insiyatif alanım gidecek. Biz çok şikayet alıyoruz, üst yönetime diyorum ki orta kademeyi uyarın, işçiler üzerindeki denetimim gidecek diye panik halinde saldırgan davranıyorlar. Üst kademedeki bağımsız olmayabilir bazıları. Sendika uzmanı

ÇUŞ'in Başka Ülkelerdeki Fabrikalarında Örgütlü Sendikalardan Ne Bekleniyor?

De Franceschi'nin (2013:24) yaptığı çalışma sendikal işbirliğinin, sendikacılar için üretimin kaydırılması ile karşı karşıya kaldıklarında dikkate aldıkları temel araçlardan biri olmadığını göstermektedir. Sendikacılar, üretimin kaydırılması tehdidiyle karşılaştıklarında yabancı sendikalardan önemli bir yardım beklemiyorlar ve aynı durumda olsalar benzer şekilde davranacaklarını belirtiyorlar. Bunu da normal karşılıyorlar. Herkes öncelikle kendini koruyor. Bizim yaptığımız çalışmada da "önce can sonra canan" denilerek benzer görüşler dile getirilmiştir.

Türkiye'deki üretim arttırılacaksa yeni yatırım yapılacaksa kimse gelmesin demez. Sadece aradaki ücret farkı çok yüksek ise bu azaltılmaya, sosyal haklar arttırılmaya çalışılabilir. Yoksa gelmeyin demez kimse. Hatta bazı sendikalar buraya getirin biz bazı tavizler ücretlerin düşük tutulması gibi hazırız da diyor. Biz bunu yapmıyoruz ama yapanlar var. Kimse bunu açıkça söylemez tabi. Kapalı kapılar ardında pazarlıklar yapılıyor. Sendika yöneticisi

Görüşme yaptığımız sendika işyeri temsilcileri diğer ülkelerdeki fabrikalarda örgütlü sendikalarla, fabrikaların kapanması, üretimin kaydırılması süreçlerinde herhangi bir bağlantılarının olmadığını söylemiştir. Diğer fabrikalarda örgütlü

sendikalarla sadece Türkiye'deki fabrikada örgütlenme sürecinde bağlantıya geçilmiş ve destek alınmıştır.

Hiç (irtibatımız) olmadı sadece ilk örgütlenme döneminde ufak bir desteklerini almıştık. Sendikanın ilk örgütlenme döneminde 2008 de sendika aracılığıyla destek oldular. Oradaki yönetime bizi tanıdıkları yönünde bir destek sunmuşlardı. BİTA 1

Eski temsilcilerimiz geçmişler hatta bizim sıkıntılı Türk Metal saldırılarında gidip orda bir konsey gibi bir şeyin desteğini almışlar. X'da örgütlü olan sendikalarla bir irtibata geçme olmuş. Tabi bu eski dönemlerdeydi ve biz yoktuk o zamanlar. Normal çalıştık biz, bir bilgi sahibi değildik açıkçası. GBEL T1

Örneğin sendika İALM fabrikasında 2010 yılında örgütlenmeye başladığında fabrikada 550 kişi çalışıyormuş ve bu süreç 27 ay sürmüş. Sonuçta uluslararası dayanışmayla IG Metal'in de katkısıyla 2012'nin Ağustos ayında örgütlenme süreci tamamlanmış. 2012'den sonra uluslararası dayanışmanın devam ettiğini belirtiyorlar. Ancak sonrasında dayanışma gerektirecek böyle bir sorun olmadığını da söylüyorlar. 2015'de greve çıktıklarında yine IG Metal sendikası tarafından yönetime baskılar yapıldığını ve IG Metal'in onlar için Almanya'da eylem yaptığını belirtiyorlar.

Kapatamazdı çünkü IG Metal sendikası vardı. Biz örgütlendikten 3 ay sonra sendikamız sayesinde IG Metal sendikası ile tanıştık IG Metal sendikasında İALM yönetimin içinde yanlış söylicem herhalde iş konseyi hem İALM yönetimindeydi hem de IG metal sendikasının da sorumlusuydu... IG sendikasının çok büyük desteğini aldık. İALM T1

... Türk yargısının bu işi uzattığını düşünüyorduk, zaten normalde Almanlar o kadar bizim örgütlenmemize karşı değillerdi bence. İALM T2

Alman menşeli ÇUŞ Almanya'daki örgütlü sendikadan, sendikalaşma ve grev süreçlerinde destek gördüklerini belirten sendika işyeri temsilcileri İALM'de İtalya ve Fransa'daki fabrikaların kapanması sürecinde oradaki sendikalarla bir bağlantılarının olmadığı hatta oradaki işçilerin örgütlü olup olmadığı konusunda bilgilerinin olmadığını, bir bağlantı varsa da bunun şube yönetimi ile olduğunu belirtmişlerdir: *"Yok. Sendika var mı onu da bilmiyoruz. Kapanan yerle bağlantı yok Fransa İtalya hiç bağlantımız olmadı"* İALM T3. Bir kez de Almanya'da bir uyuşmazlık sürecinde sendika eylem yaparken, pankartlarla fotoğraflarla destek eylemi yapmışlardır.

Uyuşmazlık süreci yaşanmıştı eylem vardı biz de burada pankartlarla fotoğraflarla şube ile beraber eylem yaptık. Bir sene önce. İALM T3

Ancak diğer ülkelerde üretilen bir ürünün Türkiye’de üretilmeye başlanması ya da GBİT örneğinde olduğu gibi Türkiye’deki fabrikadan İtalya’ya işçi gönderilmesi durumunda herhangi bir dayanışma olmadığı belirtiliyor.

Bu dönem onunla ilgili bir problem yaşadık şöyle. Bizim arkadaşlar gidiyor. Tabi işin içinde duygusal işler, 45 Euro gibi akçeli işler olduğu için bizim sendikal bilinci olan arkadaşlar dedi ki bunda bir anormallik var, bu kadar kişi götürülmüyordu. 15-20 kişi götürülüyor, gidiyorlar 10 gün kalıyor geliyorlar. Arkadaş dedi ki ‘sözleşme var abi eylem yapıyor adamlar’. Dedim ki oğlum o zaman bizi eylem kırıclılığa götürüyorlar. O zaman bitirelim. Dedim ki orda bir Türk var sendika temsilcisi gidin onunla bağlantı kurun, olmazsa öyle bir şey varsa buradan grev kırıcı göndermeyi yasaklarım kimse gidemez. Dedi ki öyle bir şey yaparsan... bir ... 45 Euro para alıyorlar... İkincisi de adamla konuştuktan sonra bana dedi ki başkanım o işlere hiç girme buradaki adam diyor ki siz göndermezseniz Romanya’dan getiriyorlar, İtalya’nın taşeron şirketlerinden getiriyorlar bizim sizinle derdimiz yok ister gelin ister gelmeyin bizim hiç umurumuzda değil bizim derdimiz patronla. Dedim bu nasıl kafa böyle işte bu bakış açısı bize ters. Eylem yapıyorsun ama senin işin durmayınca eylemin bir anlamı kalmıyor. GİTA T1

Durumu anlatmış arkadaşına böyle söylemiş. İster gelin ister gelmeyin sizin tercihiniz. Siz gelmezseniz Romanya’dan 20 kişi fazla getiriler. Aynı zamanda İtalya’dan da buluyorlarmış, siyahi vatandaşlar falan ağırlıklı çalışıyormuş, İtalyan vatandaşları değil de göçmen ağırlıklı çalışanlar varmış. Onlar daha fazla çalışacak tabi. Şimdi öyle deyince ben buna rağmen kesersem o zaman derdim başka oluyor, içerde şahsım adına çok büyük problemler yaşayacağım o yüzden müdahale etmedik buna. GİTA T1

Ortak bir şey görmüyoruz, örneğin en basit bir olay bir işçinin buna refleks göstermesi lazım... 2017 döneminde işler yetişmiyor sözleşmemiz geliyor dedi ki Bursa’dan adam getirecem, getiremezsin dedik restleştik bunda bile. Getirmediler. Biz böyle en basit bir refleks gösterirken ... İtalya’daki adamların umrunda değil. Böyle bir şey oluyorsa göndermeyelim. Buradan adam gidiyor umurlarında değil. Sen göndermezsen İtalya’dan getiriyor diyor. İtalya’dan göndermezse Romanya’dan getiriyor. Sen buna niye bir şey demiyorsun. Siz niye geliyorsunuz ... demiyorsun. Dedim ki sizi döverler dikkat edin otele gidip gelirken döverler. ... ekmeğine bıçak sallıyorsun dedim. Adam dedi ki umrunda değil adamların, sen ne konuşuyorsun bizim gibi değil... GİTA T1

Ancak diğer ülkelerdeki fabrikalar kapanırken o süreçte dayanışma olmadığı hatta buna dair bilgilerinin dahi olmadığı belirtiliyor. Bazı işyeri temsilcileri ise üretimin diğer ülkelerde durmasının ve bazı ürünlerin üretiminin Türkiye’ye kaydırılmasının olumlu olduğunu belirtiyor.

Dayanışma, sendikacıların sözlüğünde sıkça kullanılan bir kelime olmasına karşın (Hyman, 2005) pek çok farklı şekilde tanımlanabilir. Örneğin Hyman (1999)

“mekanik dayanışma” ve “organik dayanışma” arasında ayırım yapmaktadır. Birincisinde, ki bu tür dayanışma biçimi azalmaktadır, sendikalar, işçilerin çıkarlarının bir ölçüde homojen olduğunu varsayarak işçilerin çıkarlarının temsilcisi olarak hareket eder ve çıkarların toplamını işçiler arasına “kazanç ve kayıp”lar olarak dağıtır. İkincisi ise işçilerin farklı çıkarlarının koordinasyonu etrafında kurulur. Farklı özgün koşulların tanınmasını ve çıkarların heterojenliğini içerebilecek ve birleştirebilecek bir politikayı ifade eder (Hyman, 1999: 97). Bu nedenle dayanışma kavramı, çıkarların sendikalar tarafından tanımlanması ve temsil edilmesiyle iç içe geçmiştir. Sendikalar, tarihsel olarak her zaman, işçilerin farklı aidiyet (kimliklerin) ve çalışma koşullarını uzlaştırmanın karmaşıklığı ile uğraşmak zorunda kalmıştır (Richards, 2001).

Uluslararası düzeyde Hyman (2005: 30), “uluslararası dayanışma”nın sendika liderleri ve aktivistleri tarafından uluslararası ortak çıkarların bilgisini, anlaşılmasını ve tanımlanmasını geliştirmek için aktif bir strateji uygulanmadan elde edilemeyeceğini belirtmektedir. Dolayısıyla dayanışmanın yorumlanma ve uygulanma şekli, sendikaların işçilerin çıkarlarını anlama ve temsil etme biçimini yansıtmaktadır. Bu, sendikaların eylemlerini ulusal ve uluslararası düzeydeki diğer sendikalar ve işçilerle koordine edip etmemeye ve hangi mevzilerin savunulması gerektiğine karar vermesi ile yer değiştirmeye karşı çıkarken yapacağı çok önemli stratejik seçim arasında güçlü bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır (De Franceschi, 2013:118).

Problemlerli, bağlantı kuracak bir şey göremiyorsun ki. Biz diyoruz Türkiye’de biz bu kadar örgütsüzüz ki %5’i sendikalı hadi sarı sendikaları da say %10’u sendikalı. %90 olsak şöyle yaparız böyle yaparız üretimi durdururuz yasaları bile değiştiririz diyoruz. Bakıyoruz Almanya IG Metal o kadar örgütlülük var her şeyi yapabilir hiçbir şey yapmıyor. Demek ki çoğunluk da bir anlama gelmiyor. Mesela şey gibi Türk Metalin 200 bin tane üyesi var 300 bin olsa boş bir yapıda 300 bin üye olmasının anlamı yok ki. 90 kişiyle çok daha fazla ses getirebiliyorsun. İrade ile ilgili bir durum var yani. GİTA T1

Diğer ülkelerdeki fabrikalar kapandığında bir bilgimiz yoktu. GBEL T2

Tabi sendikamız böyle bir talep geldiğinde hemen. İALM T1

Ortak çıkarlara sahip olmak otomatik olarak güçlü işbirliğinin kurulmasına yol açmaz. Bu nedenle, sendikalar tarafından belirli stratejilere şekillendiğinde “ortak mücadele” olarak dayanışma kavramı, çeşitli faktörlere cevap olarak adapte edilmelidir.

Birincisi, ekonomik durumun dayanışma üzerinde açık ve güçlü bir etkisi vardır. Kriz sırasında sendikaların ulusal işleri ve işçilerin kendi işlerini savunmaları

ihtiyacının artmasının işbirliğini engellediği açıkça görülmektedir. İkincisi, sendikalar öncelikle kendilerini üyelerine karşı sorumlu hissetmektedirler. Üçüncüsü, ülkeye özgü faktörler sendikaların işbirliği ile ilgili stratejilerini etkilemektedir. Dördüncüsü, sendikaların aynı ülkeden sendikalarla işbirliği yapmaları ve kendi ülkelerindeki işleri savunmaları, kimliğin dayanışma fikrinde rol oynadığını öne sürmeleri daha muhtemeldir. Sendikalar ayrıca bazı ülkelerden gelen sendikalarla işbirliği yapma konusunda diğer ülkelerden sendikalarla işbirliği yapma konusunda isteklidir. Son olarak, sendikacı kimliği ile işçi kimliği arasındaki farkı belirtmek önemlidir. Sendikacıların algısındaki işçiler, kesinlikle bireyseldir ve komşularını desteklemek için bile işlerinden, ücretlerinden veya ücretli tatillerinden vazgeçmezler.

Bu nedenle sendikacıların dayanışma kavramları, temsil ettikleri işçilerin çıkarları, ekonomik olasılıklar, şirket ve sektör yapıları ve ulusal düzenlemeler tarafından belirlenir, dayanışma fikirleri tarafından değil. Bu faktörler nihayetinde kaydırma tehdidine cevap olarak sendikaların stratejilerini belirleyen şeylerdir.

Sonuç Olarak İşçilerin Uluslararası Dayanışması ve Sendikal İşbirliği Mümkün mü?

Bu çalışmada öncelikle sermayenin kapitalizmin özellikle kriz dönemlerine yeniden yapılandırma stratejilerinden biri olan üretimi kaydırma ya da kaydırma tehdidine karşı sendikaların nasıl tepki verdikleri ve bu tepkilerin farklılaşma nedenleri, ilgili literatür yardımıyla ortaya konmaya çalışılmıştır. Daha sonra otomotiv yan sanayiinde faaliyet gösteren beş ÇUŞ'ın Türkiye'deki fabrikasında işyeri sendika temsilcileriyle yarı yapılandırılmış görüşmeler aracılığıyla Türkiye'de üretimi kaydırma ya da kaydırma tehdidi ile karşılaşmış ve böyle bir durumda sendikaların nasıl tepki verdikleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Yaptığımız çalışma göstermektedir ki literatüre benzer şekilde sermaye üretiminin kaydırılmasından çok kaydırma tehdidini kullanmaktadır. Görüşme yaptığımız firmaların Türkiye'de üretim yapmaya başlamaları da bir çeşit üretimi kaydırmadır. Türkiye'de üretim yapmaya başlamalarından sonra bazı ürünlerin üretiminin Polonya ve Romanya gibi ülkelere kaydırıldığı bazı durumlarda ise Fransa Almanya gibi batı Avrupa ülkelerindeki fabrikaların kapanması sonucu üretimin bazı bölümlerinin Türkiye'ye getirildiği görülmektedir.

Üretimi tamamen kaydırılması, fabrikanın kapanması tehdidi yanında bazı ürünlerin üretiminin kaydırılması tehdidinin daha sık kullanıldığı görülmektedir.

Aynı zamanda yeni sipariş almada literatürde “güzellik yarışması” olarak tanımlanan ÇUŞ’ların farklı ülkelerdeki fabrikaları arasında rekabet yaratarak belli tavizler almaya çalıştığı görülmektedir.

Bu çalışmada, özellikle kaydırma tehdidinin bir ölçüde karşılık bulduğu, sendikanın tehdit karşısında ücret talebini yeniden değerlendirdiği ve bu gelişmeyi de dikkate aldığı görülmüştür. Bunun yanında, çoğunlukla üretimin artırılmasına çalışıldığı, işçilerin daha yoğun ve daha fazla çalıştıkları ve bu yolla da maliyet düşürülmeye çalışılarak fabrikanın rekabet edebilirliğinin arttırılmaya çalışıldığı görülmüştür.

Yaptığımız çalışmada üretimin kayması değil “işçilerin kaydırılması” örneğine de rastlanmıştır. Literatürde işçi gönderme (posted workers) olarak bilinen bu uygulama Türkiye’de otomotiv yan sanayinde ilk kez gözlemlenmiştir.

Sendika temsilcileri hem üretimin ülkeye gelmesi hem de başka ülkelere taşınması durumunu yaşamıştır. Her bir durumda sendikanın tepkisi farklı olmaktadır. Üretimin ülkeye gelmesi durumunda sendika temsilci ve yöneticileri “hiç kimse gelmesin demez” demekte hatta bazı sendikacılar “kapansa da gelse” demektedir.

ÇUŞ’ların diğer ülkelerdeki fabrikalarındaki sendikalarla, işçilerle dayanışma ise Türkiye’deki sendikal örgütlenme sürecinde söz konusu olmuştur. Bu dönemde ÇUŞ’un bulunduğu ülkelerdeki sendikaların örgütlenmeye katkıları olduğu belirtilmiştir. Öte yandan diğer ülkelerdeki ÇUŞ’ların fabrikalarının kapanma süreçlerinden ve üretimin kaydırılmasından haberdar olmadıklarını, karşılıklı bir bilgilendirmenin olmadığını belirtmişler.

Ayrıca sendika temsilcilerinin diğer ülkelerdeki fabrikalardaki örgütlü sendikalarla doğrudan bir bağlantılarının olmadığı görülmektedir. Bağlantı varsa sendika merkezi ile ilgili ülkelerdeki sendikalar ya da üst örgütler arasında gerçekleşmekte ve bunun bilgisi işyerlerine pek ulaşmamaktadır. İşyeri temsilcilerinin ÇUŞ’un diğer ülkelerdeki fabrikalarındaki ücretler ve çalışma koşulları ile ilgili de pek bilgilerinin olmadığı, olan bilgilerinin ise işveren kaynaklı olduğu görülmektedir. Literatürde bunun önemine dikkat çekilmekte sendikaların böyle bir tehditle karşılaştıklarında öncelikle bunun doğru olup olmadığını anlamaya çalışmaları üzerinde durulmakta ancak doğru bilgiye sahip olduklarında doğru strateji geliştirebileceklerine dikkat çekilmektedir.

Kısa vadede farklı ülkelerdeki işçilerin çıkarları her zaman örtüşmemekte, hatta zaman zaman çelişmektedir. Bir ülkede fabrikanın kapanması diğer bir ülkedeki işçiler için istihdam ve ücret artışı anlamına gelebilmektedir. Her ne kadar ücretler

ve çalışma koşulları merkez ülkeden kötü de olsa ülkenin genel şartlarından iyi olabilmektedir. Ancak uzun vadede bu durumdan hiçbir ülkedeki işçiler kazanç sağlamayacaktır. Türkiye'deki koşullar için gelen sermaye daha düşük maliyetli üretim yapabileceği bir yer bulduğunda oraya gidebilecek ve asıl oraya gitme tehdidi ile ücretler ve çalışma koşullarını geriletebilecektir. Son dönemde batı Avrupa ve ABD'de yaşanan budur, o kadar ki artık özellikle otomotiv ve otomotiv yan sanayiinde batı Avrupa üretimi kaydırma tehdidi ile sendikaların on yıllarca mücadele ile kazandıklarını bu süreçlerde kaybetmişlerdir (Aschoff, 2012).

Dolayısıyla sermayenin amacı üretimi kaydırırken maliyetleri düşürmek karını artırmak daha fazla artı değer elde etmektir. Bunu da farklı ülkelerde ya da aynı ülkede farklı farikalardaki işçiler arasında rekabet yaratarak yapmaktadır. Elbette üretimi kaydırmakta ama kaydırmasına gerek kalmadan yapabilirse bunu tercih etmektedir. Dolayısıyla üretimi kaydırmak sermaye için geri dönüşsüz bir durum değil, uygun olduğunda kullanılan bir stratejidir. Buna karşı daha önce de belirtildiği gibi uluslararası sendikal dayanışma kendiliğinden olmayacaktır. Bu sendika yöneticilerinin, aktivistlerinin bilinçli stratejiler geliştirmeleri halinde mümkün olabilir.

Sonnotlar

¹ Bu çalışma 20 Mart 2019-20 Ocak 2020 tarihleri arasında Sussex Üniversitesi, Küresel Çalışmalar Okulu, Uluslararası İlişkiler ve Uluslararası Kalkınma Bölümünde misafir araştırmacı olarak bulunduğum süreçte yapılmıştır. Prof.Dr. Benjamin Selwyn'e daveti ve zihnimi açan sohbetler için çok teşekkür ederim. Alan araştırmasında görüşmeler İrfan Kaygısız ile birlikte gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerin ayarlanması ve yapılması aşamasındaki katkılarından dolayı ne kadar teşekkür etsem az. Elbette en büyük teşekkürü yoğun bir iş gününün ardından bizlerle görüşmeyi kabul edip zaman ayıran sendika temsilcilerine etmem gerekiyor.

² Tanımlar için, bkz. Kırım (2007: 130-142), Andreff (2009), Bjerring Olsen (2006: 6-7), Sako (2006).

³ Küresel Üretim Zincirleri yaklaşımlarının eleştirisi için bakınız Kurtulmuş ve Tanyılmaz (2017), Selwyn (2013; 2017).

⁴ Bkz. All Roads in Europe Are Pointing East for Carmakers, Financial Times 15.06 2006

⁵ Burada göçmen emeğini unutmamak gerekir Bkz. Hardy (2015).

⁶ Bkz. Reshoring Manufacturing. Coming Home, Economist 19.01.2013

⁷ 'The International Workingmen's Association' (IWA) Türkçe literatürde Uluslararası İşçi Birliği ya da Derneği olarak çevrilmektedir.

⁸ Her bir çalışmada sendikaların geliştirdikleri farklı stratejileri tanımlama ve sınıflandırma çabaları farklı ön kabullere dayanmakta ve kendi yaptıkları ampirik çalışmalardan elde edilen bulgularla desteklenmektedir. Yazarlar aynı kavramlara farklı anlamlar yükleyebilmektedir. Dolayısıyla literatürdeki tanım ve sınıflandırmaları değerlendirirken bu dikkate alınmalıdır.

⁹ Bunun için çalışma kapsamının genişletilmesi ve ÇUŞ'ların menşei ülkesinde ve üretim yapılan diğer ülkelerde karşılaştırmalı bir araştırma yapılmalıdır. Ancak finansal kısıtlar nedeniyle bu çalışma çerçevesinde böyle bir karşılaştırma yapılamamıştır. Umuyoruz ki daha sonraki çalışmalarda bunu gerçekleştirebiliriz.

Kaynakça

Andreff W (2009). Outsourcing in the New Strategy of Multinational Companies: Foreign Investment. International Subcontracting and Production Relocation. *Papeles de Europa*, 18, 5-34.

Anner M vd. (2006). The Industrial Determinants of Transnational Solidarity. Global Interunion Politics in Three Sectors. *European Journal of Industrial Relations*. 12(1), 7-27.

Aschoff N M (2012). İki Ayrı Kriz Öyküsü: Amerikan Otomotiv Sanayisinde Emek, Sermaye ve Yeniden Yapılanma, Ekonomik Kriz ve Sol. İçinde: L Panitch, G Albo ve V Chibber (der), *Socialist Register 2012*, Çev. U Haskan, İstanbul: Yordam Kitap, 144-169.

Aubert P ve Sillard P (2005). *Délocalisations et réductions d'effectifs dans l'industrie Française [Offshore Outsourcing and The Size of The French Industrial Labour Force]*. France: INSEE.

Bernaciak M (2010). Cross-Border Competition and Trade Union Responses in The Enlarged EU: Evidence from The Automotive Industry in Germany And Poland. *European Journal of Industrial Relations*. 16(2), 119-35.

Bernaciak M (2013). Labour Solidarity in Crisis? Lessons from General Motors. *Industrial Relations Journal*, 44, 139–153.

De Franceschi F (2013). British and Spanish Unions' Responses to Relocation and Perceptions of Solidarity in the Automotive Sector. *Journal of Workplace Rights*. 17(1), 113-134.

Denzin N ve Lincoln Y (2005). Introduction: The Discipline and Practice of Qualitative Research. In N Denzin ve Y Lincoln (der), *The SAGE Handbook of Qualitative Research*, 3. Baskı, London: SAGE Publications, 1-32.

Dufour Poirier M ve Hennebert M-A (2015). The Transnationalization of Trade Union Action Within Multinational Companies. *Economic and Industrial Democracy*, 36(1), 73-98.

Dupuis M (2017). How Do Local Unions Strategize Against Multinational Corporations' Restructuring Threats? Some Insights from France. *Economic and Industrial Democracy*. 1-18.

Erne R (2008). *European Unions. Labor's Quest for A Transnational Democracy*. Ithaca, NY: ILR Press.

Erne R (2015). A Supranational Regime That Nationalizes Social Conflict. *Labor History*. 56(3), 345-368.

European Commission (2019). Database on transnational company agreements. <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=978&langId=en>

Fetzer T (2008). European Works Councils as Risk Communities. *European Journal of Industrial Relations*. 14(3), 289-308.

Fichter M vd. (2013). *Ulusötesi Üretim ve Tedarik Ağlarında İstihdam İlişkilerinin Örgütlenmesi ve Denetimi*. Y.y.: Friedrich Ebert Stiftung.

Galgoczi B vd. (2006). Relocation: Concepts, Facts and Policy Challenges. *Transfer*, 12, 499-520.

Gereffi G (2005). *The New Offshoring of Jobs and Global Development*. Geneva, Switzerland: International Labour Organization, International Institute for Labour Studies.

Gereffi G vd. (2005). The Governance of Global Value Chains. *Review of International Political Economy* 12(1), 78-104.

Gereffi G ve Korzeniewicz M (1994). *Commodity Chains and Global Capitalism*. Westport, CT: Greenwood Press.

Glassner V (2012). Transnational Collective Bargaining in National Systems of Industrial Relations. İçinde: I. Schmann vd. (der), *Transnational Collective Bargaining at Company Level: A New Component of European Industrial Relations?* Brussels: ETUI, 77-115.

Greer I ve Hauptmeier G (2012). Identity Work: Sustaining Transnational Collective Action at General Motors Europe. *Industrial Relations*, 51(2), 275-99.

Hardy J (2015). Explaining 'Varieties of Solidarity': Labour Mobility and Trade Unions in An Enlarged Europe. *Transfer*, 21(2), 187-200.

Helfen M ve Fichter M (2013). Building Transnational Union Networks Across Global Production Networks. *British Journal of Industrial Relations*. 51(3), 553-76.

Henderson J vd. (2002). Global Production Networks and The Analysis of Economic Development. *Review of International Political Economy*, 9(3), 436-64.

Hoffmann J (2006). The Relevance of The Exit Option: The Challenge for European Trade Unions of Post-Fordism, Internationalisation of The Economy and Financial Market Capitalism. *Transfer*, 12, 609-620.

Hyman R (1999). Imagined Solidarities: Can Trade Unions Resist Globalization? İçinde: P. Leisink (der), *Globalization and Labour Relations*, Cheltenham, Gloucestershire, UK: Edward Elgar, 94–115.

Hyman R (2001). *Understanding European Trade Unionism: Between Market, Class and Society*. London: SAGE Publications.

Hyman R (2005). Trade Unions and The Politics of The European Social Model. *Economic and Industrial Democracy*, 26, 9–40.

Hyman R (2007). How Can Trade Unions Act Strategically? *Transfer*, 13, 193–210

Jalette P (2011). Relocation Threats and Actual Relocations in Canadian Manufacturing: The Role of Firm Capacity and Union Concessions. *American Behavioral Scientist*, 55(7), 843-867.

Kaminska M and Visser J (2011). The Emergence of Industrial Relations in Regional Trade Blocks. *British Journal of Industrial Relations*, 49(2), 256-81.

Kaygısız İ (2016). Metal Fırtınaya Kapılan İşyerleri. *DİSK-AR*, 5,112-114.

Kirkegaard J F (2007). *Offshoring, Outsourcing and Production Relocation: Labor-Market Effects in The OECD Countries and Developing Asia [Working paper]*. Washington, DC: Peterson Institute for International Economics.

Kurtulmuş M M (2013). Otomotiv Endüstrisinde Küresel Üretim Zincirleri: Türkiye Örneği. İçinde: M Ural vd. (der), *Türkiye Ekonomisinde Dönüşüm ve Yeniden Yapılanma Arayışları*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 357-374.

Kurtulmuş M M ve Tanyılmaz K (2017). Uluslararası Üretim Zincirleri ve Emek: Türkiye Otomotiv Sektörü Deneyimi. İçinde: P. Bedirhanoğlu vd. (der.), *Finansallaşma Kısacasında Türkiye’de Devlet, Sermaye Birikimi ve Emek*, İstanbul: Notabene Yayınları, 185-220.

Larsson B ve Tornberg A (2019). Sectoral Networks of Transnational Trade Union Cooperation in Europe. *Economic and Industrial Democracy*, 1-21.

Lecher W vd. (2001). *European Works Councils: Developments, Types, Networking*. Aldershot: Gower.

Lévesque C and Murray G (2010). 'Trade Union Cross-Border Alliances Within MNCs': Disentangling Union Dynamics at The Local, National and International Levels. *Industrial Relations Journal*, 41(4), 312-22.

Levinson C (1972). *International Trade Unionism*. London: Allen and Unwin.

Logue J (1980). *Toward a Theory of Trade Union Internationalism*. Gothenburg: University of Gothenburg Press.

Marginson P (2016). Trade Unions and Multinational Companies: A Multi-Level Challenge. *Warwick Papers in Industrial Relations*, No. 103, University of Warwick, Industrial Relations Research Unit, Coventry.

Marginson P ve Meardi G (2010). Multinational Companies: Transforming National Industrial Relations? İçinde: T Colling ve M Terry (der), *Industrial Relations: Theory and Practice*, 3. Baskı, Oxford: Wiley-Blackwell, 207–230.

Martínez Lucio M and Walker S (2005). The Networked Union? *Critical Perspectives in International Business*. 1(1), 137-54.

Meardi G (2012). Union Immobility? Trade Unions and The Freedoms of Movement in The Enlarged EU. *British Journal of Industrial Relations*. 50(1), 99-120.

Meardi G vd. (2009). The Complexity of Relocation and The Diversity of Union Responses: Efficiency-Oriented FDI In Central Europe. *European Journal of Industrial Relations*, 15, 27-47.

Pastore J (2007). Industrial Relocation and Labour Relations: The Case of Central and Eastern Europe. *The International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations*, 23, 35–59.

Pedersini R (2006). Relocation of Production and Industrial Relations. European Industrial Relations Observatory on-Line, TN0511101S.

Pulignano V (2006). Still "Regime Competition"? Trade Unions and Multinational Restructuring in Europe. *Relations Industrielles/Industrial Relations*, 61, 615–638.

Pulignano V (2009). Going National or European? Local Trade Union Politics Within Transnational Business Contexts in Europe. İçinde K. Bronfenbrenner (der), *Global Unions*, Ithaca, NY: ILR Press, 137–154.

Rainnie A vd. (2007). Spatialising Industrial Relations. *Industrial Relations Journal*, 38(2), 102–118.

Ramsay H (1999). In Search of International Union Theory. İçinde: J Waddington (der), *Globalization: Patterns of Labour Resistance*. London: Mansell, 192-219.

Ramsay H ve Howarth N (1989). Managing the Multinationals: The Emerging Theory of the Multinational Enterprise and Its Implications for Labor Resistance. İçinde: S G Clegg (der), *Organization Theory and Class Analysis: New Approaches and New Issues*, Berlin: de Gruyter, 275-297.

Richards A J (2001). The Crisis of Union Representation. İçinde: G Van Guyes vd. (der), *Can Class Still Unite?* Aldershot, UK: Ashgate, 13-36.

Sako M (2006). Outsourcing and Offshoring: Implications for Productivity of Business Services. *Oxford Review of Economic Policy*, 22(4), 499-512.

Savran S (2008). *Kod Adı Kreselleşme: 21. Yzyılda Emperyalizm*, İstanbul: Yordam Yayınları.

Selwyn B (2013). Social Upgrading and Labour in Global Production Networks: A Critique and an Alternative Conception. *Competition and Change*, 17(1), 75-90.

Selwyn B (2017). *The Struggle for Development*. Cambridge: Polity.

Silver B (2012). Küresel Kapitalizm ve Sendikal Hareket. *Petrol-İş Dergisi*, Mayıs 2012, 30-31.

Smith J (2014). Üretimin Kreselleşmesi ve İşçilerin Birliği Mcadelesi: Bangladeş'ten Dersler. İçinde: L Pradella ve T Marois (der), *Kutuplaştıran Kalkınma*, Çev. Barış Baysal, İstanbul: Notabene Yayınları.

Thornqvist C (2014). Globalization and International Labor Solidarity-Introduction to a Theme. *Nordic Journal of Working Life Studies*, 4 (1), 1-10.

Troçki L (2009). *Emperyalist Çürüme Çağında Sendikalar*. İstanbul: Yazın Yayıncılık.

İnşaat Sektörünün Kriz Dinamikleri: Güncel Bir Değerlendirme

Melih Yeşilbağ, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
Sosyoloji Bölümü, ORCID: 0000-0001-5867-433X,
e-posta: myesilbag@ankara.edu.tr

Özet

Bu çalışma Türkiye'nin içinden geçmekte olduğu iktisadi çalkantı döneminde inşaat ve gayrimenkul sektörlerinin kriz dinamiklerine odaklanmaktadır. Bu kapsamda, öncelikle yapıli çevre üretiminin finansallaşan kapitalizmde edindiğı konum ve bu konumun beraberinde getirdiğı kriz dinamiklerine dair kuramsal literatür üzerine bir tartışma yapılacak ve bu tartışma ışığında Türkiye örneğı alacalı (variegated) finansallaşma çerçevesinde gerçekleşen bir inşaat patlaması olarak değerlendirilecektir. Çalışmanın bulguları, Türkiye'de inşaat sektörünün AKP'li yıllarda yaşadığı "boom-bust" döngüsünün küresel örüntülere benzerlik açısından 'karma' nitelikler taşıdığını ortaya koymaktadır. 2017 yılı itibarıyla toplam katma değerin %9,8'ini üreten inşaat sektörüyle Türkiye, OECD ülkeleri arasında açık ara birinci konumdadır ve bu oran 2008 krizinde inşaat ve emlak kaynaklı büyük çöküşler yaşayan İrlanda, İspanya gibi ülkelerin kriz öncesi değerlerine oldukça yakındır. Öte yandan, 2018 itibarıyla bir tıkanma dönemine giren inşaat sektörünün kriz dinamikleri küresel örüntülerden farklılaşmaktadır. Literatürde en büyük risk kaynağı olarak değerlendirilen mortgage piyasaları, AKP'li yıllarda finans ve gayrimenkulü birbirine yaklaştıran düzenlemelerle büyük bir atılım sergilemiş olmakla birlikte kayda değer bir risk kaynağı oluşturmaktan uzaktır. GSYH'nin ancak %6'sına tekabül eden mortgage hacmiyle, Türkiye sadece gelişmiş kapitalist ülkelerin değil birçok Güney ülkesinin de gerisinde seyretmektedir. Öte yandan, gayrimenkul ve finansı bir araya getiren bir diğer mekanizma olan GYO (gayrimenkul yatırım ortaklığı) piyasalarında yaşanan hızlı büyüme dalgası 2018 itibarıyla sona ermiş, son 1,5 yılda %35 değer kaybı yaşanmıştır. %34'lük payıyla sektörün lideri konumundaki kamu kuruluşu Emlak Konut GYO'nun aynı dönemdeki değer kaybı %60 olmuştur. Bununla birlikte, 2012-2017 arası ülke ortalamasının belirgin bir şekilde üstünde değerlendirilen; 2017'den itibaren reel, 2019'dan itibaren nominal olarak değer kaybetmekte olan İstanbul konut piyasası patlamakta olan bir konut balonu görüntüsü vermektedir. Yüksek faiz oranları, düşen fiyatlar, azalan satışlar ve son 6 yılda konut stokuna eklenen 1 milyonun üzerinde satılmamış yeni konut, sektörde derin bir darboğaz yaşandığını göstermektedir. Dahası, söz konusu darboğaz, AKP iktidarının sektörü ayakta tutmaya yönelik KDV indirimi, konut seferberliği, kamu bankaları üzerinden düşük faizli konut

kredisi sağlama gibi tedbirlerine rağmen yaşanmaktadır. 2017'den bu yana kapanan şirketlerin içerisinde %20'lik payla inşaat ve gayrimenkul sektörleri iktisadi çalkantıdan en şiddetli etkilenen sektörler arasındadır. Üstelik, finansal olmayan kuruluşlar dışarıda tutulduğunda toplam dış borcun %23'ü bu iki sektörün üzerindedir. Bunlara ek olarak, kullanım garantili kamu-özel işbirliği antlaşmaları ve hazine teminatlı mega projelere dair göstergeler, sektördeki tıkanıklığın kamu maliyesi üzerinde de belirgin bir yük yaratmaya başladığını ortaya koymaktadır. Bütünüyle değerlendirildiğinde bu göstergeler, AKP'li yıllara damga vuran inşaata dayalı birikim sürecinde şiddetli bir kriz durumuna işaret etmektedir. Küresel literatürde vurgulanan örüntülerden farklı olarak, Türkiye'nin inşaat krizinde mortgage piyasaları değil müteahhit borçları başat kriz dinamiği olarak öne çıkmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Neoliberalizm, finansallaşma, inşaata dayalı birikim, Adalet ve Kalkınma Partisi, kriz.

Crisis Dynamics of the Construction Sector: A Recent Assessment

Abstract

This article scrutinizes the crisis dynamics of the Turkish construction and real estate sectors in the contemporary era of ongoing economic turmoil. In this respect, I first carry out a discussion on the theoretical literature on the process of built environment production under financialized capitalism and the crisis dynamics of this process. In the light of this discussion, I contend that Turkey comes to the fore as an instance of a construction boom under variegated financialization. My findings indicate that the boom-bust cycle of the construction sector during the AKP (*Adalet ve Kalkınma Partisi*-Justice and Development Party) years demonstrate 'mixed' characteristics. With a construction sector producing 9,8% of total value added as of 2017, Turkey is ranked 1st among all OECD countries with a wide margin. Moreover, this ratio is quite close to the pre-crisis ratios of countries that suffered real estate related crashes during the 2008 crisis, such as Ireland and Spain. That said, the crisis dynamics of the Turkish construction sector that has been undergoing a bottleneck since 2018, diverges from global patterns in certain respects. Concerning mortgage markets, which is regarded as the major risk factor of built environment in the literature, the Turkish case does not appear risky at all. Despite the significant leap realized through a series of legislative and regulatory changes during the AKP years, with a %6 mortgage/GDP ratio Turkey lags far behind not only advanced capitalist countries but several countries of the Global South as well. On the other hand, the rapid expansion wave in the REIT (Real Estate Investment Trust) scene halted as of 2018, generating a 35% loss in just 1,5 years. The publicly-owned Emlak Konut REIT, the unrivalled leader of the market with a 34% market share has suffered a 60% loss. Besides these, the housing markets in Istanbul, which have exhibited price hikes significantly over national average since 2012, have begun to depreciate in real terms since 2017 and in nominal terms since 2019; appear as an instance of a bursting bubble. High interest rates, collapsing house prices, declining

sales and over 1 million unsold units added to the stock in the last 6 years indicate that the sector is going through a serious bottleneck. Moreover, this bottleneck is occurring despite a number of stimulative measures by the ruling AKP to keep the sector afloat, including tax reductions, housing campaigns, and low-interest housing credits through public banks. With a 20% share in liquidated firms since 2017, construction and real estate sectors are among the most adversely affected sectors by the recent economic turmoil. Furthermore, these two sectors own a major 23% share of total non-financial foreign debt burden, which is the weakest point of the Turkish economy. Apart from these, indicators on public private partnership contracts with treasury guarantees reveal the significant burden of the sector on public finance. Overall, these indicators suggest a deep crisis situation of the construction-led accumulation process, which has been a key determinant of the AKP years. Contrary to the patterns emphasized in the global literature, however, developer debt and not mortgage markets comes to the fore as the major crisis dynamics.

Keywords: Neoliberalism, financialization, construction-led accumulation, Justice and Development Party, crisis.

Giriş

İnşaat sektörü AKP’li yılların en çok tartışma yaratan konularından biri olageldi. Bu dönemde Türkiye’nin ekonomi politik çerçevesini tanımlamaya çalışan akademik yazında hatırı sayılır bir ilgi gören sektör, gerek iktidarın gerekse muhalefetin siyasal söylemlerinde farklı veçheleriyle geniş yer buldu. AKP’nin inşaat sektörüne yönelik stratejik tasarrufları, sektördeki sermaye birikim örüntüleri, yapılı çevre üretiminin yasal çerçevesindeki dönüşümler, TOKİ’nin sektördeki belirleyici konumu, kentsel dönüşüm gündemi etrafındaki mücadeleler gibi konularda oldukça zengin bir literatür mevcut.¹ Bu çalışmada söz konusu literatüre inşaat sektörünün güncel kriz dinamiklerine odaklanan bir katkı sunmayı amaçlıyorum. Spesifik olarak, Türkiye’nin içinden geçmekte olduğu iktisadi çalkantı döneminde inşaat sektörünün nasıl bir seyir izlediğini göstermeye çalışıyorum. Bu kapsamda, öncelikle günümüz kapitalizmde yapılı çevre üretiminin kriz dinamiklerine dair uluslararası literatürde öne çıkan bazı tartışmalara dair bir değerlendirme sunacağım. Bu değerlendirmenin ardından, AKP’li yıllarda inşaat sektörünün seyrini ve ülke ekonomisi içindeki rolünü bir dizi göstergeyle ve karşılaştırmalı bir perspektifle ortaya koyacağım. Bu tartışmadan hareketle sektörün güncel kriz dinamiklerine dair bir bilanço çıkartacağım.

Günümüz Kapitalizmde Sermaye Birikimi, Yapılı Çevre Üretimi ve Kriz

Genel olarak yapılı çevre üretimi, özel olarak da inşaat ve gayrimenkul sektörleri 2008 kriziyle birlikte farklı akademik disiplinlerden yaygın ilgi görmeye başladı.

ABD'deki eşikaltı (subprime) ipotek kredilerinin küresel bir finansal çöküşü tetiklemesi, öncesinde kent çalışmaları altında bir tür uzmanlık alanı olarak görülegelen yapı çevre üretimini, günümüz kapitalizminin ekonomi politik çözümlemesinin başköşesine oturttu (Gotham, 2009; McNally, 2011; Aalbers, 2011). Kökeni elbette geriye giden fakat kriz sonrasında muazzam bir hızla yaygınlaşan bu literatürde hem genel bir soyutlama düzeyinde sermaye birikim sürecinde mekân sorunsalı hem de yapı çevre üretiminin günümüz kapitalizminde edindiği ayırt edici konum tartışma konusu oldu. Söz konusu tartışmada, David Harvey'in (1985, 2012) yapı çevre üretimini sermaye birikim sürecinin çelişkilerine bir yanıt olarak ele alan öncü yaklaşımı belirleyici bir konum kazandı. Kabaca özetlemek gerekirse, yapı çevrenin üretici sektörlerde (birincil sektör) değerlendirme fırsatı bulamayan para sermayenin yöneldiği bir alan olarak öne çıktığı ve bu sayede aşırı birikim probleminde mekânsal bir çözüm (spatial fix) sunduğunu ifade eden Harvey, bu geçici çözümün aynı zamanda başlı başına bir kriz dinamiği haline geldiğini öne sürer. 2008 krizini böyle bir çerçeve dâhilinde analiz eden Harvey'in (2012: xv-xviii) mekânsal çözüm düşüncesi, yine günümüz kapitalizminin özgünlüklerini ortaya koyma amaçlı literatürün gelişmekte olan bir parçası konumundaki finansallaşma literatüründe de yankı bulmuştur (Aalbers, 2016). Mekânın, konutun ya da yapı çevre üretiminin finansallaşması genel finansallaşma literatüründe giderek önem kazanan bir tema olarak öne çıkmaktadır. Türkiye'de yapı çevre üretiminin finansallaşmasına dair dört başı mamur bir değerlendirme bu yazının sınırlarını aşıyor. Burada, Türkiye'de inşaat sektörünün barındırdığı kriz dinamiklerine yaklaşım konusunda sunduğu olanaklar ölçüsünde ilgili literatürün bazı tartışma başlıklarına değineceğim.

Alanın yetkin yazarlarından Aalbers'e (2017: 4-6) göre, konutu basitçe finansallaşmaya maruz kalan alanlardan birisi olarak görmek yeterli değildir. Aksine, toprak, konut ve yapı çevre, finansallaşma süreçleriyle çok katmanlı ve içsel bir şekilde ilişkilidir. Bir anlamda konut, finansallaşmanın tali uğraklarından değil asli veçhelerinden biridir. Tipik hanehalkı varlıkları içinde en yüksek değere sahip varlık olan konut, finans sektörü için bir tür girdi ya da 'hammadde' niteliği taşır. Ne var ki, yüksek miktarlarda ve bir örnek şekilde üretilen ve tüketilen metalden farklı olarak konut özel bir metadır. Toprağa bağlılığı, üretiminin görece uzun sürmesi ve yüksek değeri, konutun paraya çevrilmesini (likide edilmesini) zorlaştıran özellikleridir (DiPasquale ve Wheaton, 1995). Dolayısıyla, konut finansallaşması, doğası gereği 'likiditesi düşük' bir meta olarak konutun finansal piyasalarda rahatlıkla alınıp satılabilen standart bir varlığa dönüştürülmesi sürecidir. Sasseen (2009) bu sürecin mantıksal uzantısının konutun bir tür "elektronik enstrüman"a dönüşmesi olduğunu söyler. Günümüz kapitalizminde bu dönüşümün temel mekanizması menkul kıymetleştirme

(securitization) olarak adlandırılan süreçtir (Gotham, 2006; Ashton, 2009). Konut finansallaşması bağlamında menkul kıymetleştirmenin en göze çarpan veçhesi mortgage kredilerinin finansal kuruluşlar ve yatırımcılarca alınıp satıldığı ikincil mortgage piyasalarıdır. Söz gelimi, nihai tüketiciye uzun süreli mortgage kredisi veren bir banka, ikincil piyasalarda bu krediyi elinden çıkartarak hem hızla likidite sağlamakta hem de bilançosunu temizleyebilmektedir. Konut finansman sisteminin ikinci piyasalarla desteklendiği durumlarda, finansal kuruluşların mortgage maliyetleri azalmakta, sonuç olarak da çok uzun süreli (30 yıl) ve düşük faizli mortgage kredileri sunulabilmektedir. Konut fiyatlarının yükselişe geçtiği ya da geçmesinin beklendiği dönemlerde yatırımcıların mortgage tabanlı menkul kıymetlere yönelik ilgisi artmakta, bu ilginin sonucu olarak da mortgage maliyetleri daha da düşmekte, konuta talep artmakta ve konut fiyatları daha da yükselmektedir. Merkezinde menkul kıymetleştirmenin durduğu bu döngü, aslına bakılırsa, 2008 krizine giden yolun taşlarını döşeyen mekanizmalardan bir tanesidir (Gotham, 2009; Fligstein ve Goldstein, 2011). Zira konut fiyatlarının artış eğilimi yatırımcıların mortgage temelli menkul kıymetlere hücum etmelerine yol açmış, bu durum finansal kuruluşların hanehalklarına mortgage kredisi verme konusundaki iştahlarını kabartmıştır. Verilen krediler kompleks mekanizmalarla dilimlenip yeniden paketlenerek hızlıca elden çıkarılabildiği için mortgage veren kuruluşlar kredilerin ödenip ödenemeyeceği konusundaki kontrolleri sistematik bir şekilde ihmal etmişler ve düzenli gelire sahip olmayan ya da gelir düzeyi çok düşük hanelere dahi uzun vadeli mortgage sağlamışlardır. Eşikaltı (subprime) olarak adlandırılan bu segmentte temerrüt oranı belirli bir düzeyin üzerine çıktığında ise bir panik havası başlamış, mortgage temelli varlıklar hızla değer kaybetmiş, bu kayıp çarpan etkisiyle tüm finansal sisteme yayılmıştır. Sonuç olarak, Lehman Brothers'ın 15 Eylül 2008'de iflas açıklamasıyla kapitalizmin tarihinde Büyük Bunalım'dan sonraki en derin ve en geniş kapsamlı finansal kriz tetiklenmiştir (Gotham, 2009; Langley, 2009; Ashton, 2009; Jaffee, 2008, Akçay ve Güngen, 2014).

Krizin tetikleyici unsurunun ABD'nin mortgage piyasaları olması, Avrupa'da krizin etkilerini en sert şekilde deneyimleyen İrlanda ve İspanya gibi ülkelerde de mortgage piyasaları kaynaklı sorunların merkezi bir yere sahip olması, yapıllı çevre üretiminin kriz dinamikleri konusundaki araştırmaların odağını doğal olarak mortgage piyasalarına yöneltmiştir. Sonuç olarak, konut finansallaşması literatüründe öne çıkan örnekler menkul kıymetleştirme pratiklerinin yaygın, ikinci piyasaların etkin ve mortgage/GSYH oranının tipik olarak çok yüksek olduğu ileri kapitalist ülkeler, güncel yaygın adlandırmasıyla Küresel Kuzey ülkeleri olmuştur (Aalbers, 2017). Somutlamak gerekirse, 2017 itibarıyla mortgage kredi hacminin GSYH'ye oranı, ABD'de %45,5, Hollanda'da %91,2,

İspanya’da %42,8 (2008’de %54,8), İrlanda’da %28,6 (2008’de %79,2), AB ortalamasında ise %45,7 olarak gerçekleşmiştir (EMF, 2018: 116). Türkiye içinse söz konusu oran en fazla %6 mertebesine (2016 itibariyle) çıkabilmiştir. Konut finansallaşması literatürünün ileri kapitalist ülkelerde yoğunlaşması, kayda değer büyüklükte ikincil piyasalara sahip olmayan, mortgage kredi hacminin ülke ekonomisindeki ağırlığı ileri kapitalist ülkelerin epey gerisinde seyreden Türkiye benzeri Güney ülkelerindeki dönüşümlerin ve bu dönüşümlerin beraberinde getirdiği kriz dinamiklerinin gözden kaçmasına neden olmaktadır (Rolnik, 2013; Pereira, 2017; Yeşilbağ, 2019). Aşağıda ayrıntılandıracağım üzere, konut finansallaşmasını yalnızca bu tür göstergelerle ölçmek Güney ülkelerinde yapıli çevre üretiminin risklerine dair tatmin edici bir değerlendirme için uygun bir başlangıç noktası sunmamaktadır. Dolayısıyla, bu ülkelerde yapıli çevre üretiminin kriz dinamiklerini ölçmek için farklı yaklaşımlar gerekmektedir.

Söz konusu ihtiyaç, literatürde “bağımlı finansallaşma” (subordinated financialization) ve “eşitsiz ve bileşik finansallaşma” tartışmalarına yol açmıştır. Bağımlı finansallaşma, Güney ülkelerinin küresel piyasalara tabi olmalarının altını çizer (Bonizzi, 2013; Lapavistas, 2013; Fernandez ve Aalbers, 2019). Bu tabiyet bir dizi farklı mekanizma üzerinden gerçekleşir. Bunlardan bir tanesi, Güney ülkelerinde gözlenen finansallaşma süreçlerinin tipik olarak IMF ve DB gibi uluslararası kuruluşlarca tasarlanması, dayatılması ve yönetilmesidir. Türkiye’de finansallaşma sürecinin kritik uğrakları olarak değerlendirilebilecek olan 1989 tarihli sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi hamlesi de 2001 tarihli “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı” da net bir şekilde IMF’nin imzasını taşımaktadır. Bir diğer mekanizma, Güney ülkelerinin uluslararası sermaye hareketlerinin seyrine bağımlı olmasıdır. Söz gelimi, 2008 krizi sonrasında FED’in krizin etkileriyle savaşmak için başlattığı parasal genişleme politikası, Kuzey ülkelerinde biriken para sermayenin görece yüksek faiz sunan Güney ülkelere akmasına neden olmuş ve bu ülkelerde borca dayalı hızlı büyüme döngüleri oluşmuştur (Orhangazi ve Özgür, 2015). Ne var ki, söz konusu para akışlarının yön değiştirmesi bazı Güney ülkelerini darboğaza sokarak, bu ülkelerin iktisadi kırılma noktalarını ortaya çıkarmıştır. Türkiye’nin de aralarında bulunduğu “kırılgan beşli” adlandırmasının kaynağında bu tabiyet ilişkisi vardır. Aşağıda göstereceğim üzere, AKP’li yıllarda yabancı sermaye hareketleri hem genel olarak Türkiye ekonomisinin hem de inşaat sektörünün performansında son derece belirleyici bir rol oynamaktadır.²

Eşitsiz ve bileşik finansallaşma kavramı ise finansallaşma pratiklerinin kapitalizmin doğası gereği farklı coğrafyalarda zorunlu olarak farklı gelişkinlik düzeylerinde seyrettiğinin altını çizer (Fine, 2013; Van der Zwan, 2014; Fernandez ve Aalbers, 2019). Bu noktada değinilmesi gereken bir diğer husus,

eşitsiz gelişmenin yalnızca ülkeler arasında değil, verili ülkedeki finansallaşma pratiklerinin farklı bileşenleri arasında da görülebileceğidir. Bir başka deyişle, genel finansallaşma düzeyinin sınırlı olduğu bir coğrafyada belirli alanlarda oldukça gelişkin finansallaşma pratikleri boy atabilir. Söz gelimi, mortgage piyasalarındaki görece zayıflık, başka bir alandaki gelişme ile telafi edilebilir (Fernandez ve Aalbers, 2019; Pereira, 2017). Bu açıdan eşitsiz gelişim nosyonu Türkiye gibi ülkelerde finansallaşmanın efektif etkisini ölçmek için elverişli bir zemin sunmaktadır.

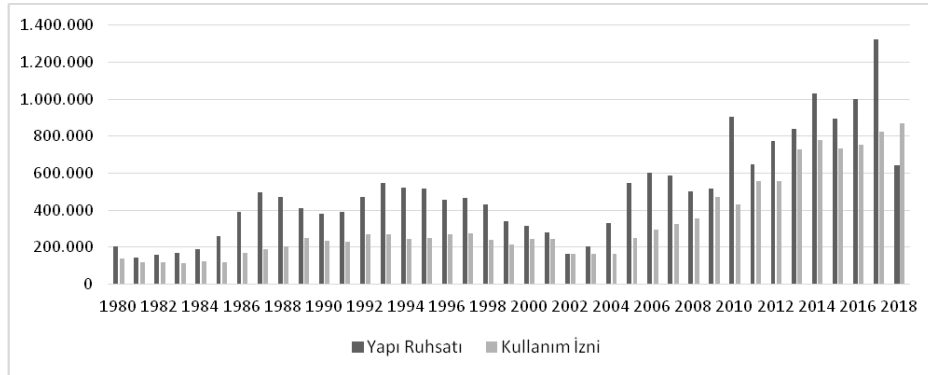
Finansallaşma tartışmasında bir diğer önemli nokta devletin bu süreçteki rolüne dairdir. Devlet-piyasa ikiliğine dayanan anaakım yaklaşımlar gerek küreselleşmeyi gerekse finansallaşmayı devlete 'rağmen' gelişen süreçler olarak değerlendirme eğiliminde oldular. Buna göre, 1970'lerde bilgi teknolojilerinde yaşanan bazı yenilikler ve dünya ekonomisinin sunduğu elverişli konjonktür sayesinde finans sektörü adeta "kendiliğinden" bir palazlanma yaşamıştır. Bu durum karşısında devletler düzenleyici güçlerini geri çekmek ve sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, Merkez Bankası bağımsızlığı gibi politikalara yönelmek zorunda kalmışlar, bu da finans sektörünün daha da gelişmesinin yolunu açmıştır (Clark, 2000; Martin, 2002; Dumenil ve Levy, 2004). Ne var ki, daha sonra yapılan bir dizi eleştirel çalışma devlete finansallaşma sürecinde pasif ve reaktif bir rol biçen bu yaklaşıma karşı güçlü tezler ortaya koymuştur (Aalbers, 2019). Krippner'in (2005, 2011) bu alandaki öncü çalışmaları ABD'de finansallaşma dinamiğinin fitilinin 1970'lerde yapılan bir dizi devlet düzenlemesiyle ateşlendiğini göstermektedir. Benzer şekilde Gotham (2009) da ABD'deki eşikaltı ipotek krizine giden yoldaki kritik menkul kıymetleştirme hamlelerinin mimarının apaçık bir şekilde devletin kendisi olduğunu vurgulamaktadır. Çeşitli yasal ve kurumsal düzenlemelerle finansallaşma sürecini başlatma, sürdürme ve konsolide etme konusunda devletin aktif rolünün altını çizen bu çalışmalar, devlet-piyasa ilişkisini sıfır toplamı ve dışsal bir ikilik üzerine inşa eden yaklaşımların geçersizliğini ampirik olarak göstermişlerdir. Devletin failliğine yapılan bu vurgu, finansallaşmayı "somut toplumsal aktörlerce tasarlanan ve uygulanan politik bir süreç olarak" (Yalman vd., 2018: 7) kavramsallaştırma gerekliliğinin de altını çizmektedir. Bu vurgu aynı zamanda finansallaşma sürecinde devlet müdahalesinin daha belirgin olduğu Güney ülkeleri deneyimlerini analiz etmek açısından da elverişli bir zemin sunmaktadır (Bonizzi, 2013; Pereira, 2017; Yeşilbağ 2019). Türkiye konut finansallaşması sürecinde devletin elinin son derece görünür olduğu bir vaka olarak öne çıkmaktadır. Aşağıda kısaca değineceğimiz gibi, 2000'li yıllarda inşaat ve gayrimenkul sektörlerinin küresel finans piyasalarıyla bütünleşerek yaşadığı dramatik genişlemenin arkasında AKP iktidarlarının stratejik tercihleri

vardır. TOKİ'nin konut sektöründeki amiral gemisi rolü, TOKİ iştiraki Emlak Konut'un GYO sektöründeki olağanüstü ağırlığı ve yapılı çevre üretiminin hukuki altyapısında gerçekleşen sayısız düzenleme ve özellikle 2008 krizinde sonra öne çıkan "mega proje" atılımı AKP'nin inşaat ve gayrimenkul sektörlerini sistematik bir strateji dâhilinde desteklediğini ortaya koymaktadır (Yeşilbağ, 2016). Hal böyleyken, inşaat sektörünün kriz dinamiklerine dair bir tartışma, bu sektördeki gelişmelerin üzerindeki AKP imzasını da hesaba katmak zorundadır.

AKP'li Yıllarda İnşaat Sektörü

Bu bölümde AKP'li yıllarda inşaat ve emlak sektörüne dair bir dizi gösterge sunarak, sektörün iktisadi performansını hem önceki döneme hem de diğer bazı ülkelere kıyasla ortaya koymaya çalışacağım. İnşaat sektörünün üretim hacmiyle ilgili fikir edinebilmek için kabaca inşaat başlangıçlarına tekabül eden yapı ruhsatı ve biten inşaatlara tekabül eden oturma ruhsatı verileriyle başlayalım. Şekil 1, 2002 sonrasındaki belirgin ivmeyi net bir şekilde ortaya koyuyor. Buna göre, AKP öncesi 16 yılda, 1987-2002 yılları arasında yaklaşık 3,8 milyon konut (yıllık ortalama 236 bin) inşa edilmişken, AKP'li yıllara tekabül eden 2003-2018 arasında toplam 8,3 milyon konut (yıllık ortalama 516 bin) tamamlanmış. Bu, önceki döneme kıyasla %118'lik bir artış anlamına geliyor. Daha çarpıcı bir veri olarak şunu ekleyelim: EMF (2018: 124) verilerine göre, AKP'li yıllarda inşa edilen 8,3 milyon konut Türkiye'deki toplam konut stokunun üçte birine tekabül ediyor. Başka bir deyişle, bu veri, var olan her üç konuttan birinin AKP'li yıllarda inşa edildiğini gösteriyor.

Şekil 1. Yıllık Yapı Ruhsatı ve Kullanım İzinleri (1980-2018) (Daire Sayısı)

Kaynak: TÜİK.

AKP'li yıllarda sektörün üretim hacmindeki ivmeye karşılaştırmalı açıdan bakmayı deneyelim. Karşılaştırmalı verinin elde edilebildiği en geniş dönem olan 2006-2017 arasına baktığımızda, Türkiye'nin 7,3 milyon konutla tek

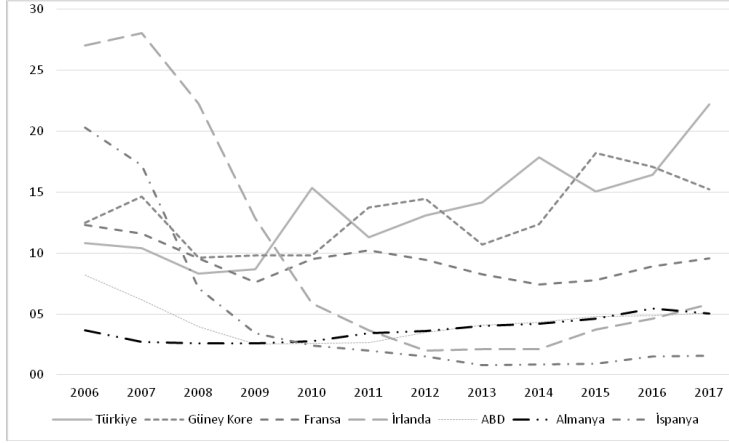
başına AB-27 toplamının (14,3 milyon konut) yarısından fazlası kadar yapı ruhsatı vermiş olduğunu görüyoruz. AB ülkelerinin yanı sıra Avusturalya, ABD, Singapur, Güney Kore ve Türkiye'yi kapsayan veri setinde ilgili dönemde toplam konut inşaatında Türkiye'yi geçen tek ülke, Türkiye'nin yaklaşık 5 katı yetişkin nüfusa sahip olan ABD (9,3 milyon konut). Daha hassas bir değerlendirme için veriyi nüfusun etkisinden arındırdığımızda da oldukça çarpıcı bir sonuçla karşılaşılıyor. 1000 yetişkin başına düşen inşaat izni sayısında 2017 itibarıyla Türkiye yıllık 22,2 (12 yıllık ortalama 14,2) değeriyle yalnızca düşük nüfuslu bir ada ülkesi olan Malta'nın 25,4 (12 yıllık ortalama 14,4) gerisinde kalıyor. Tablo 1, Türkiye'nin küresel eğilimlerden belirgin bir şekilde ayrıştığını ortaya koyuyor. Özetle, bu göstergeler, AKP'li yılların inşaat üretim hacminde hem Türkiye'nin önceki dönemlerine göre hem de küresel eğilimlere göre belirgin bir ivmelenme yaşandığını ortaya koyuyor.

Tablo 1. Seçili Ülkelerde 2006-2017 Yılları Arasında Verilen Yapı Ruhsatı Sayısı

	Ülke	Yapı Ruhsatı Sayısı (2006-2017)
1	ABD	9.260.906
2	Türkiye	7.365.052
3	Güney Kore	5.376.276
4	Fransa	4.496.200
5	Almanya	2.603.680
6	Avusturalya	1.877.850
7	İtalya	872.500
8	İspanya	842.168
9	Polonya	814.813
10	Hollanda	563.250
11	Romanya	424.206
12	İrlanda	222.884

Kaynak: EMF (2018: 12)

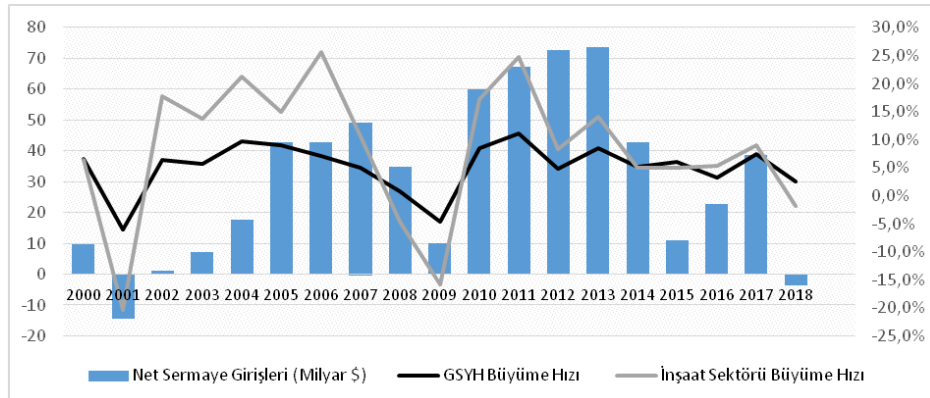
Şekil 2. Seçili Ülkelerde 1000 Yetişkin Nüfus Başına Yıllık Yapı Ruhsatı Sayısı

Kaynak: EMF (2018) Verisinden Yazarın Hesaplamaları.

Sektörün büyüme hızına baktığımızda da benzer bir tablo ile karşılaşyoruz. Şekil 3, AKP'li yılların önemli bir kısmında inşaat sektörünün büyüme hızının GSYH büyüme hızından belirgin bir şekilde daha yüksek olduğunu, kriz dönemlerinde ise daha sert bir düşüş yaşadığını ortaya koyuyor. Grafikte yer almayan çeyrek dönem verileri de bu durumu tasdik ediyor. Buna göre, GSYH 2018'in son çeyreğinde %2,8, 2019'un ilk çeyreğinde %2,3 küçülürken, inşaat sektörü sırasıyla %7,8 ve %9,2 küçülüyor.³ Bu veriler sektörün hâlihazırda genel iktisadi parametrelerden daha şiddetli bir kriz yaşadığını gösterdiği gibi sektörün dış sermaye girişlerine bağımlılığını da açık bir şekilde ortaya koyuyor.

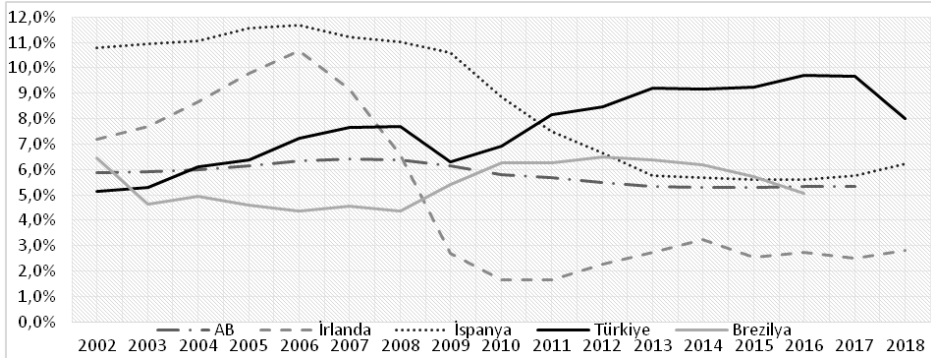
Şekil 3. GSYH İnşaat Sektörü ve Yabancı Sermaye Girişleri (2000-2018)

Kaynak: TCMB.

Sektörün ülke ekonomisindeki ağırlığına dair göstergeler de ilginç veriler sunuyor. İnşaat sektörünün toplam katma değerdeki payına baktığımızda 2017 itibarıyla Türkiye'nin OECD ülkeleri arasında açık ara farkla lider konumda olduğunu görüyoruz. 2002-2017 yılları arasında inşaatın payı %5,1'den %9,7'ye yükselirken aynı dönemde AB ortalaması %5,4-6,4 bandında seyrediyor.⁴ Dahası, Türkiye'nin %9,7'lik oranı 2008 krizinde inşaat sektörü kaynaklı problemleri en yoğun şekilde hissedenden İspanya (%11,7) ve İrlanda (%10,7) gibi ülkelerin kriz öncesi tepe değerlerine oldukça yakın durumda. Dolayısıyla, burada da Türkiye'nin güncel eğilimlerden ayrılan bir yapı sergilediğini söylemek mümkündür. İnşaatın istihdam içerisindeki payına baktığımızda da benzer bir tablo görüyoruz (Şekil 5). 2003 yılında sektörde istihdam edilen 970 bin toplam istihdamın %4,6'sına tekabül ederken 2017'de bu değerler 2,1 milyon ve %7,4'le tepe yapıyor. 2017'den 2019 ortasına kadarki sürede ise inşaat istihdamında yaklaşık 500 bin kişilik bir düşüş gözleniyor. Tüm bu göstergeler birlikte değerlendirildiğinde, AKP'li yıllarda bir inşaat patlaması yaşandığı hipotezinin doğrulandığını görüyoruz. Güncel verilerse bu patlamanın sonuna geldiğine işaret ediyor.

Şekil 4. Seçili Ülkelerde İnşaat Sektörünün Toplam Katma Değer İçerisindeki Payı (2002-2017)

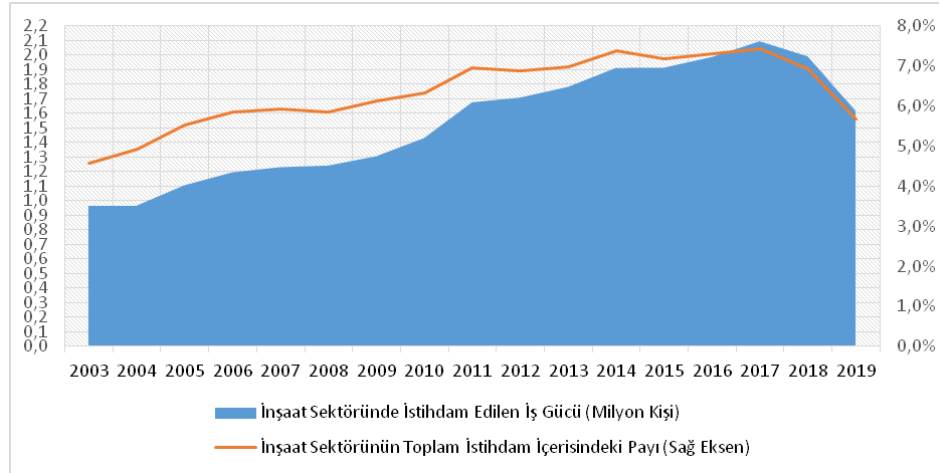

Kaynak: OECD.

Türkiye'deki inşaat patlamasını yaratan faktörlerin neler olduğuna dair tartışma bu yazının ana ekseninin dışında kalıyor. Kısaca değinmek gerekirse, bu noktada sektörün önde gelen sermayedarlarının temsilcileri Türkiye'nin demografik yapısının ve var olan konut stokunun önemli bir bölümünün standart altı niteliğinin yarattığı konut talebini öne çıkarıyorlar (GYODER, 2019). Ne var ki, AKP'li yıllarda üretilen 8,3 milyon konuta rağmen ev sahipliği oranının %60 düzeyinde sabit kalması, hatta düşük gelirli hane halkları için bir miktar düşmesi, söz konusu üretimin kullanım ihtiyacıyla açıklanamayacağını ortaya koyuyor (Güney, 2019). Kentsel neoliberalizm çerçevesini merkeze alan yaklaşımlar ise

Türkiye’deki inşaat patlamasını günümüz kapitalizminin yapılı çevre üretimini ön plana çıkartan yöneliminin bir yansıması olarak çözümleme eğilimindedir.⁵ Tipik olarak Harvey esinli mekânsal çözüm kavramını işe koşan bu yaklaşımlar, Türkiye örneğini dünya tarihsel bir çerçeveye oturttukları ölçüde kuşkusuz faydalı bir giriş noktası sağlıyorlar. Ancak, inşaat sektörünün AKP döneminde kazandığı konum, küresel sermaye çevrimleri mantığına indirgenemeyecek bir karmaşıklığa sahip. AKP’li yıllarda gerçekleşen çok sayıda yasal, kurumsal ve fiili düzenleme, iktidarın inşaat sektörünü sistematik bir strateji dâhilinde birikim rejiminin merkezi unsuru haline getirdiğini ortaya koyuyor. “İnşaata dayalı birikim” (Akçay, 2013) kavramıyla ifade edilebilecek bu stratejiyi açıklamak için, inşaat sektörünün AKP iktidarının hegemonya projesi ve bu kapsamda gündeme gelen siyasal ideolojik mücadelelerde edindiği çok katmanlı işlevlere dikkat çekmek gerekiyor. İnşaata dayalı birikim, sektör üzerinden partiyle organik ilişkilere sahip bir sermaye fraksiyonunun ihya edilmesinden, özellikle mega proje atılımı üzerinden kitlesel rıza imalatına kadar çok farklı alanları kat eden bir strateji olarak öne çıkıyor (Yeşilbağ, 2016). Bununla birlikte, inşaat patlamasını yalnızca ve yalnızca bir “AKP icadı” olarak değerlendirme eğilimindeki yaklaşımlara da belirli bir rezervle bakmak gerekiyor. Güncel siyasal tartışmada “parayı betona gömdüler” ifadesinde karşılık bulan bu yaklaşım, Türkiye’deki inşaat patlamasını basitçe “bir AKP anomalisi” olarak değerlendirdiği ölçüde, dünya-tarihsel bir çerçeveden uzaklaşıyor.⁶ Bu nokta, farklı analiz düzeylerinde hareket edebilen dinamik çözümlemelere gereksinimin altını çiziyor. Dolayısıyla, Türkiye’deki inşaat patlamasını açıklarken kentsel rantın küresel ölçekte önem kazanması kadar bu rantın farklı mekanizmalarla siyasal güce tahvilini sağlayan konjonktürü de hesaba kalmak gerekiyor.⁷

Şekil 5. İnşaat ve İstihdam (2003-2019)

Kaynak: TÜİK.

Güncel Kriz Dinamikleri

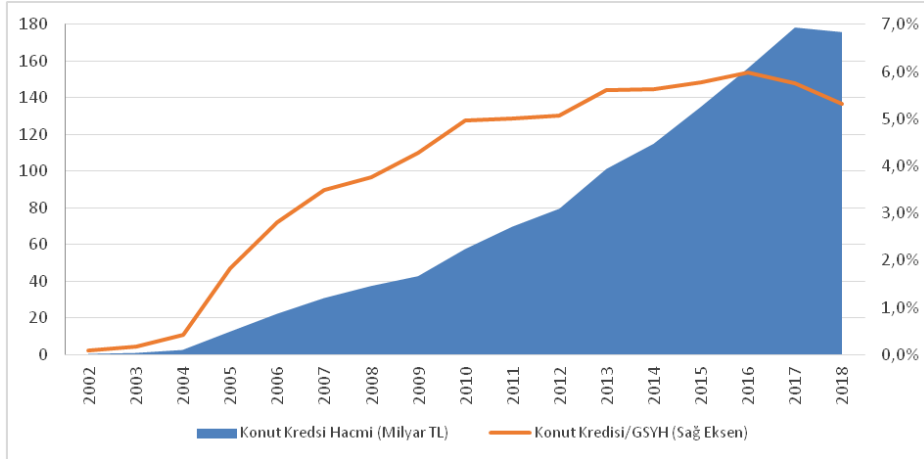
Mortgage Piyasaları

2008 krizinde mortgage piyasalarının konut sektörünün en tehlikeli bileşeni olarak öne çıktığını belirtmiştik. Konut fiyatlarında artış beklentisiyle gayrimenkule yönelen hanehalkları, yatırımcılar ve finansal kuruluşlar, makroekonomik göstergelerin bozulması ve fiyat artış eğilimlerinin yavaşlaması ile birlikte bir darboğaza girmişlerdi. İktisadi durağanlık hanehalklarının bir bölümünün mortgage kredilerini ödeyememesine neden olmuş, ödenemeyen krediler belirli bir eşiğin üzerine çıkınca mortgage sağlayan bankalar ve bunlara bağlı ikincil varlık piyasaları gürültülü bir çöküş sürecine girmişti. Nihayet, “batamayacak kadar büyük” şeklinde nitelendirilen finansal kuruluşların devletler tarafından kurtarılması kamu maliyesinde olağanüstü bir yük oluşturmuş, özellikle bazı AB ülkelerinde topyekün bir finansal kriz yaşanmıştı. Sular çekildiğinde ortaya çıkan manzara hiç de iç açıcı değildi. Borcunu ödeyemediği için evini kaybeden yüzbinlerce hanehalkı, batık bankalar, kurtarma paketlerini kemer sıkma programlarıyla finanse eden borçlu devletler ve bu kemer sıkma politikalarıyla daha da şiddetlenen uzun ve derin bir resesyon (Stockhammer, 2013; Conefrey ve Gerald, 2010; Dellepiane vd., 2013). Bu durumda mortgage piyasaları doğal olarak inşaat ve gayrimenkul sektörünün zayıf karnı olarak nitelendirildi. Bu noktadan hareketle, Türkiye’de inşaat sektörünün kriz dinamikleri tartışmasına mortgage piyasaları üzerine bir değerlendirmeye başlayalım.

Şekil 6, konut kredisi verilerini özetliyor. Türkiye’de yakın zamana kadar finansal kuruluşlarla uzun vadeli krediyle konut satın almak isteyen hanehalklarını bir araya getiren bütünlüklü bir sistem mevcut değildi. 1940’lı yıllardan itibaren bu görevi üstlenmiş konut finansman kurumları olan Emlak Bank ve Sosyal Sigortalar Fonu oldukça sınırlı bir kapsama sahipti. Bu sınırlı kapsamın dışında kalan geniş kitleler için barınma ihtiyacı gecekondular, yapsatçılık ya da konut kooperatifleri türünden mekanizmalarla çözülmekteydi. 2001 krizinin ardından gerçekleşen finansal yeniden yapılanma sonrasında ticari bankaların konut kredisine yönelmeye başladığını görüyoruz. 2007 yılında 5582 sayılı Konut Finansmanı Sistemine İlişkin Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun ile Türkiye’de ilk kez satın alınacak konutun, bu konut için çekilecek kredinin ipoteği sayılması anlamına gelen mortgage sistemi yürürlüğe girdi. Söz konusu yasa, borcun ödenmemesi durumunda borçlunun hızlıca tahliyesini sağlama yönünde uygulamaların yanı sıra gayrimenkul değerlendirme kuruluşlarının ve sigorta şirketlerinin rolüne dair düzenlemeler de barındırıyor ve ikincil mortgage piyasalarının kurulmasını mümkün kılacak bir hukuki altyapı da sağlıyordu (Erol, 2019; Aslan ve Dinçer, 2018). Dahası, TOKİ’nin başlattığı

Sosyal Konut Programı piyasa şartlarında ev sahibi olamayacak düşük gelirli hanehalklarının da konut kredisi piyasalarına kısmen erişimini sağlıyordu. Bu düzenlemelerin yarattığı itkinin de etkisiyle Türkiye’de konut kredisi piyasaları 2000’li yıllarda kayda değer bir gelişme sağladı. 2018 itibariyle 180 milyar TL’ye ulaşan konut kredisi hacmi GSYH’nin %6’sına tekabül ediyor. Sıfırdan başlayarak sağlanan bu dramatik gelişme Türkiye’nin kendi parametreleri açısından oldukça önemli olmakla beraber, Türkiye’deki konut kredisi hacminin görece ağırlığının yukarıda da belirttiğimiz gibi yalnızca AB ortalamasının (%45,7) değil birçok Güney ülkesinin de gerisinde seyrettiğini belirtmek gerekiyor.⁸ Dahası, içinden geçmekte olduğumuz iktisadi çalkantıya karşın takipteki konut kredisi oranı da ihmal edilebilir düzeylerde seyretmeye devam ediyor. 2018 sonu itibariyle kanuni takipteki konut kredisi miktarı toplam bakiyenin yalnızca % 0,04’üne tekabül ediyor.⁹ Bunda, Türkiye’de konut sahipliğine verilen kültürel değerlerin sonucu olarak konut kredisini ödemekte zorlanan hanehalklarının konutlarını kaybetmemek için diğer harcamalarını kısma ya da geniş aile dayanışmasına başvurma gibi yöntemlerin etkili olduğunu söylemek mümkün.

Şekil 6. Konut Kredisi Piyasaları (2002-2018)

Kaynak: TCMB.

2007’de hukuki altyapısı oluşturulmuş ve takip eden yıllarda bir dizi ek düzenlemeyle güçlendirilmiş olsa da, Türkiye’de kayda değer bir ikinci mortgage piyasasından bahsetmek mümkün görünmüyor. 2017 itibariyle 1,9 milyar Euroluk hacmiyle GSYH’nin ancak %0,1’ine tekabül eden ipotek teminatlı menkul kıymetler piyasası, küresel eğilimlere kıyasla ihmal edilebilir düzeyde kalmaya devam ediyor. Fikir vermesi açısından bu oran Danimarka’da %136,1, İsveç’te %45,9, İspanya’da %18,6, Fransa’da %8,1, Macaristan’da ise %2,1 olarak gerçekleşti (EMF, 2018: 134).

Buna ekolarak, menkul kıymetleştirme doğrultusunda yakın tarihli bir düzenleme olarak gayrimenkul sertifikalarından söz edilebilir. Piyasa koşullarında konut satın almaya gücü yetmeyen düşük gelirli hanehalklarının sınırlı birikimlerini belirli gayrimenkul projelerinin kısmi hisselerine tekabül eden sertifikalarla konut finans sistemine aktarmayı amaçlayan bu sistemin TOKİ tarafından Park-Mavera konutları için başlatılan ilk uygulamaları beklenen ilgiyi görmedi. 2018 yılı sonunda gerçekleşen yeni bir düzenleme ise menkul kıymetleştirme yönünde daha cüretli bir adım anlamına geliyor. Buna göre, Türkiye Kalkınma Bankası (TKB) Bankacılık Denetleme ve Düzenleme Kurulu'nun (BDDK) denetimi dışına çıkartılıyor ve kurumun piyasaya Merkez Bankası tarafından sıfır risk güvencesiyle desteklenen özel ipotek teminatlı menkul kıymetler sunması planlanıyor (Güngen, 2019). Bu önemli düzenlemenin uygulamadaki karşılıklarını değerlendirebilmek için henüz erken.

Özetlemek gerekirse, mortgage piyasalarının toplam hacmi, bu hacmin ülke ekonomisine oranı, takipteki mortgage kredisi oranı ve ikincil mortgage piyasalarının hacmine dair göstergeler birlikte değerlendirildiğinde, mortgage piyasalarının Türkiye'de kayda değer bir kriz dinamiği oluşturduğunu söylemek mümkün görünmüyor. Ne var ki, küresel örüntülerde başlıca risk kaynağı olarak görülen unsurun görece az gelişmişliği, Türkiye'nin inşaat ve gayrimenkul sektörlerinin riskten azade olduğu sonucuna ulaşmak için yeterli değil. Aşağıda ele alacağımız bir dizi farklı gösterge, yapıcı çevre üretiminin oldukça kaygan bir zeminde hareket ettiğini ortaya çıkartıyor.

Diğer parametrelere geçmeden önce Türkiye'de mortgage piyasalarının sınırlarına dair bazı ekler yapalım. 2000'lerin başına kıyasla muazzam bir gelişme göstermiş olmasına karşın mortgage piyasalarının görece olarak zayıf kalmasının temel sebebinin faiz oranlarının yüksek seyretmesi olduğunu söyleyebiliriz. Konut kredisi faizlerinin yakın dönemin en düşük seviyeye indiği 2013 yılında dahi, Türkiye yıllık %9,7 ile Macaristan (%9,9) dışında bütün AB ülkelerinin açık ara önünde seyretmekteydi (EMF, 2019: 112). Takip eden yıllarda tedrici bir şekilde yükselen faiz oranı Temmuz 2019 itibarıyla yıllık %23 düzeyine ulaştı. Bu düzeylerle 10 yıllık bir konut kredisi için çekilen miktarın iki katından fazla ödeme yapılması gerekmektedir. Sonuç olarak, mevcut piyasa koşullarındaki konut kredisi ödemeleri Türkiye'deki medyan hanehalkı geliriyle karşılanabilecek düzeyin çok ötesindedir. Dolayısıyla, mortgage piyasaları ancak orta ve orta üst sınıfa kapsar durumdadır (Erol, 2019: 726). Faiz oranları ve ipotekli konut satışlarının toplam konut satışına oranlarını birlikte değerlendirdiğimizde, zıt yönde hareket ettiklerini net bir şekilde gözlemleyebiliyoruz. 2013 yılında konut satışlarının %40'ı mortgage kredisiyle gerçekleşirken, 2019 yılının ilk 7 ayı itibarıyla bu oran %16'ya düşmüş durumda.¹⁰ Söz konusu düşüşün hükümet

talimatıyla kamu bankalarına piyasa değerlerinin altında faiz değerleriyle konut kredisi verme talimatına rağmen gerçekleştiğinin altını çizmek gerekiyor. Zaten, Erdoğan ve Merkez Bankası arasındaki faiz geriliminin önemli nedenlerinden bir tanesinin faiz oranına karşı aşırı hassasiyete sahip inşaat sektörünü suyun üzerinde tutma çabası olduğu yaygın kabul görüyor.

Mevcut mortgage sisteminin hanehalklarının önemli bir bölümünü kapsam dışında bırakması, sektörde bir takım ‘palyatif’ yönelimlere yol açmış durumda. Konut üreticileri bankalardan kredi alması mümkün olmayanlara piyasa koşullarından bir miktar daha kolay şartlarda senetle satış imkânı sunma yoluna gidiyor. Genel olarak böyle bir sistemi öz kaynaklarıyla finanse edebilecek güçten yoksun müteahhitler, projelerini teminat göstererek bankalara borçlanma yoluna gidiyorlar. Dahası, söz konusu uygulamalar sektörün marjında yer alan “şaibeli” firmalarla sınırlı olmayıp son derece ‘kurumsal’ firmalar arasında da yaygınlaşabiliyor. GYODER (2019: 27) verilerine göre, 2018 yılı son çeyrek itibarıyla konut piyasalarının üst segmentini oluşturan markalı projelerde tüm satışların %48,2’si senetle gerçekleşti. Müteahhitlerin senetle satış dışında, maketten satış, ön-satış, doluluk oranlarını yüksek göstermek için “naylon satış” vb. gibi başka palyatif çözümlere de başvurdukları yaygın olarak biliniyor. Formel mortgage piyasalarının dışında geliştiği için boyutları ve riskleri takip ve denetim dışı kalan bu uygulamaların oluşturdukları tehlikeyi ancak tahmin edebiliyoruz. Özetle, görece istikrarlı formel mortgage piyasalarının yanında, bir kara delik niteliğindeki enformel finansman sisteminin barındırdığı tehlikeleri de hesaba katmak durumundayız.

Gayrimenkul Yatırım Ortaklıkları

Menkulleştirmenin ana mecrası mortgage piyasaları olmakla beraber yegane mecrası olduğunu söyleyemeyiz. Yapılı çevre üretimiyle finans dünyasını bir araya getiren bir diğer kurumsal mekanizma gayrimenkul yatırım ortaklıkları (GYO) olarak bilinen şirketlerdir. Bir sermaye piyasası enstrümanı olarak GYO’lar yatırımcılardan toplanan fonları tipik olarak büyük ölçekli yapılı çevre projelerinin finansmanında kullanırlar. Türkiye’deki tarihleri 1995’e kadar giden GYO’lar özellikle 2008 krizi sonrasında yoğunlaşan bir dizi kolaylaştırıcı düzenleme sayesinde büyük bir ivme yakalamıştır. 2011 yılında toplam piyasa değeri 1,1 milyar TL olan 9 GYO varken, 2017 yılında GYO sayısı 33’e toplam piyasa değeri ise 26,9 milyar TL’ye yükselmiştir (SPK, 2019). Türkiye GYO piyasasının önemli bir özelliği bir TOKİ iştiraki ve dolayısıyla kamu şirketi olan Emlak Konut GYO’nun sektördeki rakipsiz ağırlığıdır. 33 GYO’nun toplam piyasa değerinin %34’üne tek başına sahip olan Emlak Konut GYO, TOKİ ile işbirliği içerisinde konut ve ticari gayrimenkul sektörüne fon sağlamaktadır.

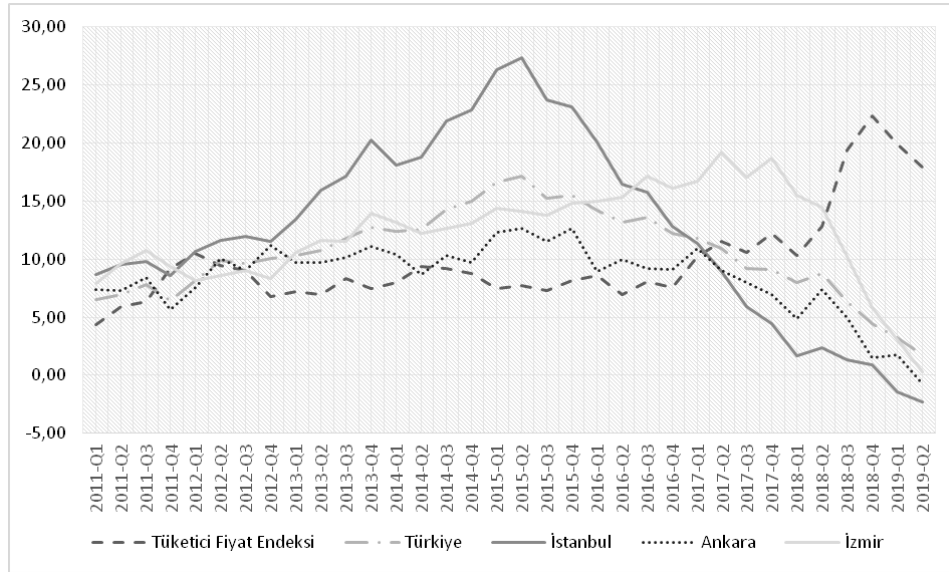
Türkiye'nin GYO piyasaları küresel ölçekte önemsiz kalmakla beraber, "gelişmekte olan ülkeler" arasında dikkate değer bir konumda olduğu söylenebilir. GYO piyasaları oldukça asimetrik özellikler barındırmaktadır. ABD, yaklaşık 1,7 trilyon dolarlık piyasanın tek başına %60'ına hükmederken, ilk 10'daki diğer ülkeler %30 civarında paya sahiptir. İtalya ve Almanya İrlanda gibi birçok Avrupa ülkesinden daha büyük bir GYO sektörüne sahip olan Türkiye, 75 milyar dolarlık "gelişmekte olan ülkeler" piyasasında Meksika ve Güney Afrika'nın ardından üçüncü sıradadır (EY, 2018). Dolayısıyla, mortgage menkulleştirilmesi konusunda az gelişmiş bir profil sergileyen Türkiye, GYO piyasalarında orta düzey denilebilecek bir gelişkinliğe sahiptir. Gayrimenkul ve finans dünyasının kesişiminde yer alan GYO sektörü 2008 krizinden en sert şekilde zarar gören sektörler arasında yer almıştı. Sözgelimi, ABD'de krizle birlikte 2006 seviyesine göre %49 oranında değer kaybeden GYO indeksinin kriz öncesi düzeye gelmesi ancak 2013 yılında mümkün olabilmektedir (NAREIT, 2018). 1 trilyon doların üzerinde piyasa değerine sahip bir sektörün iki sene içerisinde yarı yarıya küçülmesi GYO sektörünün finansal şoklar karşısındaki kırılganlığını ve taşıdığı büyük riski ortaya koymaktadır. Türkiye GYO sektörünün güncel göstergelerini de bu gözle değerlendirdiğimizde oldukça karamsar bir tablo ortaya çıkmaktadır. 2017 yılı sonunda 26,9 milyon TL ile zirve yapan GYO sektörünün piyasa değeri takip eden 6 çeyrek boyunca sürekli azalmış ve 2019 ikinci çeyrek sonunda 17,6 milyon TL'ye düşmüştür. 1,5 yılda TL bazında %35 dolar bazında %57 değer kaybeden sektörde dikkate değer bir başka husus, bir kamu şirketi olan Emlak Konut GYO'nun aynı dönemde piyasa değerinin %60 eriyerek 10,7 milyon TL'den 4,3 milyon TL'ye düşmesidir (SPK, 2019). Bu eğilimler devam ettiği takdirde gayrimenkul finansmanında önemli bir kaynak olan GYO sektörünün topyekûn bir çöküşe sürüklenmesi ihtimal dâhilindedir.

Konut Fiyatları

Konut sektörünün riskleri bağlamında değerlendirilmesi gereken en önemli noktalardan bir tanesi konut fiyatlarıdır. Gerek 1990'lardaki Doğu Asya Krizi'nde gerekse 2008 krizinde konut fiyatlarındaki ani yükseliş ve düşüşler sektörün kriz dinamiklerinde merkezi rol oynamıştır (Renaud, 2000; Kelly, 2009). Konutun kullanım ihtiyacından uzaklaşması ve spekülasyon yatırımlara açılması ve sonuç olarak konut fiyatlarının piyasa temellerinden bağımsızlaşması bir dizi problemi beraberinde getirebilmektedir. Aniden yükselen talep, konut fiyatlarını yukarı çekebilme ve bu durum piyasa aktörlerine konut üretimini artırma yolunda sinyal verebilme ve sonuç olarak da konut arzında bir patlama meydana gelebilmektedir. Konut fiyatlarındaki yükseliş yavaşladığında, durduğunda ya da fiyatlar düşüşe geçtiğinde ise satılmayan konutlar, yarım kalan inşaatlar, iflas eden müteahhitler ve ödenemeyen borçlar genel iktisadi göstergelerde

kayda değer bozulmalara yol açabilmektedir. Konut balonu olarak bilinen bu türden gelişmeler, konut sektörünün ülke ekonomisindeki payıyla orantılı olarak büyük krizleri tetikleyebilmektedirler (Kelly, 2009; Collyns vd., 2002; Kim, 2000). Literatürde özel olarak konut balonları genel olarak da varlık balonlarının tespiti ve nedenleri konusunda bir fikir birliğinden söz etmek mümkün olmasa da konut fiyatlarına dair eğilimlere baktığımızda bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür.

Şekil 7. Konut Fiyat Endeksi ve Tüketici Fiyat Endeksi (2011 Q1-2019 Q2)(Yıllık % Değişim)

Kaynak: TCMB.

Şekil 7 Türkiye geneli ve üç büyük şehir için konut fiyat endeksini ve enflasyonu çeyrek dönemlerde yıllık % değişim olarak gösteriyor. Buna göre, 2012-2017 yılları arasında İstanbul konut fiyatları ülke genelinden ve enflasyondan belirgin bir ayrışma sergiliyor. İstanbul'un konut stokundaki ağırlığı da düşünüldüğünde Türkiye'nin geri kalanı ve İstanbul arasındaki farkın grafikte görünenden daha büyük olduğu sonucunu çıkarabiliyoruz. 2015 ortası itibariyle yıllık %27'lik artışla zirve yapan bu ayrık eğilim 2017 başında Türkiye geneli ve enflasyonla aynı seviyeye geliyor. 2017'den itibaren enflasyonun gerisinde seyreden endeksin 2019'da eksi hanelere düştüğünü görüyoruz. Bir başka deyişle, 2017-2019 arasında İstanbul'da konut reel olarak değer kaybederken 2019'dan itibaren nominal olarak da değer kaybetmeye başlıyor. Bu göstergeler bütünüyle değerlendirildiğinde İstanbul'da bir emlak balonunun patlamakta olduğu yönündeki iddianın güçlü dayanakları olduğu ortaya çıkıyor.

Müflis Müteahhitler: Satılmayan Konut Stoku ve Müteahhit Borçları

Konut sektöründeki risklere dair bir değerlendirmede dikkate alınması gereken bir diğer önemli gösterge henüz satılmamış konut stoku hacmi. Konut fiyatlarındaki ani değişiklikler gibi bu stokun büyümesi de arz ve talep arasındaki bir dengesizliğe işaret ettiği ölçüde bir istikrarsızlık unsurudur. Türkiye'nin kaotik kentleşme geçmişi nedeniyle toplam konut stokuna ve tarihsel gelişimine dair elimizde güvenilir veriler bulunmuyor. Konut satışlarına dair verilerse ancak 2013 yılına kadar gidiyor. Bu kaynaklarla Türkiye genelindeki arz fazlası konut sayısına dair kesin sonuçlara ulaşmak mümkün değil. Ne var ki, kabaca stoka eklenen yeni konutlara tekabül eden oturma izni verilerini yeni konut satış verileriyle birlikte değerlendirdiğimizde 2013 yılından bu yana arz fazlasını yaklaşık olarak hesaplamak mümkün (Sönmez, 2015). Tablo 2'ye göre, Türkiye genelinde konut stokuna 2013 yılından bu yana 5,08 milyon daire eklenmişken, bunların ancak 3,86 milyonunun satıldığı, 1,22 milyon kadarınınsa satılmadan kaldığı gözüküyor. Toplam üretimin %24'üne tekabül eden satılmayan daireler arz ve talep arasında belirgin bir uyumsuzluk olduğuna işaret ediyor. Dahası, %37'lik boşluk oranıyla 2019 yılı verileri bu konuda dramatik bir kötüleşme olduğunu gösteriyor. Konut sektörünün yaşadığı tıkanıklığın önemli bir göstergesi niteliğindeki boş konutlar, müteahhitlerin en çok yakındığı konuların başında geliyor. Bu tıkanıklığın, son yıllarda inşaat sektörünü ayakta tutmak için iktidar tarafından yürürlüğe sokulan KDV indirimi, konut seferberliği, kamu bankaları üzerinden düşük faizli kredi gibi bir dizi müdahaleye rağmen gerçekleştiğini de hatırlatalım. Öte yandan, söz konusu tıkanıklığın nasıl çözülebileceğine dair tartışmalar, kesinleşmemekle birlikte, elde kalan konutların TOKİ tarafından satın alınması yoluyla müteahhitlerin kurtarılmasının gündemde olduğuna işaret ediyor (Toker, 2018). Bu açıdan, iktidarın inşaatın krizine yanıtının, tıpkı 2008 krizi sonrasında yürürlüğe giren kurtarma paketleri gibi, 'karları özelleştirme riski toplumsallaştırma' mantığını sürdürmesi şaşırtıcı olmayacaktır.

Tablo 2. Konut Stoku (2013-2019)

Yıl	Konut Stokuna Eklenen Daire Sayısı	Satılan Yeni Daire Sayısı	Satılmamış Stok	%
2013	726.339	529.129	197.210	27,2%
2014	777.596	541.554	236.042	30,4%
2015	732.948	598.667	134.281	18,3%
2016	754.174	631.686	122.488	16,2%
2017	824.861	659.698	165.163	20,0%
2018	873.621	651.572	222.049	25,4%
2019(Temmuz)	389.517	245.085	144.432	37,1%
TOPLAM	5.079.056	3.857.391	1.221.665	24,1%

Kaynak: TÜİK verilerinden hesaplanmıştır.

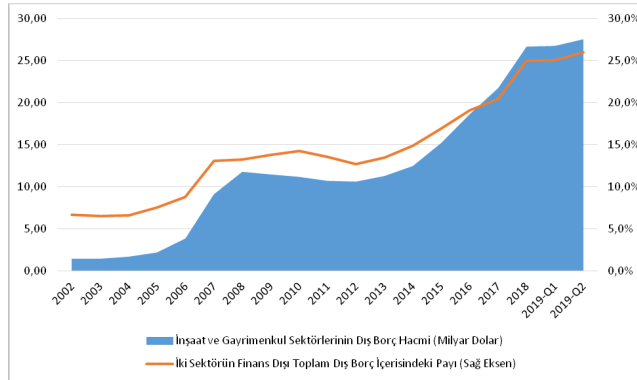
Özetle, konut fiyatlarındaki düşüş eğilimi, yüksek faizler ve satılmayan konutlar inşaat sektörünün önündeki en önemli sorunlar olarak öne çıkmaktadır. Buna döviz kuru nedeniyle inşaat üretim maliyetinde yaşanan artışları da eklediğimizde oldukça olumsuz bir tablo ortaya çıkmaktadır. Sonuç olarak inşaat sektörü, Türkiye'nin içinden geçmekte olduğu krizden en çok etkilenen kesimlerin başında geliyor. TOBB tarafından yayınlanan şirket kuruluş ve kapanma verilerine göre, 2017'den bu yana kapanan şirketlerin kabaca %20'si inşaat ve gayrimenkul sektörlerindedir. Bu oran, sınıflandırmadaki küçük işletmeleri içeren "toptan ve perakende ticaret, motorlu kara taşıtları ve motosikletlerin onarımı" başlıklı kategoriden sonraki en yüksek değerdir. Sektördeki olumsuz gidişatın olası sonuçlarını daha da ağırlaştıracak olan faktörse inşaat sektörünün genel borçluluk durumudur. İnşaat ve gayrimenkul sektörlerinin toplam dış borcu 2002'de 1,5 milyar dolardan 2019 ortası itibarıyla 27,5 milyar dolara yükselmiştir. Bu miktar, özel sektörün toplam dış borcun %13,7'sine, finansal olmayan kuruluşların toplam borcunsa %26'sına tekabül etmektedir. Yani, Türkiye ekonomisinin en problemlili alanlarından birisi olan dış borç yükünün %13'ü derin bir darboğazdan geçmekte olan inşaat sektörünün üzerindedir. Bu son derece alarm verici bir gelişmedir.

Tablo 3. İnşaat ve Gayrimenkul Sektörlerinde Kapanan Şirket İstatistikleri (2017-2019)

Yıl	İnşaat Sektörü	Gayrimenkul Faaliyetleri	Toplam	İnşaat ve Gayrimenkul % Pay
2019 (Ocak-Temmuz)	3744	405	19225	21,6%
2018	5750	719	32569	19,9%
2017	5418	667	32704	18,6%

Kaynak: TOBB Açılan/Kapanan Şirket İstatistikleri verisinden hesaplanmıştır.

Şekil 8. İnşaat ve Gayrimenkul Sektörlerini Uzun Vadeli Dış Borcu (2002-2019Q2)

Kaynak: TCMB verilerinden hesaplanmıştır.

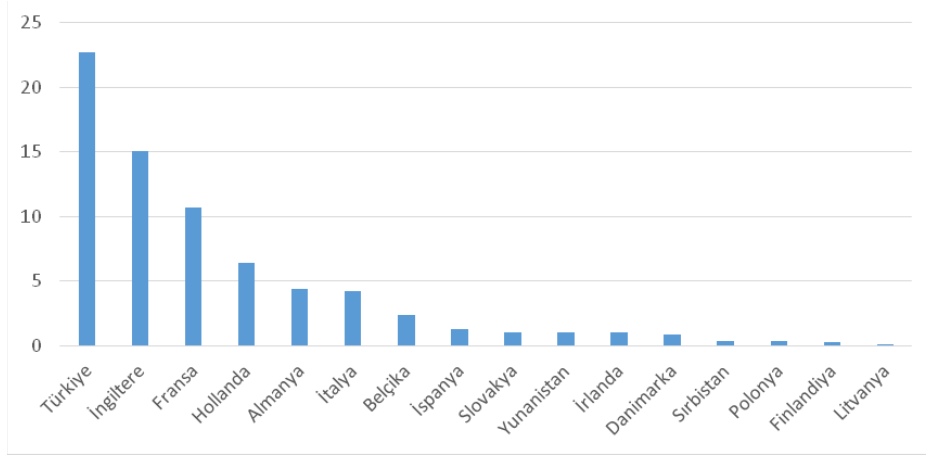
Mega Proje Finansmanı

Buraya kadar büyük oranda inşaat sektörünün gayrimenkul bileşenine dair değerlendirmelerde bulundum. Bu son bölümde, inşaatın gayrimenkul dışı kısmına, yani altyapı ve bayındırlık faaliyetlerine ve bunların kriz dinamiklerine odaklanacağım. AKP’li yıllarda özellikle 2010 sonrasında mega projeler olarak bilinen büyük ölçekli altyapı yatırımların öne çıktığını biliyoruz. Tipik olarak kamu özel işbirliği (KÖİ) çerçevesinde gerçekleştirilen bu projeler AKP döneminin en tartışmalı konularından olmuş ve gerek çevresel etkileri, gerek ihalelerde öne çıkan şirketler, gerekse de bu şirketlere sunulan Hazine garantileri üzerinden yoğun bir şekilde eleştirilmişlerdir. Burada konumuz iktisadi kriz dinamikleri olduğu için bu son noktaya yoğunlaşacağız.

Türkiye’de KÖİ yatırımlarına dair genel bir tablo sunarak başlayalım. 1986-2002 yılları arasında KÖİ modelinde yapılan yatırımların proje tutarı 12 milyar dolarken, 2003-2018 yılları arasında dramatik bir büyüme gerçekleşmiş ve bu tutar 53 milyar doları, sözleşmelerin toplam değeri ise 134 milyar doları bulmuştur. Sözleşme değer toplamının sektörlere göre dağılımına baktığımızda %51’lik paya sahip havalimanı yatırımlarını, %21’le enerji ve %15’le karayolu yatırımları, %8’le sağlık tesisleri takip etmektedir. İlgili dönemde gerçekleştirilen tüm proje tutarının %27’si 14,2 milyar dolarlık İstanbul Havalimanına aittir (SBB, 2019). Şekil 9’da sunulan EPEC (2019) verilerine göre, Türkiye Avrupa KÖİ pazarında, KÖİ modelini dünyaya kazandıran İngiltere’nin de önünde açık ara birinci durumdadır. Tablo 4’te sunulan Gelişmekte olan ülkelerdeki KÖİ projelerine dair bilgileri bir araya getiren Dünya Bankası(2019) veri setine göre ise Türkiye 2009-2018 arası 10 yıllık dönemde 116 milyar dolarlık yatırımla 3. sırada yer almaktadır. Bu veriler, Türkiye’deki KÖİ yatırımlarının küresel ölçekte kayda değer bir hacme sahip olduğunu göstermektedir.

AKP iktidarının “devlet bütçesinden tek kuruş harcanmadan gerçekleşen” büyük başarı ve zafer hikâyeleri olarak sunduğu KÖİ projelerinin kamu maliyesi üzerinde oluşturduğu yüke yakından bakalım. Burada iki mekanizma ön plana çıkıyor. Birincisi, 2013’te yapılan bir düzenlemeyle KÖİ projelerinde finansman sıkıntısı çeken özel şirketlerin sağlayacağı kredilere Hazine garantisi sağlanması. Bir başka deyişle, devlet ihtiyaç duyduğu kredi için yeterli öz kaynak ya da teminata sahip olmayan şirketlere kefil olmuş oluyor. Söz konusu şirket ödemeyi yapamadığı takdirde borç Hazine tarafından üstlenildiği gibi, hangi projelerin hazine garantisi aldığı gizli tutuluyor. Özetle, özel sektörün proje finansman riski kamuya aktarılmış oluyor (Sönmez, 2016).

Şekil 9. 2014-2018 Avrupa KÖİ Pazarı (Milyar Avro)

Kaynak: EPEC (2019).

Tablo 4. Gelişmekte Olan Ülkeler KÖİ Pazarı

Sıralama	Ülke	Toplam Yatırım (Milyar \$)	Toplam İçerisindeki Pay (%)
1	Brezilya	247	23
2	Hindistan	191	18
3	Türkiye	116	11
4	Çin	105	10
5	Meksika	47	4

Kaynak: Dünya Bankası (2019)

Bir diğer mekanizma ise kullanım garantili projeler. Kamuoyunda çok tartışılan bu uygulamada devlet, yapım masrafları karşılığında projenin işletme gelirlerini belirli bir süre boyunca özel şirkete devrediyor. Söz konusu projelerin kullanım miktarı sözleşmede belirlenen değer altında kaldığı takdirde aradaki fark Hazine tarafından üstleniliyor. Havalimanı, ücretli otoyol ve hastane gibi gelir üreten altyapı projelerinde uygulanan bu model birçok örnekte garanti edilen kullanım miktarının gerçekçi olmayan beklentilere göre belirlenmiş olması nedeniyle kamu üzerinde hatırı sayılır bir yük oluşturuyor. 2018 yılında, kaydedilen kullanımın sözleşmede garanti edilen düzeye oranı Avrasya Tüneli'nde %68, Osmangazi Köprüsü'nde %62, Yavuz Sultan Selim Köprüsü'nde ise yalnızca %30 olarak gerçekleşti. İlgili projelerin işletmecilerine bu sözleşme modeli kapsamında sırasıyla 156 milyon, 1 milyar 425 milyon ve 448 milyon lira fark ödendi. Sonuç olarak, sadece 3 projenin kamu üzerinde bir yıllık yükü 2 milyarın üzerinde oldu (Duvar, 2019).

İstanbul Havalimanı'na bakıldığında kullanım garantisi uygulaması konusunda daha karanlık bir tablo ortaya çıkıyor. İhale şartnamesinde Hazine, konsorsiyuma 12 yıl boyunca yıllık 525 milyon avroluk dış hat ve transit yolcu garantisi verdi. Gürsel ve Toru-Delibası'nın (2013) hesaplamalarına göre, 2019 yılı sonunda ilgili kalemin Hazine'ye iyi senaryoda 92,5 milyon, kötü senaryoda ise 153,9 milyon avroluk bir yük oluşturması beklenmekte. Burada belirtmek gerekir ki İstanbul Havalimanı'nın iktisadi riskleri kullanım garantisi uygulamasından ibaret değil. Cumhuriyet tarihinin en büyük ihalesine konu olan bu projede kazanan konsorsiyum devletin sağladığı hazine garantisi sayesinde toplam 6 milyar avroluk kredi kullandı. Bu miktarın yaklaşık %80'i üç kamu bankası tarafından piyasa koşullarında yanına yaklaşılması mümkün olmayan kolaylıkta şartlarla sağlandı. Buna rağmen, Kolin İnşaat 2019 yılı başında ortaklıktaki %20'lik payını Kalyon İnşaat'a devrederek ayrıldı. Basında yer alan haberlere göre, konsorsiyumun işletme yüklenicisi olan Kalyon dışındaki diğer şirketlerin de ortaklıktaki yükümlülüklerini THY'nin yeni kurduğu bir iştiraka devretmeleri gündemde (Özgür, 2019). Henüz iddia düzeyindeki bu bilgiler, en azından bir ihtimal olarak devasa büyüklükte bir kredi yükünün kamunun üzerine yıkılabileceğine işaret ediyor. Dolayısıyla kullanım garantisinin yanı sıra mega projelere sağlanan finansman garantisi de oldukça tehlikeli bir risk faktörü olarak öne çıkıyor.

Sonuç

Bu çalışma Türkiye'de inşaat sektörünün barındırdığı iktisadi kriz dinamiklerine bir değerlendirme sundu. Bu amaçla, sektörle ilgili çeşitli güncel göstergeler uluslararası karşılaştırmalı bir perspektifle alındı. Ortaya çıkan bulgular karma bir tabloya işaret ediyor. Özetle, az gelişmiş bir mortgage piyasası, orta gelişkinlikte GYO sektörü ve oldukça gelişkin bir mega proje finansman sistemini bir arada barındıran Türkiye örneği, alacalı finansallaşma hipotezini doğrulayan bir tablo çizmektedir. Daha yakın bakıldığında, şu bulgulara ulaşıyoruz. Uluslararası literatürde inşaat ve gayrimenkul sektörlerinin kriz dinamikleri üzerine tartışmada en çok öne çıkan unsur olan mortgage piyasaları açısından Türkiye'de kayda değer bir risk birikiminden söz etmek mümkün değil. İkincil piyasaların az gelişmişliği, GSYH'nin ancak %6'sına tekabül eden kredi hacmi ve son derece düşük takip oranları ile Türkiye'de mortgage piyasaları bir kriz dinamiği oluşturmuyor. Ne var ki, yüksek faiz oranları nedeniyle kapsamı sınırlı kalan mortgage piyasalarının ötesinde, senetle satış, ön satış gibi palyatif yöntemlerin yaygın olduğu enformel konut finansman piyasaları için aynı şeyi söylemek mümkün değil. Kamusal izleme ve denetimin dışında gelişen bir kara delik niteliği taşıyan bu piyasalar kriz dinamikleri değerlendirmesinde dikkate alınması gereken bir faktör olarak öne çıkıyor. Bunun dışında, Türkiye genelinden

ayrışan fiyat eğilimleriyle İstanbul konut piyasasının bir emlak balonu görüntüsü verdiğini söylemek mümkün. Konut fiyat endeksi verileri, İstanbul balonunun 2012-2017 yılları arasında şiştiğine 2017 sonrasında ise patlamaya başladığına işaret ediyor. 2017'den itibaren reel 2019 başından itibaren nominal olarak değer kaybetmeye başlayan İstanbul konut piyasası, sektör içerisindeki ağırlığı nedeniyle çok güçlü bir kriz dinamiği oluşturuyor. Bu dinamiğin doğrudan etkisini gösterdiği alanlardan biri konut stokudur. Konut fiyatlarındaki artışın süreceği beklentisiyle tetiklenen inşaat furyası arkasında büyük bir boş konut stoku bırakmış durumda. 2013 yılından bu yana biriken 1,2 milyon satılmamış konut, sektördeki tıkanıklığın en önemli göstergelerinden bir tanesi. Bu iki faktörün müteahhitler üzerinde yarattığı basınç bir diğer kriz dinamiğini oluşturuyor. Görece yüksek seyreden faiz oranları ve artan inşaat maliyetleriyle katlanarak büyüyen bu basınç, inşaat sektörünü Türkiye'nin en kırılgan sektörü haline getirmiş durumda. Tasfiye, iflas ve konkordato başvurularında başı çeken inşaat sektörü, genel iktisadi bunalımdan daha şiddetli bir çöküş yaşıyor. Bir anlamda, konut fiyatları, boş konut stoku ve batık müteahhitler bir tür zincirleme kriz dinamiğine işaret ediyor. Bu etkiyi güçlendirmesi muhtemel bir diğer unsur ise sektörün dış borç yüküdür. Finansal olmayan kuruluşların toplam dış borcunun %26'sının inşaat ve gayrimenkul sektörlerine ait olması, zayıf karnı dış borç yükümlülükleri olan bir ekonomi için son derece tehlikeli bir gösterge oluşturuyor. Büyük bir hızla eriyen GYO piyasası ve KÖİ modeliyle yapılan mega projelerin bütçe üzerinde yarattığı yük ise diğer kayda değer kriz dinamikleri olarak öne çıkmaktadır.

Asya Krizi'nden çıkan sonuçlardan bir tanesi, bunalımın şiddetiyle inşaat ve gayrimenkul sektörlerinin ülke ekonomisindeki ağırlığı arasında pozitif bir korelasyon bulunduğuydü (Renaud, 2000). Başka bir deyişle, inşaatın öne çıktığı ülkeler krizi daha sert bir şekilde deneyimlediler. Buradan hareketle, aktif iş gücünün %7,3'ünü istihdam eden, toplam katma değer %9,7'sini üreten, geri ve ileri bağlantıları dâhil edildiğinde bundan çok daha büyük bir payı temsil eden inşaat sektörünün Türkiye'nin krizini ağırlaştırıcı bir etkide bulunması beklenebilir. İnşaat sektörünün AKP'li yıllarda sistematik bir strateji dâhilinde ihya edildiğini ve bu stratejinin ardında bir dizi siyasal ve ideolojik saik olduğunu tartışmıştık. Stratejik öneme sahip bir sektördeki tıkanıklığın iktidarın siyasal manevra kapasitesinde de bir tıkanıklık yaratacağı öngörülebilir.

Sonnotlar

¹ Bazı çalışmalar için bkz. Balaban (2012), Bayırbağ ve Penbecioğlu (2017), Çavuşoğlu ve Strutz (2014), Erol (2019), Karaçimen ve Çelik (2017), Bora (2017), Karaman (2013), Şengül (2011), Şahin (2019), Karatepe (2016), Kuyucu ve Ünsal (2010), Sönmez (2015), Tansel (2019), Türkün (2011), Yeşilbağ (2016), Yeşilbağ (2019).

- ² Bu konuda ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Orhangazi (2019).
- ³ TCMB, GSYİH-iktisadi faaliyet kollarına göre zincirlenmiş hacim verisi.
- ⁴ Bu veriler üzerinden değerlendirme yaparken TUİK'in 2016 yılında gerçekleştirdiği GSYH revizyonu ile ilgili tartışmalara dikkat çekmekte fayda var. Eski milli gelir serisinde, diğer göstergelerin işaret ettiği aksine, AKP'li yıllarda inşaat sektörünün ülke ekonomisindeki payında belirgin bir artış gözlemlenemiyordu. Yeni seri bu problemi bertaraf ederken, bir dizi başka problemi beraberinde getirdi. Birçok yorumcu yeni serinin arızalı ve güvenilirlikten yoksun olduğu konusunda birleşiyor. Mevcut verilerle çalışırken bu durumu göz önünde bulundurmamak gerekiyor. Konuyla ilgili kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Aydoğuş (2018).
- ⁵ Örneğin bkz. Öktem (2006), Candan ve Kolluoğlu (2008), Kuyucu ve Ünsal (2010).
- ⁶ Bu yaklaşımın tipik bir örneği için bkz. Kahveci (2018).
- ⁷ Bu konuda Asya ülkeleri üzerinden sistematik bir değerlendirme için bkz. Shatkin (2017).
- ⁸ Örneğin, söz konusu değer Brezilya için %8,8, Meksika için %10 düzeyindedir (Fitch 2019).
- ⁹ TUİK ve TBB verilerinden yazar tarafından hesaplanmıştır.
- ¹⁰ TCMB ve TUİK verilerinden yazar tarafından hesaplanmıştır.

Kaynakça

Aalbers M B (2007). Geographies of Housing Finance: The Mortgage Market in Milan, Italy. *Growth and Change*, 38(2), 174–199.

Aalbers M B (2011). *Subprime Cities: The Political Economy of Mortgage Markets*. Chichester: Wiley-Blackwell.

Aalbers M B (2016). *The Financialization of Housing: A Political Economy Approach*. London: Routledge.

Aalbers M B (2017). The Variegated Financialization of Housing. *International Journal of Urban and Regional Research*, 41(4), 542–554.

Akçay Ü (2013). Hükümet-Cemaat Kavgası, İnşaat Odaklı Birikim ve 17 Aralık Krizi: Bir Dönemin Sonu mu? *Başlangıç*. <https://baslangicdergi.org/hukümet-cemaat-kavgasi-insaat-odakli-birikim-ve-17-aralik-krizi-bir-donemin-sonu-mu-umit-akçay/>. Son erişim tarihi, 14 Ekim 2019.

Akçay Ü ve Güngen A R (2014). *Finansallaşma Borç Krizi ve Çöküş: Küresel Kapitalizmin Geleceği*. Ankara: Notabene.

Ashton P (2009). An Appetite for Yield: The Anatomy of the Subprime Mortgage Crisis. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 41(6), 1420–1441.

Aslan A S ve Dinçer İ (2018). The Impact of Mortgage Loans on the Financialization Process in Turkey. *Journal of Planning*, 28(2), 143–153.

Balaban O (2012). The Negative Effects of Construction Boom on Urban Planning and Environment in Turkey: Unraveling the Role of the Public Sector. *Habitat International*, 36(1), 26–35.

Bayırbağ M K ve Penpecioğlu M (2017). Urban Crisis: ‘Limits to Governance of Alienation’. *Urban Studies*, 54(9), 2056–2071.

Bonizzi B (2013). Financialization in Developing and Emerging Countries. *International Journal of Political Economy*, 42(4), 83–107.

Brenner N, Peck J.ve Theodore N (2010). Variegated Neoliberalization: Geographies, Modalities, Pathways. *Global Networks*, 10(2), 182–222.

Buckley M ve Hanieh A (2014). Diversification by Urbanization: Tracing the Property-Finance Nexus in Dubai and the Gulf. *International Journal of Urban and Regional Research*, 38(1), 155–175.

Candan A B ve Kolluoğlu B (2008). Emerging Spaces of Neoliberalism: A Gated Town and a Public Housing Project in İstanbul. *New Perspectives on Turkey*, 39, 5–46.

Çavuşoğlu E ve Strutz J (2014). Producing Force and Consent: Urban Transformation and Corporatism in Turkey. *City*, 18(2), 134–148.

Christophers B (2015). The Limits To Financialization. *Dialogues in Human Geography*, 5(2), 183–200.

Clark G (2000). *Pension Fund Capitalism*. Oxford: Oxford University Press.

Collins C, Senhadji Semlali A ve International Monetary Fund (2002). *Lending Booms, Real Estate Bubbles and the Asian Crisis*. Washington, D.C.: International Monetary Fund.

Conefrey T ve Fitz Gerald J (2010). Managing Housing Bubbles in Regional Economies Under Emu: Ireland And Spain. *National Institute Economic Review*, 211(1), 91–108.

Dellepiane S, Hardiman N ve Las Heras J (2013). *Building on Easy Money: The Political Economy of Housing Bubbles in Ireland and Spain*. Dublin: University College Dublin.

DiPasquale D ve Wheaton W C (1995). *Urban Economics and Real Estate Markets*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

Dumenil G ve Lévy D (2004). *Capital Resurgent: Roots of the Neoliberal Revolution*. Cambridge: Harvard University Press.

Dünya Bankası (2019). *PPI Database Global Report*. <https://ppi.worldbank.org/en/ppi>. Son erişim tarihi, 14 Ekim 2019.

Duvar (04/05/2019). Araç Geçiş Garantisi Yine Tutturulamadı. *Duvar*. <https://www.gazeteduvar.com.tr/ekonomi/2019/04/05/ arac-gecis-garantisi-yine-tutturulamadi/> . Son erişim tarihi, 14 Ekim 2019.

EMF (European Mortgage Federation) (2018). *HYPOSTAT 2018: A Review of Europe's Mortgage and Housing Markets*. <https://hypo.org/emf/publications/hypostat/#> . . Son erişim tarihi, 14 Ekim 2019.

EPEC (2019). EPEC Data Portal. *European Investment Bank*. <https://data.eib.org/epec>. Son erişim tarihi, 14 Ekim 2019.

Erol I (2019). New Geographies of Residential Capitalism: Financialization of the Turkish Housing Market Since the Early 2000s. *International Journal of Urban and Regional Research*, 43(4), 724–740.

EY (Ernst ve Young) (2018). *Global Perspectives: 2018 REIT Report*. Ernst & Young Global Limited. <https://eyrhcevent-sf.ey.com/Source/2018%20Global%20REIT%20report.pdf> . Son erişim tarihi, 14 Ekim 2019.

Fernandez R ve Aalbers M B (2019). Housing Financialization in the Global South: In Search of a Comparative Framework. *Housing Policy Debate*, 1-22.

Fine B (2013). Financialization from a Marxist Perspective. *International Journal of Political Economy*, 42(4), 47–66.

Fitch (2019). *Global Housing and Mortgage Outlook- 2019*. Fitch Ratings. https://www.lma.eu.com/application/files/4215/5066/7567/Global_Housing_and_Mortgage_Outlook_-_2019.pdf . Son erişim tarihi, 14 Ekim 2019.

Fligstein N ve Goldstein A (2011). *Catalyst of Disaster: Subprime Mortgage Securitization and the Roots of the Great Recession*. Institute of Industrial Relations, UC Berkeley. <https://econpapers.repec.org/paper/cdlindrel/qt83x2h03n.htm>. Son erişim tarihi, 14 Ekim 2019.

French S, Leyshon A ve Wainwright T (2011). Financializing Space, Spacing Financialization. *Progress in Human Geography*, 35(6), 798–819.

Gotham K F (2006). The Secondary Circuit of Capital Reconsidered: Globalization and the U.S. Real Estate Sector 1. *American Journal of Sociology*, 112(1), 231–275.

Gotham K F (2009). Creating Liquidity out of Spatial Fixity: The Secondary Circuit of Capital and the Subprime Mortgage Crisis. *International Journal of Urban and Regional Research*, 33(2), 355–371.

Güney K M (2019). Building Northern Istanbul: Mega- Projects, Speculation, and New Suburbs. İçinde: Güney K M, Keil R, and Üçoğlu M (der.), *Massive suburbanization: (re) building the global periphery*. Toronto: University of Toronto Press, 181–200.

Güngen A R (2019). Kriz Notları: 2019'da Evi Değiştirir Miyiz? Rejim ve Kriz Üzerine Uzun Bir Değini. *Kriz Notları*. <https://kriznotlari.blogspot.com/2019/01/2019da-evi-degistirir-miyiz-rejim-ve.html> . Son erişim tarihi, 14 Ekim 2019.

Gürsel S ve Toru-Delibası T (2013). *Mega Havalimanının Kaderi Büyümeye Bağlı*. Bahçeşehir Üniversitesi Ekonomik ve Toplumsal Araştırmalar Merkezi. <https://betam.bahcesehir.edu.tr/wp-content/uploads/2013/06/ArastirmaNotu150.pdf>. Son erişim tarihi, 14 Ekim 2019.

GYODER (Gayrimenkul Yatırım Ortaklıkları Derneği) (2019). *Gösterge: Türkiye Gayrimenkul Sektörü 2019 1. Çeyrek Raporu*. http://www.gyoder.org.tr/img/mc-content/20160304174613_27832016-march-turkish-real-estate-sector-report-2mart-10-00.pdf. Son erişim tarihi, 14 Ekim 2019.

Harvey D (1985). *The Urbanization of Capital: Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanization*. Baltimore: John Hopkins University Press.

Harvey D (2012). The Urban Roots of the Financial Crisis, içinde: Aalbers M. B. (der.) *Subprime Cities*, (pp. xiii–xix). Chicester: Wiley-Blackwell.

Jaffee D M (2008). *The U.S. Subprime Mortgage Crisis*. The World Bank. <https://econpapers.repec.org/bookchap/wbkwbpubs/28008.htm>. Son erişim tarihi, 14 Ekim 2019.

Jordà Ò, Schularick M ve Taylor A M (2016). The Great Mortgaging: Housing Finance, Crises and Business Cycles. *Economic Policy*, 31(85), 107–152.

Kahveci İ (2018). Yerli ve Millilik Hikayesi? <https://www.karar.com/yazarlar/ibrahim-kahveci/yerli-ve-millilik-hikayesi-6698>. Son erişim tarihi, 14 Ekim 2019.

Karaçimen E ve Çelik Ö (2017). Türkiye’de Gayrimenkul ve Finansın Derinleşen ve Yeniden Yapılanan İlişkisi. İçinde: Bedirhanoglu P, Çelik Ö ve Mihçı H (der.). *Finansallaşma Kısacasında Türkiye’de Devlet, Sermaye Birikimi ve Emek*, İstanbul: Notabene, 83-102.

Karaman O (2013). Urban Renewal in Istanbul: Reconfigured Spaces, Robotic Lives. *International Journal of Urban and Regional Research*, 37(2), 715–733.

Karatepe İ D (2016). The State, Islamists, Discourses, and Bourgeoisie: The Construction Industry in Turkey. *Research and Policy on Turkey*, 1(1), 46–62.

Kelly M (2009). *The Irish Credit Bubble*. Dublin: University College Dublin, School of Economics.

Keyder Ç (2005). Globalization and Social Exclusion in Istanbul. *International Journal of Urban and Regional Research*, 29(1), 124–134.

Kim K H (2000). Korea: Could a Real Estate Price Bubble Have Caused the Economic Crisis?. İçinde: Mera, K. and Renaud, B. (der.), *Asia’s Financial Crisis and the Role of Real Estate*. Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 99–114.

Krippner G R (2005). The Financialization of the American Economy. *Socio-Economic Review*, 3(2), 173–208.

Krippner G R (2011). *Capitalizing on Crisis*. Cambridge: Harvard University Press.

Kuyucu T ve Unsal O (2010). 'Urban Transformation' as State-Led Property Transfer: An Analysis of Two Cases of Urban Renewal in Istanbul. *Urban Studies*, 47(7), 1479–1499.

Langley P (2009). Debt, Discipline, and Government: Foreclosure and Forbearance in the Subprime Mortgage Crisis. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 41(6), 1404–1419.

Lapavitsas C (2013). The Financialization of Capitalism: 'Profiting without Producing'. *City*, 17(6), 792–805.

McNally D (2011). *Global Slump: The Economics and Politics of Crisis and Resistance*. Oakland, CA: PM Press.

NAREIT (2018). *REIT Data: Annual Return by Investment Sector*: <https://www.reit.com/data-research/reit-indexes/annual-index-values-returns>. Son Erişim Tarihi 14 Ekim 2019.

Öktem B (2006). Neoliberal Küreselleşmenin Kentlerde İnşası: AKP'nin Küresel Kent Söylemi ve İstanbul'un Kentsel Dönüşüm Projeleri. *Planlama*, 36, 53–65.

Orhangazi Ö (2019). Türkiye Ekonomisinin Yapısal Sorunları, Finansal Kırılganlıklar ve Kriz Dinamikleri. *Mülkiye Dergisi*, 43 (1), 111-137.

Orhangazi Ö ve Özgür G (2015). Capital Flows, Finance-Led Growth and Fragility In the Age of Global Liquidity and Quantitative Easing: The Case of Turkey. *Political Economy Research Institute, University of Massachusetts, Amherst, Working Paper Series* 397, 1-27.

Özgür B (2019). Geçmiş olsun, 3. havalimanı battı! <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2019/02/12/gecmis-olsun-3-havalimani-batti/>. Son Erişim Tarihi 14 Ekim 2019.

Penbecioğlu M (2016). Yapılı Çevre Üretimi, Devlet ve Büyük Ölçekli Kentsel Projeler, içinde: Bora, T. (der.), *İnşaat Ya Resulallah*, (pp. 163–180). İstanbul: İletişim.

Pereira A L D S (2017). Financialization of Housing in Brazil: New Frontiers. *International Journal of Urban and Regional Research*, 41(4), 604–622.

Pike A ve Pollard J (2010). Economic Geographies of Financialization. *Economic Geography*, 86(1), 29–51.

Renaud B (2000). Real Estate Cycles and Banking Crises in Asia: What Have We Learned? içinde: Renaud B ve Mera K (der.) *Asia's Financial Crisis and the Role of Real Estate*, Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 255–276.

Şahin S Z (2019). The Urbanization Policy of Turkey: An Uneasy Symbiosis of Unimplemented Policy with Centralized Pragmatic Interventions. *Turkish Studies*, 20(4), 599–618.

Sassen S (2009). When Local Housing Becomes an Electronic Instrument: The Global Circulation of Mortgages. *International Journal of Urban and Regional Research* 33(2), 411-426.

SBB (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı) (2019). Kamu Özel İşbirliği İle Yürütülen Projeler. <https://koi.sbb.gov.tr/> . Son erişim tarihi: 14 Ekim 2019.

Şengül T (2011). *Muhafazakar Popülizm: İki Rekat Bir Zekat Gerisi Rant*. Ankara: İmge.

Shatkin G (2017). *Cities for Profit: The Real Estate Turn in Asia's Urban Politics*. Ithaca: Cornell University Press.

Soederberg S (2015). Subprime Housing Goes South: Constructing Securitized Mortgages for the Poor in Mexico. *Antipode*, 47(2), 481–499.

Sönmez M (2015). *AK Faşizmin İnşaat İskelesi*. Ankara: Notabene Yayınları.

Sönmez M (2016). Kamu-Özel İşbirliği Projelerinde Büyüyen Sorunlar. *Mimarlık Dergisi*, (392).

SPK (Sermaye Piyasası Kurulu) (2018). *Gayrimenkul Yatırım Ortaklıklarına Ait İstatistikler*. <http://www.spk.gov.tr/SiteApps/Yayin/AylikIstatistikBultenleri> . Son erişim tarihi, 14 Ekim 2019.

Stockhammer E (2013). Financialization, Income Distribution and the Crisis. İçinde *Financial Crisis, Labour Markets and Institutions*. London: Routledge, 116-138.

Tansel C B (2019). Reproducing Authoritarian Neoliberalism in Turkey: Urban Governance and State Restructuring in the Shadow of Executive Centralization. *Globalizations*, 16(3), 320–335.

Toker Ç (2018). Ekonomiye Büyük Operasyon. <https://www.sozcu.com.tr/2018/yazarlar/cigdem-toker/ekonomiye-buyuk-operasyon-2763801/> . Son erişim tarihi, 14 Ekim 2019.

Türkün A (2011). Urban Regeneration and Hegemonic Power Relationships. *International Planning Studies*, 16(1), 61–72.

Van der Zwan N (2014). Making Sense of Financialization. *Socio-Economic Review*, 12(1), 99–129.

Yalman G L, Marois T ve Güngen A R (2018). Introduction-Debating Financial Transformation in Turkey, İçinde: Yalman G, Marois T ve Güngen A R (der.), *The Political Economy of Financial Transformation in Turkey*, London: Routledge, 1-23.

Yeşilbağ M (2016). Hegemonyanın Harcı: AKP Döneminde İnşaata Dayalı Birikim Rejimi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 71(2): 599-626.

Yeşilbağ M (2019). The State-Orchestrated Financialization of Housing in Turkey, *Housing Policy Debate*, 1-26.

Aydınlanmacı Öznenin Varoluş Problemi: Kant ve Kleist

Selbin Yılmaz, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0002-0657-9178, e-posta: selbinyilmaz@gmail.com

Özet

Bu çalışma, Kantçı Aydınlanmanın tüm akılcılığının yanı sıra aslında bir inanç edimi üzerine kurulu olduğunu hatırlatarak, Aydınlanmacı öznenin çelişkili varoluşunu tartışmaya açmayı hedeflemektedir. Bu çelişki, varoluşsal krizleri nedeniyle intihara sürüklenen dram ve öykü yazarı Heinrich von Kleist'in eserleri aracılığıyla ele alınacaktır. Gençlik döneminde Aydınlanmacı biri olarak kendini tanımlayan Kleist, Kant'ın felsefesiyle tanıştıktan sonra bir düşünsel krize girer ve bu kriz literatürde *Kleist'in Kant Krizi* olarak adlandırılır. Kant'ın bilgi felsefesi bilginin kendisinden ziyade, bilginin olanaklılığını sorgular; nesnenin kendisiyle değil, yalnızca insanın bilgi edinme tarzlarıyla ilgilenir. Bilgi, insan aklının *a priori* ilkelerine göre düzenlenir. İnsanın bilme biçimiyle ilgili olan bu *a priori* ilkeler aracılığıyla, nesnelere, kendi başlarına ne oldukları haliyle değil, bize duyu nesnelere olarak verildikleri haliyle bilebiliriz. Kleist, Kant'ın bilgiye dair bu görüşlerinden bilgimiz ile doğrudan ve nesnel gerçekliğin örtüşmediği sonucunu çıkararak, Aydınlanma'ya, bilgiye ve hakikate olan inancını yitirir. Kleist, tıpkı Kant'ın da emin olduğu gibi, dünyanın düzeni bozuk bir yer olduğundan emindir ve eserlerinde bilgiyi değil, daima bilgi ile bağı kopmuş hayatta başımıza neler gelebileceğini kaleme alır, yaşamın kendisine odaklanır. Fakat Kant'a göre böylesine düzensiz bir dünyada yalnızca kendimize sadık kalabiliriz. Kleist ise, tıpkı her zaman sınırları zorlayan Kant gibi, bu sadakatin de sınırlarını zorlayarak Aydınlanmacı öznenin paradoksunu, özellikle Michael Kohlhaas karakteriyle gözler önüne serer. Zaten Kant da bu paradokstan tamamıyla kurtulamamış olduğundan felsefesinin temelini inancı yerleştirir. Bu bağlamda, bu çalışma, dünya ile kurduğumuz ilişkiyi, bilgi, hakikat, yalan, ahlak ve adalet temaları üzerinden ele alarak, Kant ve Kleist'in eserlerinde Aydınlanmacı özne sorununu tartışmayı hedeflemektedir.

Anahtar Sözcükler: Kant, Kleist, Aydınlanma, özne, Michael Kohlhaas.

The Trouble of Existence of the Enlightened Subject: Kant and Kleist

Abstract

This study aims to open up the paradoxical existence of the Enlightened subject for discussion through reminding that Kantian Enlightenment is based on an act of faith besides its whole rationality. This paradox will be addressed through the works of the playwright and the storyteller Heinrich von Kleist who was driven to suicide due to his existential crises. Kleist, who identified himself as an Enlightened person during his youth, goes through an intellectual crisis after becoming acquainted with Kant's philosophy and this crisis is called *Kleist's Kant Crisis*. Kant's epistemology questions the possibility of knowledge rather than knowledge itself; it deals only with the forms of the acquiring knowledge, not with the object itself. Knowledge can be possible through *a priori* principles of human reason. Through these *a priori* principles which are related with the ways of knowing of the human subject, we can know the objects as they are given to us, in other words, as things-as-appearances; not as things-in-themselves. By drawing the conclusion that our knowledge is not coincided with the direct and objective reality from Kant's ideas, Kleist loses his faith in Enlightenment, knowledge and truth. Kleist knows for certain that the world is in disorder as Kant does; and he always writes out, not knowledge, but what can happen to us in life which has lost touch with knowledge; he focuses on life itself. But for Kant, in such a disordered world, we can be loyal only to ourselves. Kleist, on the other hand, by pushing the boundaries of this loyalty, just as Kant who always pushes the boundaries, reveals the paradox of the Enlightened subject especially through the character Michael Kohlhaas. As Kant himself could not avoid this paradox, he places faith in the basis of his philosophy. In this context, this study aims to discuss the paradox of the Enlightened subject in the works of Kant and Kleist through dealing with the relationship we have with the world in terms of the themes of knowledge, truth, lie, ethics and justice.

Keywords: Kant, Kleist, Enlightenment, subjectivity, Michael Kohlhaas.

Lizbon Depremi ve Dünyanın Anlamı

1755 yılında Lizbon'da meydana gelen ve binlerce insanın ölümüne yol açan deprem, bir doğa felaketi olmanın çok daha ötesine geçer ve asıl sarsıntı düşüncenin kendisinde gerçekleşir. Deprem, Aydınlanma düşüncesini ve Descartes'tan beri olası her eylemin kaynağı olarak görülen dünyevi otorite olan modern özneyi temelinden sarsar ve hayatın kırılğanlığı, varoluşsal bir sorgulamaya döner. Bu sorgulamadan Tanrı da nasibini alır, doğa da; ama en çok da güven duygusu ile dünyayı anlamlandırma çabası. Böylesi kaygan ve oynak bir zeminde, insan neye güvenecektir? Tehdit tam olarak nereden gelmektedir? Tanrı'dan mı yoksa doğadan mı? Aslında asıl soru çok önceden sorulmuştur:

“Eğer Tanrı varsa, kötülük nereden geliyor? Eğer yoksa, iyilik nereden geliyor?” [Si deus est, unde malum? Si non est, unde bonum?] Leibniz’in bu soruyu sorarak “olası dünyaların en iyisinde” yaşadığımızı savunduğu ve tüm kötülöklere rağmen Tanrı’yı haklı çıkarmaya çalıştığı 1710 tarihli *Teodise*’si de depremin şiddetiyle sarsılır (Leibniz, 2016: 126).¹ Bu felaketi Leibniz’in düşüncesine uygun bir şekilde Tanrı’nın günahkâr insanları cezalandırdığı bir suç ve ceza denklemi ile açıklamaya çalışanlar da vardır; bu kötölükte Tanrı’nın bir hikmeti olduğunu savunanlar da. Voltaire gibi başa gelen felakete dinsel veya kutsal bir kılıf uydurulmaması gerektiğini, bunun tamamen bir doğa olayı olduğunu öne sürenler de vardır. Voltaire, karamsarlık ve mutsuzlukla dolu “Lizbon Felaketi Üzerine Şiir”ini felaketten birkaç hafta sonra yazar:

Leibniz öğretmiyor bana hangi görünmez düğömlerin
En iyi düzeninde olanaklı evrenlerin
Ebedi bir kaosta, karıştırdığını boş hazlara
Hakiki, fazla gerçek acıları, bir talihsiz curcuna
Ne de öğretiyor, masum da suçlu gibi, neden
Maruz kalır, kurtulamaz bu kaçınılmaz kötölükten
Nasıl yani ‘her şey iyi’, hiç de almıyor aklım (Voltaire, 2019: 287).

1759’da yayımlanan *Candide*’de ise Leibniz’in iyimserliğini, şiirindeki karamsar bir dünya tasvirinden farklı olarak fena derecede alaya alır. *Candide*’in başına gelenler, olaylardaki kopukluklar, anlamsızlıklar, felaketler, tamamıyla Leibniz’in olası dünyaların en iyisi dediği bu dünyanın küçük bir cehennem olduğunu ve böylesi bir iyimserliğin aslında zalimliğin ta kendisi olduğunu anlatmak içindir (Voltaire, 2018).² Rousseau, Voltaire’in “Lizbon Felaketi Üzerine Şiir”ini okur ve Voltaire’e yazdığı 1756 tarihli mektupta, depremle gelen kötölüğü, Tanrı’yı denklemden çıkararak –ve onun iyiliğine olan inancını sürdürerek- tartışır ve depremle gelen fiziksel kötölüğün (acının) kaynağının insanın kendi yapıp etmeleri olduğunu öne sürer; felaketin ağır sonuçlarını, düzensiz kentleşmeyle ve insanların yoksulluğuyla açıklar (Rousseau, 1997: 232-246).³

Hangi açıdan savunulursa savunulsun, deprem hakkında öne sürölen tüm görüşler, insanın dünyayı anlamlandırma çabası ve insanın dünyadaki konumu ile ilişkiliydi. Tanrı insanları neden böylesi bir felaketle cezalandırmıştı? Tanrı bu denli bir kötölüğün sebebi olabilir miydi? Tek bir sarsıntıyla yerle bir olabilecek bir dünyanın anlamı var mıydı? Kaosun içinde bir düzen bulmak mümkün müydü? İnsanın dünyadaki ayrıcalıklı yerini savunan ve insana olan inançla geleceğe iyimserlikle bakılmasını salık veren Aydınlanma düşüncesi, tüm bu sarsıntı karşısında sağlam durmaya çalışsa da zemin bir kere çatlamıştı; insanın

üzerinde durduğu dünya, aslında bir boşluktu -bu boşluk ki, Kant felsefesine tüm anlamını veren şey olacaktır.

Lizbon Depremi'nin dünyayı yeniden anlamlandırma çabaları üzerindeki etkisi, bir kişi üzerinde pek de işe yaramamış gibi görünüyor. En azından, bunu bir anlam kaynağı yapmaya yönelmemiş biri var: Alman dram ve öykü yazarı Heinrich von Kleist. 1807 yılında yazdığı "Şili'de Deprem" adlı hikâyesinde, o dönemde hemen herkesin yükselttiği teolojik ve varoluşsal soruları sorar, ancak önemli bir farkı vardır ki tüm bu soruları her zaman yaptığı gibi cevapsız bırakır. Çünkü o depremden de Aydınlanma düşüncesinden de dünyanın anlamına dair sorgulamadan da tek bir sonuç çıkarır: Bu dünya anlamsızdır; eğer varsa bile bir anlamı, insan buna asla erişemeyecektir. Ona göre deprem haklı olanı da haksız olanı da, iyiliği de kötülüğü de yıkıma uğratmıştır. Her zaman olduğu gibi insanın elinde yıkımdan ve boşnalıktan başkası yoktur. Kaleminin tüm soğukluğuyla yazdığı bu hikâye, o ana kadar depremle ilgili tartışılan her şeye itirazı içerir.⁴ Tanrı'ya olan inancın ne kadar sakatlanmış olduğunu göstererek (kurban arayışı), meseleyi Tanrı inancı ve Tanrısal inayet kavramlarından kurtarır. Rousseau'nun depremin sebebini insanların kurduğu düzen olduğu, insanların yozlaşmış toplumsal bağlarından kurtulduklarında iyi oldukları ve olacakları görüşünü de, aynı kötülüğün bir anda ve dizginlenemeden ve tamamen yanlış anlaşılmalara tekrar hortladığını göstererek çürütür. İtirazları vardır Kleist'in, çoğu zaman da ikna edicidir. Ne var ki cevapları yoktur, savunduğu bir şey yoktur, dünyanın anlamsız olduğu savunusu dışında ki buna da bir savunuyu demek zordur. Dünyanın bir anlamı olduğu inancı, aklın bir inancıdır, belki de talebidir ama Kleist akla inanmaz. Yaptığı tek şey, kenarında durduğu dünyanın anlamsızlığının uçurumuna okuyucuyu da davet etmektir. Onunla birlikte atlayacak birilerini bulmaktır derdi (nitekim bir yazar olarak her hikâyesinin sonunda okuyucuyu uçurumun kenarında bıraksa da, bir insan olarak hep onunla birlikte intihar edecek birilerini aramıştır ve bir gün bulmuştur da). Onunla birlikte uçuruma atlayamayan okuyucuda oluşan his, yargıda bulunmanın neredeyse imkânsızlığı olur; kim haklı kim haksız, kim suçlu kim suçsuz, karar vermek hep zordur. Kleist'in üslubu için genellikle *deadpan* kavramı kullanılır; ifadesiz, duygusuz, cansız. Stefan Zweig'in aşağıdaki ifadeleri onun *deadpan* kaleminin ruhunu yansıtır niteliktedir: "Bu soğuk ve deneyimli, gerçek ıstıرابı bilen adam için duygulandırma, iğrenç bir öğedir. Öyleyse bilinçli olarak antisentimentaldir... Kahramanlarının bayağılaşmasını yasaklar" (Zweig, 2011: 47).

"Şili'de Deprem"⁵ hikâyesinin alt başlığı, "Jeronimo ve Josephe"dir. Olaylar aslında Şili Krallığının başkenti St. Jago'da 1647 yılında gerçekleşen deprem gününde başlar, ama öncesi de vardır. Jeronimo ve Josephe birbirine âşıktr ve Josephe'nin babası bu yakınlıktan hoşnut olmadığı için, kızını Karmelit

Manastırı'na kapatır, fakat ikisi burada da gizli gizli görüşmeye devam ederler. Bir süre sonra Josephe'nin hamile olduğu anlaşılır ve idama mahkûm edilir. O sırada Jeronimo da işlediği başka bir suç yüzünden hapidedir. O gün, yani Josephe'nin kent meydanında idam edileceği gün, Jeronimo çaresizlik duygusu içinde bulunduğu hücrede tam kendini asmaya karar vermişken, yer sallanır ve bütün kent yerle bir olur. O sırada Jeronimo hapisaneden kaçmayı başarır, Josephe de kargaşadan dolayı asılmaktan kurtulur. Tüm insanlar gibi kentin dışına doğru kaçarlar ve orada birbirlerini bulurlar. Josephe o kargaşada, yeni doğan oğlu Philipp'i de kurtarmayı başarmıştır. Müthiş bir çaresizlik anı, tüm insanlar arasında bir yakınlığın doğmasına neden olmuştur; tüm eski suçlar, suçlamalar unutulmuş gibidir. Buldukları yerde Don Fernando ile karşılaşır. Don Fernando ile ailesi 'günahkârlara' çok iyi davranırlar, onlarla yemeklerini paylaşırlar. Josephe de hasta annesinin emziremediği Don Fernando'nun oğlu Juan'ı emzirir. Bir yolunu bulup, Jeronimo'nun akrabalarının olduğu İspanya'ya kaçmaya karar vermişken, bu dayanışma anları onları kararından vazgeçirir ve St. Jago'da kalabileceklerine kanaat getirirler. Artçı sarsıntıların da durmasıyla, depremin yıkmadığı tek kilise olan Dominiken kilisesindeki ayine katılmaya, işte tüm bu umutlu duygularla, can atarlar. Vaaz veren rahiplerden biri, felaketin sebebi olarak toplumda işlenen suçları ve artan günahkârlığı göstererek Jeronimo ile Josephe'yi hatırlatır. Galejana gelen halk, Josephe ve Jeronimo'yu öldürmeye çalışır. Hemen her Kleist hikâyesinde karşılaştığımız gibi, kişiler arasında yine bir karışıklık olur. O anda Josephe'nin yanında duran Don Fernando'yu, Jeronimo zannederler ve ona saldırırlar. O sırada Jeronimo'nun babası oğlunu tanır ve onu bir darbeye yere serer. Jeronimo yere düştüğünde çığlık atan Don Fernando'nun baldızı Donna Costanza'yı Josephe sanarak öldürürler. O sırada, Philipp ve Juan'ı Don Fernando'nun kucağına vererek kaçmasını salık veren Josephe, aradıkları kişinin kendisi olduğunu haykırır ve o da bir darbeye ölür. *"Piçini de cehenneme yollayın!"* diye haykıran bir çığlıkla Don Fernando'nun peşine düşenlerden biri, kucağındaki çocuklardan birini alır ve öldürür. Ne var ki öldürülen çocuk Philipp değil, Don Fernando'nun oğlu Juan olur. Daha sonra Don Fernando oradan ayrılır ve karısı ile birlikte Philipp'i evlat edinirler. Bir hikâyeyi özetlemek, hiçbir zaman hikâyenin duygusunu vermez. Ne var ki hikâyenin bu kısmı aynı bu donuklukta ve yalnızca bir sayfada anlatılmıştır. Stefan Zweig'ın da dediği gibi, o duygulandırmak istemez; olaylar hızlıca akıp gider, paragraflar aralıksızca sürer, olayların örgüsü takip etmeyi zorlaştırır; okuyucu sadece bitmesini bekler.

"Şili'de Deprem," başa gelen olaylar örgüsünde oradan oraya savrulan insanları anlatır. Felaketin ardından yardımseverlik, dayanışma, bağışlama, merhamet gibi duygular baş göstermesine rağmen, nefret hızlıca çıkagelir ve toplum

her zamanki gibi tüm şiddetiyle kurban arar. Kleist, Rousseau'nun tezine karşı çıkar; insanın yozlaşmışlıktan ve zincirlerinden kurtulduğunda kesin bir iyiliğe sahip olmadığını gösterir. Dünyayı ve özellikle de dünyada varolan kötülükleri anlamlandırmaya çalışırken, Tanrı'yı haklı çıkarmaya çalışan teodiselere de bir göndermesi vardır. Tanrı çok güçlüdür, güçlü olduğu kadar da karmaşıktır. O Tanrı'yı iyilik ya da kötülük açısından ele almaz; dünya iyi ya da kötü tarafından değil, asla anlaşılamayacak olan biri ya da bir şey tarafından yönetilmektedir. Bu durumda, insanların deneyimlediği bu dünya, teolojik anlamda da muğlaktır, gerçek hayat açısından da (Reeves ve Luke, 2004: 17). Tüm bu muğlaklık, Kleist'in dram ve öykülerinde yanlış anlamalar, olayları yanlış yorumlamalar, şüpheler, kişilerin karıştırılması, bilmeceler, tesadüfler, keyfilikler, aşırılıklar olarak karşımıza çıkar. Onun esas anlattıkları, başımıza gelenlerin rastlantısallığı, komedi ve trajedi arasında salınan deneyimlerdir. Muğlaklıkla başı dertte olan Kleist'in soruları yanıtız kalsa da, mesajı açıktır: Sadece gördüğümüzü biliriz. Bu, epistemolojik bir öneri olmanın ötesine geçer; her şeyin ne kadar uçucu, boş ve hatalara açık olduğunu ifade eder. Kleist'i dünyanın anlamsız olduğu görüşüne götüren, epistemolojik kargaşadır; yani bilgiye ve dolayısıyla hakikate ulaşılabilirliğe dair duyduğu kuşku. Buna da Kant'ın düşüncesinden çıkarabileceği 'belki de en yanlış' sonuçla ulaşır. Kleist, en çok ihtiyacı olan şeyden, yani inançtan ve umuttan azade düşünölemeyecek Kant felsefesini, yalnızca belirli bir biçimde anlar. Kant, tüm felsefesini bir inanç edimi üzerine kurmuştur; Kleist ise Kant'ı tüm inançlarını yerle bir eden biri olarak görür ve kriz kapıdadır.

Kleist'in Kant Krizi

Kleist'in hayatı sürekli krizlerle tanımlanır, bu anlamda genellikle aşırılıklarıyla meşhur oldukça psikolojik bir vaka olarak görülür. Disiplin takıntısı nedeniyle on beş yaşında Prusya ordusuna katılır; aynı disiplinin insanın kendini gerçekleştirmesine engel olacağını düşündüğü için ordudan ayrılır. Felsefe çalışırken Kant'ın felsefesi ile sarsılır, doğruluğa olan inancını yitirir. Pek çok yazarın dile getirdiği gibi, onun bilgiye ve hakikate ulaşmaya dair kuşkusunu, karşımıza eşsiz bir yazar olarak çıkmasına vesile olur. Ne var ki ilk başta oyunları alaya alınır; "düpedüz safsata," "anlamsız saçmalıklar," "meczip bir aklın işleri" gibi ithamlara maruz kalır ve Kleist bir kez daha yıkılır (Wortzman, 2010: 277). Devlet katında çalışmaya başlar, orada da uzun süre tutunamaz. Napolyon'un Prusya'ya saldırmasıyla, ateşli bir yurtsever olur, Prusya'nın yenilgisi ise Kleist'in Jena krizi olarak adlandırılır. Dergi çıkarmaya çalışır, bir süre sonra dergisi kapatılır. Son krizini de işte bu olaydan sonra yaşar ve 1811'de, hayatı boyunca kendisine ölümünde eşlik etmesi için aradığı kişiyi bulur ve kanser hastası olan Henriette Vogel ile birlikte Wannsee kıyısında intihar eder. Kant

krizi, Guiskard krizi (alaylara maruz kalmış *Robert Guiskard* adlı oyunu), Jena krizi... Deneyimlediği her şey, karşılaştığı her düşünce onu krizlere ve sonunda da intihara sürükler.⁶

1801 yılına kadar henüz hiçbir şey yazmamış olan Kleist'in düşünce dünyasını daha çok mektuplarından biliyoruz. Bu mektuplardan öğrendiğimiz kadarıyla, hayatındaki en önemli düşünsel olay, Kleist'in Kant Krizi [*Kleist's Kant Crisis*] olarak literatüre geçen sarsıntısıdır. Kant'ın düşüncesiyle karşılaşması bir eşiktir çünkü öncesinde 'yaşam planı' [*Lebensplan*] fikrine iman etmiş ve Aydınlanma'ya sadakatle bağlı bir Kleist vardır. Bu yaşam planı, bilgiyi ve hakikati aramaya adanmıştır. Bir Aydınlanma insanı olarak Kleist, bilgiye ve hakikate ulaşarak, yaşamın anlaşılabilir, planlanabilir ve dolayısıyla anlamlı kılınabilir olduğuna inanır. 15 yaşında orduya katılan Kleist, hayalindeki yaşam planının Prusya ordusunun baskıcı, kasvetli ve kişiliksizleştiren disiplini altında gerçekleştirilemeyeceğine kanaat getirdiğinden, 1799 yılında ordudaki görevinden ayrılır. Frankfurt'ta teoloji, fizik, felsefe ve matematik çalışmaya başlar; felsefe ve matematik onun için "tüm bilginin iki dayanağı" konumundadır (Engberg-Pedersen, 2015: 83). Bilgiye, daha doğrusu *Bildung*'a olan arzusu ve inancı, onun için özerklik demektir. Kleist'a göre kaderin isteklerine boyun eğmekten ve "talihin oynacağı" olmaktansa, insan idareyi ele almalı ve kaderine hükmetmelidir (Kleist, 2001: 479-483 aktaran Engberg-Pedersen, 2015: 84). Bir yaşam planına göre, özgür ve düşünen insan "en yüksek mutluluğa kendi aklına dayanarak karar verir ve sağlam bir şekilde kurulmuş ilkeler üzerinde tüm gücüyle amacına doğru çabalar" (Kleist, 2001: 488-489 aktaran Engberg-Pedersen, 2015: 84). Kleist'in ordudan ayrıldıktan sonraki mektuplarının pek çoğunda –ki çoğu nişanlısı Wilhelmine von Zenge'ye ve üvey kız kardeşi Ulrike'ye yazılmıştır– yaşam planı fikrine dair düşüncelerini görürüz: kesinlik, güvenlik, doğru yargılarda bulunabilme, geleceği kontrol edebilme, talihin gelişigüzeğinden kurtulma, işleri şansa bırakmama, bir yol kılavuzu edinme, zihinsel yetileri kullanma... Anlama yetisi, yargı yetisi ve akıl olarak bu zihinsel yetiler Kant'ı yankılasa da, Kleist'in modeli -Kant'ın aksine- çok çabuk yıkıma uğrar. Hangi yolu seçeceğine bir türlü karar veremeyen Kleist'in Kant'ın felsefesi ile karşılaşması, onun hayatındaki en büyük krizlerinden birine sebep olur. Peki, Mendelssohn'un "her şeyi yıkan" filozof olarak andığı Kant, Kleist'in dünyasında neyi yıkmıştır?

Bilginin sorusu 'Nasıl bilebilirim?' olageldiğinden beri, felsefede türlü doktrinlerle karşılaşırız: rasyonalizm, empirizm, sezgicilik... Kant ise bilgiye dair ilk soruyu kendinden önce hiç sorulmamış bir haliyle sorduğu için 'her şeyi yıkan' filozof olur ya da kendi felsefesini, "tam bir devrim yoluyla yerine getirmeyi üstlenen bir girişim" olarak adlandırdığını göz önüne alırsak, bir devrimci (Kant,

1993: 33). Kant, burada Kopernik Devrimi'nden söz ediyordur. O, metafiziğin olanaklı olup olmadığı sorusunu sorarken, onu ontolojik bir mesele olmaktan çıkarıp, epistemolojik bir mesele haline getirir. 'Neyi bilebilirim?' sorusu, bilginin kendisinden ziyade, bilginin olanaklılığını sorgular. Bu da nesnenin kendisiyle değil, insanın bilgi edinme tarzlarıyla ilgilendiğini gösterir. Kopernik Devrimi benzetmesi de buradan çıkagelir. Kendinden önceki metafiziğin, tüm bilgilerimizin nesnelere göre düzenlenmesi gerektiği görüşünü savunduğunu ve aradığının doğrudan ve nesnel gerçeklik olduğunu öne sürer. Oysa Kant'a göre nesnellik nesnede değil, nesne hakkındaki bilgimizde aranmalıdır. Bu, nesnellığı nesnenin değil, aklın bir ilkesi kılar. Bu akıl ilkesine göre, bilgimiz nesnelere göre değil, nesnelere göre düzenlenmelidir. Kant, bunu Kopernik'in düşüncesine benzetir:

Gök cisimlerinin devimlerini bütün bir yıldızlar kümesinin gözlemcinin çevresinde döndüğü varsayımı altında açıklamada iyi bir sonuç alamadığını görünce, Kopernik gözlemcinin kendisini döndürüp, buna karşı yıldızları dinginlikte tuttuğu zaman daha başarılı olup olamayacağını araştırmıştı. Metafizikte de, nesnelere sezgisi açısından benzer bir yol denenebilir. Eğer sezgi kendini nesnelere yapısına uydurmak zorundaydı, bunlar üzerine herhangi bir şeyin nasıl a priori bilinebileceğini düşünemiyordum; ama nesne (duyu nesnesi olarak) kendini sezgi yetimimizin yapısına uydurmalıysa, o zaman bu olanağı kolayca anlayabilirim. (Kant, 1993: 29).

Böylece akıl, Ernst Cassirer'in (1996: 161) deyişiyle "kendi ekseni çevresinde dönüş" yaşamıştır. Kant, kendi ekseni çevresinde dönen akıl adına, 'Nasıl bilebilirim?'den ziyade 'Neyi bilebilirim?'i sorarak, bilginin sınırlılığını, dolayısıyla aklın sınırlarına işaret eder ki onun eleştirel felsefesi, her şeyi yargılayan aklın en başta kendini yargılamasıyla anlam kazanır. "Transendental idealizm," "eleştirel idealizm" ya da "biçimsel idealizm" (Kant, 2000: 91, 131) olarak adlandırdığı eleştirel felsefesine göre bizim dışımızdaki nesnelere bize yalnızca duyu nesnelere olarak verilirler; böyle olunca nesnelere kendi başlarına ne oldukları haliyle bilemeyiz, sadece görünüşlerini bilebiliriz. Kant, bu görüşüyle kendi idealizmini de açıklamış olur; asla bir şüphecisi değildir Hume gibi ya da dogmatik bir şekilde nesne ile özne arasında aracısız bir ilişkiyi savunmaz. Onun idealizmi, şeylerin varlığından asla şüphe etmez. Kendi deyişiyle, "bilgimizi şeyler ile değil, yalnızca bilme yetimimiz ile ilgi içine sokma" amacındadır (Kant, 2000: 43). Transendental sözcüğünü, deneyin ötesinde değil; deneyden önce gelen ve işlevi deneyi olanaklı kılmak olan anlamında kullanır.⁷ Bu olanaklılık noktasında Kant, işe aklın sınırlarını göstererek başlasa da, bu sınırların karşısında durup kalmaz. Ernst Cassirer'in belirttiği gibi:

O, kavranabilirliğe sınır koyduğu yerde bile, bu 'kavranamazlık'ın kanıtlanmasını ve temellendirilmesini talep eder. Bu yüzden duygunun ve hissedişin adlandırılmaz dilini, anlığın kesin ve anlaşılır diline çevirmek, 'kendine dönük bilgi yetisi'ni bizzat açık ve kavranabilir kılmak arzusu, onu hep zorlamış olmalıdır (1996: 67).

Kleist ise, bu kavranamayanın ve bu nedenle hiçbir şekilde dile getirilemeyecek olanın karşısında yenilgiye uğrar, kendini ifade edilemez bulur – daha sonra edebiyatın gücüyle kendini ifade etmeye çalışsa da, yazdıklarında hep anlaşılamayan, çözülemeyen, içerisine nüfuz edilemeyen olaylar silsilesi ile karşılaşırız. İfade eksikliği ve dilin yetersizliği, Kleist'ın trajedisinin en temel ögesi haline gelir. O dilsizlikte sıkışıp kalmıştır: *“Evet, keşke gözyaşlarını yazabilseydik”* (Kleist aktaran Selen, 2010: 6) diye iç geçirir, *“bilmem ki, anlatılması imkânsız insan ben hakkında sana ne söyleyeyim”* (Kleist aktaran Zweig, 2011: 14) diyerek, hem kendisine uzaklığından hem de asla iletişim kuramayacağını düşündüğü insanlara uzaklığından dem vurur. Tuhaf ki Kant'ın ise derdi, hiçbir zaman kendisi olmamış gibidir. *Saf Aklın Eleştirisi*'nin başına, kendisi için bir düstur haline getirdiği Bacon'un bir sözünü yerleştirir: *“Burada kendimizden söz etmiyoruz”* (Kant, 1993: 9).⁸ Kleist, kendini ifade dahi edemezken, Kant büyük göreviyle, insanı anlatmakla meşguldür.

Deneyisel incelemenin ötesinde olan şey Kant için genel olarak bir 'inanç' meselesiyken, Kleist tam anlamıyla inançsızlığa düşer. Kant krizi de bu 'transendental' olanı 'gerçek' olanla karıştırmasıyla, daha doğrusu bilgimizin ve doğrudan gerçekliğin örtüşmediğini düşünmesiyle mümkün hale gelir. Bir yandan haklıdır; çünkü Kant, görünüşler dünyası ile kendinde dünya arasındaki ayrıma dayanarak kendinde şeyi asla bilemeyeceğimizi öne sürer. Böylece Kleist, bilgiye, hakikate ve dolayısıyla yaşam planına olan tüm inancını yitirir ve önünde bilinemezliğin, kuşkuculuğun dünyası uzanır. Nişanlısı Wilhelmine von Zenge'ye mektubunda şöyle yazar Kleist:

Eğer tüm insanlar gözleri yerine yeşil gözlüklere sahip olsalardı, o zaman onlar aracılığıyla gördükleri nesnelere yeşil olduklarına hükmetmeleri gerekirdi. Ve gözlerinin onlara şeyleri kendinde şeyler olarak gösterip göstermediğini ya da onlara değil, göze ait olan nesnelere bir şey ekleyip eklemediğini asla ayırt edemezlerdi (Kleist, 1801 aktaran Scott, 1947: 474).

'Yeşil gözlük' benzetmesi, Kant'çı görüye, yani “nesnelere tarafından uyarılmamızı sağlayan duyusallığın biçimi”ne göndermedir (Kant, 2000: 31).⁹ Kant, anlamlı bir metafiziğin sınırlarını göstererek bilgi felsefesini öznellik üzerine kurmaya çalışsa da, Kleist'ın çıkardığı sonuç aslında şu olur: Böylesi bir yaratılışa sahip

olduğumuz için böyle görüyoruz, böyle anlıyoruz veya yargılıyoruz. Başka bir yaratılıştta, yani bu haliyle bir akla veya duyuşsal biçime sahip olmadığımızda, durum bambaşka olurdu. Bir bilinemezlik, iki güvensizlik, üç boşunalık. Kant'ın felsefesinden Kleist'a kalan işte bu üçüdür. Yine bir mektubunda yazdıkları, Kleist'ın krizini daha açık bir şekilde gözler önüne serer:

Yakın zaman önce... Kant felsefesi ile tanıştım –ve şimdi sana ondan çıkarsadığım bir düşünceyi anlatmalıyım, bunu yapmaktan çekinmiyorum çünkü beni derinden ve acı içinde paramparça ettiği gibi, seni de etmesinden korkmuyorum. Gerçek dediğimiz şeyin, gerçekten gerçek olup olmadığına ya da bize öyleymiş gibi görünüp görünmediğine karar veremeyiz. Eğer ikincisiyse, o zaman burada parçalarını birleştirmeye çalıştığımız gerçeklik, ölümümüzden sonra hiçbir anlama gelmeyecektir ve mezara kadar bir şey elde etmeye yönelik her çaba beyhudedir... Bu düşüncenin ifade ettiği şey kalbine nüfuz etmiyorsa, onunla varlığının en derin ve en kutsal parçasından yaralanmış hisseden bu kişiye gülme. Benim tek ve en değerli amacım suya düştü ve şimdi amaçsızım (Kleist, 1984: 199-201 aktaran Morgan, 2000: 47).

Aslında Kleist'ın Kant'ın hangi metnini okuduğu konusunda literatürde uzun bir tartışma vardır ve bu konuda bir uzlaşya varılmış değildir. Hatta Kant felsefesine oldukça bağlı biri olan Ernst Cassirer, Kant felsefesinin böylesi bir umutsuzluğa yol açmasından belki de rahatsız olduğu için, Kleist'ı asıl krize sokanın Kant değil, Fichte'nin *İnsanın Belirlenimi* kitabı olduğunu öne sürer.¹⁰ Cassirer'in bu tezine karşılık, Kleist'ın Fichte'nin adını hiç anmadığını ileri sürenler de olmuştur; bunun aksine kendisini Kant felsefesinin kurbanı olarak gördüğünü bir mektubunda bizzat dile getirir: “Öyle görünüyor ki, Kant felsefesinin vicdanını çok fazla rahatsız eden şu aptal kurbanlarından biri olacağım” (Kleist, 1984 aktaran Allan, 1996: 34). Bu konu oldukça geniş bir biçimde tartışılmış olsa da, Tim Mehigan'ın belirttiği gibi 1950'lere kadar Kleist'ın hangi Kant metnini okuduğu tartışması, son zamanlarda yerini genel olarak Aydınlanma düşüncesinin eleştirisine ve özel olarak Kant felsefesinin getirdiklerine bırakmıştır. Kleist şimdi bir karşı-Aydınlanma temsilcisidir (Mehigan, 2003: 166).

Dünyayı Bilmek Yerine Dünyaya Dokunmak

Tüm amaçları çöken ve amaçsız kalan Kleist, Zweig'in tanımladığı haliyle, kendisiyle savaşıp durur. Krizlerinin ve intihar denemelerinin bunca çokluğu bu nedenledir. Bu krizler ki, yalnızca onun karakterinin aşırılıklarıyla tanımlanamaz ya da onu yalnızca psikolojik bir vaka olarak ele almak haksızlık olur. Her kriz, onu bir düşüncenin kıyısında köşesinde dolaşmaya sevk eder. Ne var ki, bir yerde durup kalamaması, Zweig'in deyişiyile 'ölçsüzlüğü,' onun trajedisi haline gelir. Hoş, Kant'ın ölçülülüğü de bazılarına trajedi olarak görünebilir. Bilgiye ve

hakikate dair onu müthiş bir şüpheye düşüren Kant krizi, etkileyici bir yazar olmasına olduğu kadar, teorik anlamda oldukça önemli bir Aydınlanma eleştirisi yapmasına da katkıda bulunmuştur. Kleist'in Aydınlanma eleştirisi, bilginin kesinliğine ve daha da önce bilginin doğrudan kendisine yönelmiştir. Kleist'in derdi, insan bedenini, duygularını, yaralarını, kırılmasını yok sayan bilgidir.¹¹ Ona göre bilgi, ilk olarak, eylemi ikinci plana iter; ikinci olarak da insanı 'ayrıcılık' bir konuma yerleştirerek, onun dünyayla olan doğal ve zarif ilişkisini kopartır. Bu eleştiriler ışığında, Kleist'in *Homburg Prensi* oyunu ve "Kukla Tiyatrosu Üzerine" adlı yazısı incelemeye değerdir.

Kleist, Kant krizinin ve Aydınlanmacı bir birey olarak hayalini kurduğu yaşam planıyla kendine ve kadere hükmetmeye olan inancının yerle bir olmasının ardından, bilgi ve eylemin iki farklı yol olduğu hükmüne varır.¹² İkisi farklıdır, çünkü dünya ile bağ, akıl ve bilgi ile kurulamaz; Kleist için dünyayla bağ kurmanın tek yolu onun içinde yer almak ve eylemektir. Akılla ve yasayla değil, duygularıyla hareket eden Homburg Prensi, bu duruma bir örnek oluşturur. Homburg Prensi Friedrich Arthur, Almanlar tarafından pek de seilmeyecek olan bir prens tipidir; duygusal ve hezeyanlı (kendinden geçer, rüyalara dalar). Savaş alanında, savaş planına uymamış; beklemesi gerekirken, savaşa müdahil olmuş ve savaş zaferle kazanılmıştır. Yaptığı hata, plana, emirlere, görevine uymamaktır yoksa mağlubiyete yol açmamıştır. Buna rağmen yargılanır, çünkü Brandenburg Elektörü, yasaya itaat edilmesini ister, keyfiliğin hüküm sürmesine karşıdır ve şansın zaferini istemediğini söyler. Ölüme mahkûm edilen Prensi kurtarmak için tüm subaylar seferber olur, onun emirleri aklından değil yüreğinden aldığını ve yasanın bu konuda söz hakkı olmadığını söylerler, affedilmesini talep ederler. Buradaki tüm tartışma disiplin ile özgürlük arasında, akıl/görev ile duygu arasında döner. Prens, yasaya itaatsizlik etmiş olsa bile, sezgileriyle öylesine doğru bir karar vermiştir ki, onu hangi yasa, nasıl yargılayacaktır? Onun pratik ve doğru bir şekilde savaş alanına müdahalesi, önceden belirlenmiş ilkelerden daha mı kıymetsizdir? Pedersen'e göre Prens, bilgiyi, akli, kuralları, ilkeleri önceleyen dünyaya yönelik bedensel bir bilginin, doğru eylemin belirleyicisi olduğu bir durumu temsil eder (Engberg-Pedersen, 2015: 92).¹³ Eyleme geçmeden önce bilinç düzeyinden aşağıda bir yerde harekete geçmiş olan, olanı biteni bilinçten çok daha önce kavramış olan bir duyarlılık söz konusudur. Bu düşünce Kleist'in şu sözleriyle daha da anlam kazanır: "*Bilmiyoruz, bilen yalnızca içinde bulunduğumuz belli bir durumdur*" (Kleist, 2001: 638 aktaran Engberg-Pedersen, 2015: 91).¹⁴ Pedersen'e karşılık Tim Mehigan, Kleist'in edebi eserlerinde Kant düşüncesinin ötesine geçmeye çalıştığını ancak her seferinde kendisini dünyaya akılcı bir tepki vermek ihtiyacı içinde bulunduğunu öne sürer (Mehigan, 2003: 166). Mehigan'ın bu savında bir doğruluk payı vardır, çünkü

trajedi tam olarak bundan, bu iki uç arasında salınıp durmasından kaynaklanır. Yine de Kleist'a göre "yanılgı kalpte değil, zihindedir ve yalnızca zihin onu çözebilir" (Kleist, 2001: 638 aktaran Engberg-Pedersen, 2015: 94). Zihin kendi kendisiyle uğraşadursun, Kant krizinin ardından Kleist, nesnelere ile onların bize görünüşleri yani bizim algılarımız arasındaki hiç kapanmayacak olan boşluğu dert edinir ve bu boşluğu aşmaya, dünyaya dokunmaya çabalar. Kant'a göre de bu boşluk vardır, fakat o bu boşluğu akıl sahibi özne ile kapatmaya çalışır ve Kant'ın transendental felsefesi tam da bu demektir. Kant, bilgi adına, bilgiden daha çok inançla mücadele verirken, Kleist bu epistemolojik kargaşadan (şüphencilik) sağ çıkamaz. Dünyayla bağını eylemle kurmaya çalışan Kleist, sonunda kendini boşluğun karanlık güçlerine bırakmayı tercih eder. Neyse ki ardında hiçbir şey bırakmamış bir atlayış değildir bu; Kleist'ın edebi eserleri, özellikle de Kantçı Aydınlanma'nın paradoksunu gözler önüne serer.

Kleist'a göre bilgi hem soyutlamadan gelen bir fazlalık hem de dünyayla bağ kurmayı ve birlik olmayı beceremeyen bir eksikliktir. Daha da ötesi 'lanetli' bir şeydir. Bilmenin, bilinçli olmanın lanetidir bu. "Kukla Tiyatrosu Üzerine" adlı kısa hikâyesinde Kleist, bir kukla tiyatrosu izlerken karşılaştığı opera baş dansçısı Bay C. ile yazarın arasında geçen diyalogu ele alır. Bay C.'nin kukla tiyatrolarından öğrenilecek çok şey olduğu fikri yazarı şaşırtır, çünkü kendisi canlı kanlı bir sanatçının, bir kukla tiyatrosunda tam olarak ne gördüğünü merak eder. Bay C. şöyle cevap verir:

Her bir uzvun dansın değişik anlarında oynatıcı (makinist) tarafından tek tek hareket ettirildiğini düşünmemem gerektiğini söyledi bana. Her hareketin, dedi, bir ağırlık merkezi vardır; kuklanın içindeki bu hareket merkezine hükmetmek yeterlidir; sarkaçtan başka bir şey olmayan uzuvlar, herhangi bir müdahaleye gerek kalmaksızın, mekanik bir biçimde kendiliğinden boyun eğer (Kleist, 2010a: 184-185).

Burada Bay C.'nin savunduğu, ağırlık merkezlerinin doğaya uygun bir biçimde düzenlenmiş, yer çekimine bağlı olmayan kuklaların, insanlardan kat be kat fazla zarafet sahibi olduğudur. İnsanlar ise bilme ağacından [*tree of knowledge*] yemiş oldukları için, doğal zarafetlerini çoktan yitirmişlerdir. Örneğin, dansçılarda direnç vardır, zaman zaman ağırlık yasasına dahi direnirler. Ruhları, yaptıkları figürlere göre bazen bellerinde bazen de dirseklerindedir; bir kuklanın ise asla direnmeyeceği açıktır, ruhları direnç geliştirmek için orada ya da burada değil, tam da merkezdedir. Bay C.'nin savlarının ardından yazarımızın aklına zarafetiyle ünlenmiş genç bir adamın hikâyesi gelir. Bu genç adamın gözü, bir gün, bir anlığına, ayağını tabureye atarken, aynadaki yansımasına takılır ve duruşunda daha önce de görmüş oldukları Yunan heykellerinin zarafetini görür.

Daha sonra gördüğü şeyi tekrar görebilmek için ayağını tekrar tekrar kaldırır, fakat başaramaz. O günden sonra genç adamda bir değişiklik baş gösterdiğini anlatır yazar. Günler boyunca ayna karşısında aynı duruşu yakalamaya çalışan fakat giderek tüm çekiciliğini kaybeden biri haline gelir. Kleist'a göre bu adam, zarafetinin bilincine vardığı anda hem zarafetini hem de masumiyetini yitirmiştir, doğal zarafetinin yerini sahte bir nezaket almıştır. Öyle ki, kuklalar sahte olmakla suçlanamazlar dahi, bu nedenle masumdurlar.

Kleist'in bir hikâye gibi başlayan bu kısa eseri, sonrasında oldukça kuramsal bir yazıya dönüşür. Onun asıl dert edindiği, insanın özgürlüğüdür. Özgürlüğe yer çekiminden bağımsız ve benlikten azade kuklaların sahip olduğunu belirtir. Ona göre böylesi bir özgürlükten gelen zarafet, *“ya hiç bilince sahip olmayan ya da sonsuz bir bilince sahip olan insan bedeninde en saf haliyle belirir, yani kuklada ya da tanrıda”* (Kleist, 2010a: 192). İnsan ise ne kukladır ne de tanrı! Kleist burada, insanın o arada-kalmış durumunu anlatır. Hiçbir anlamda tam olmayan bilgisiyle ama yine de tam anlamıyla bilgidan muaf olamamasıyla kukla ile tanrı arasında kalmış insan, asla tam olarak özgür olamayacaktır; çünkü bilgi, daima bir baskılama ilişkisi kurar:

İnsanlar yüzyıllardır bilgilerini korumayı, geliştirmeyi ve kesinleştirmeyi düşünmüşken, cehalet sanatının temel ilkelerinden bile mahrumuz. Epistemoloji ve yöntem bilim, bilmenin şartlarını, paradigmalarını ve yasalarını araştırıp tespit ediyor ama bir bilgisizlik bölgesinin eklenmesi konusunda reçete yok. Bir bilgisizlik bölgesinin eklenmesi aslında sadece bilmeme anlamına gelmez, mesele bir eksiklik ya da bir kusurdan ibaret değildir. Aksine cehaletle ilişkiyi doğru sürdürmek, jestlerimize rehberlik ve eşlik edecek bilginin yokluğunu kabul etmek, sözlerimize net karşılık verecek inatçı bir sessizliğe izin vermek anlamına gelir (Agamben, 2017: 137-138).

Doğallık, cehalet ve zarafet: Bu üçlü Kleist'ı yaşam üzerine düşünmeye iter, daha doğrusu yaşam sanatı üzerine. Yaşam üzerine düşünürken, yine Kant ve Aydınlanma eleştirisi vardır; bu defa eleştirinin merkezine insanın ayrıcalıklı konumunu koyar. Kukla üzerine konuşmanın ve bilince sahip olduğu anda masumiyetini yitiren genç adamın hikâyesinin ardından, bu defa Bay C. başına gelen bir olayı anlatır: Dövüş sanatı ile ilgilenen ahbabları onu bir ustaya götüreceklerini söylerler ve Bay C.'yi bir ayı ile dövüşmeye zorlarlar. Bay C. önce ayıya saldırır, ayı çok küçük bir hareketle saldırıyı savuşturur. Sonra hamle yapıyormuş gibi yaparak ayıyı şaşırtmaya çalışır, ayı kıpırdamaz bile ve Bay C.'nin ifadesiyle sahte hamleler karşısında ayının ciddiyeti onu neredeyse çileden çıkartır, her hamlesi boş ve boşunadır:

Sadece ayının, dünyanın ilk dövüşçüsü gibi bütün hamlelerimi savuşturmasından ötürü değil. Sahte hamlelere (yeryüzünde hiçbir dövüşçü bunu taklit edemezdi) girişmiyordu bile: Sanki ruhumu okuyormuşçasına göz göze duruyordu, pençesi vurmaya hazır bir biçimde havadaydı ve eğer benim hamlelerim ciddi değilse, kımıldamıyordu (Kleist, 2010a: 191).

Bir ayının doğal yetenekleri, eğitilmiş bir kılıç ustasının maharetlerinden çok daha üstündür, çünkü eğitilmiş kılıç ustası doğal hareket etme kabiliyetini çoktan kaybetmiştir. Onunki bir çırpınıştır ve en sonunda bir delirme; ayının (ve kuklanın) ise bir dans. Agamben'in Kleist'in bu hikâyesinde gördüğü, bir yaşama sanatı savunusudur; bizden kaçanla, bilinemez olanla ahenkli bir ilişki biçiminin savunusu: *"Belki bir bilgisizlik bölgesi hiç yoktur, belki yalnız jestleri vardır. Kleist'in çok iyi anlamış olduğu gibi bir bilgisizlik bölgesiyle ilişki bir danstır"* (Agamben, 2017: 138). İşte modern insan, bu danstan mahrumdur, çünkü insan kendi üzerine düşünen düşünceyle lanetlenmiştir (Gray, 2018: 10). Kukla ve hayvan böyle lanetlenmediği için insanın hiçbir zaman ulaşamayacağı bir özgürlüğe sahiptir. Tanrı, kukla, hayvan ve hiçbiri olamayan insan. Kleist, insan merkezci düşüncenin karşısına, insanın asla ulaşamayacağı Tanrıdaki sonsuz bilgiyi, kukladaki otomatizmi ve zarafeti, hayvandaki doğallığı ve içgüdüsel tepkiselliği çıkararak, insanın kendisi hakkında bildiği ve savunduğu her şeyi yerle bir eder. Kleist, dünyayı anlaşılabilir kılmaya uğraşan filozofların aksine, bilincin tam aydınlatamadığı yarı karanlık dünyayla aramızdaki boşluğun varlığını kabul edip onunla dans edebilmeyi savunur ya da doğrudan boşluğa atlayabilmeyi. Uzaktan seyredip anlamaya çalışmak yetmez, ya dans edersen ya da düşersin!

"Düşmeden Önce...": Kleist'in Yüce Karşısında Duyduğu Dehşet

Alman Romantik ressam Caspar David Friedrich (1774-1840), tüm Romantikler gibi, yüzünü Aydınlanma'dan çevirerek doğaya döner. Romantikler için doğayla karşılaşmada duygular, estetik deneyimin kaynağıdır. Doğanın yüceliği karşısında deneyimlenen bu duygular ise genellikle kaygı, telaş, ürperme, korku, şaşkınlık ve huşudur. Friedrich'ten 'manzara trajedisini' keşfeden ressam olarak söz edilir. Genellikle gece göğü, sisli dağlar, çorak topraklar, meyvesiz ağaçlar ve yıkıntılar karşısında düşünen, melankolik insan silüetleri resmetmiştir. İnsan ile doğanın, insan ile Tanrının, yüce ile acının karşı karşıya geldiği resimlerdir bunlar. Kleist da, 1810 yılında Friedrich'in "Deniz Kıyısında Keşif" adlı tablosuna bir yorum yazar. Friedrich'in tablosunda onu sarsan, insanı bakmaya zorlayan etkisidir. Bu etkiyi 17. yüzyıl Alman resminin yaratamadığı söylenegelir, çünkü teknelerin (genel anlamda nesnelerin) görünmediği bir deniz manzarası resmine o zamanlar rastlamak pek de mümkün değildir. Oysa 18. yüzyıl resmi, doğanın insansız halinin keşfi olarak adlandırılır (Miller, 1974: 207).

Resim 1: Monk by the Sea, 1810.

Dış dünya ile benlik arasındaki boşluktan Kant yüzünden çoktan mustarip olmuş Kleist'in Friedrich'in tablolarından etkilenmesinde şaşılacak bir şey yoktur; çelişki ve muğlaklıkla büyülenmiş kısa hayatının doğrulaması ile karşılaşır bu tablolarda (Prager, 2002: 74). Friedrich erişilemez, yakalanamaz ve gücünü, yüceliğini muğlaklığından alan doğayı resmeder. Tablolardaki insan silüetleri de, resme bakan insanlar da, kendilerini doğanın küçücük bir parçası olarak hissederler, dolayısıyla geçici ve basit varoluşlarının farkına varırlar. Asıl dehşet ise, doğayla aralarındaki boşlukta geçecek bir köprü kuramayacaklarından kaynaklanır. Friedrich, bilindik nesnelere de merkezi konumdaki insanı da resminden çıkarır. Resmediliş haliyle merkeze alınan doğa da değildir; hiçbir şekilde bağ kurulamayan şeyin merkezde olup olmadığına karar verilemez ya da bu hissedilemez. Friedrich, merkeze "olmayışı, yokluğu" koymuştur, o "yokluğun mevcudiyetini" resmeder (Meyertholen, 2013: 406). Bu nedenle Kleist, "gözkapaklarının kesilmiş olduğunu hissettiğini" söyler. Kant'tan çıkardığı sonuç itibarıyla bilgiye ve hakikate ulaşmaya zaten güvenini kaybetmiş olan Kleist, Friedrich'in tabloları önünde de "yalnız bir döngü içindeki yalnız bir merkezde olmak" sözleriyle tanımlar insanın konumunu ve bundan daha üzücü, daha yabancılaşmış, daha yenik bir durum olamayacağını ekler (Kleist, 1810).¹⁵

Friedrich'in "Sisler Denizi Üzerindeki Gezgin" adlı tablosu, yukarıda bahsettiğimiz tüm konuları ele alsa da, daha çelişkili bir izlenim bırakır. Sisler denizi üzerinde arkası dönük bir gezgin görürüz; duruşu, ayağını yere basışı oldukça sağlam gibidir. Bazı yorumlara göre, Aydınlanmacı bir özneyi temsil

eder: Örneğin, şapkası yoktur, bu da onun aristokratik sınıfa ait olmadığını gösterir, üstelik doğanın karşısında sınıfların önemi de yoktur. Sis denizine bakarken Kantvari bir kendi üzerine düşünüşe, tefekküre dalmıştır. Doğaya ve kendine dönerek, kendini tanımakla, geliştirmekle meşguldür. Ne var ki, yüzünü tam göremediğimiz tipik bir Friedrich figürüdür.

Resim 2: *Wanderer above the Sea of Fog*, 1818

Duruşu kendinden oldukça emin gibi görünse de, yüzünü tam göremediğimiz için, sisler denizi üzerinde galip bir edayla mı yoksa tereddütle mi durduğuna karar veremeyiz. Sisler denizinin 'üzerinde' olduğu için belki galiptir, sonsuz ve ürkütücü olana yukarıdan bakıyor gibidir, sanki her şeye hâkimmiş gibi. Ancak belki de gerçekten ürkmüştür ve bir adım daha atıp atmamakta karar veremiyordur, çünkü önünde serilen sisler denizi içerisindeki dağlar ve tepelerin, bir sonu yokmuş gibidir, hangi adım onu hangi ufuk noktasına yaklaştıracaktır ki! Belki de doğanın hâkimi değil de ona itaat edendir, onun karşısında küçüklüğünü, gelip geçiciliğini ve hayatının beyhudeliğini anlamıştır. Üstelik 'Wanderer,' varoluşu sorgulayarak yürüyen, gezen, doğayla bütünleşmeye ve onu anlamaya çalışan gezgin de demek olabilir; amaçsızca, aylak aylak dolaşan da. Bu tabloya bakarak gezginin doğayla bütünleştiğine mi yoksa aralarında müthiş bir parçalanma mı olduğuna karar vermek güçtür, çünkü modern öznenin yaşadığı en büyük çelişki, karşılaştığı bu boşlukta ve bu boşluğu doldurup dolduramamasında sinsice gizlenmiştir.¹⁶

Bu uçsuz bucaksız enginlik karşısında, kendi sınırlarıyla yüzleşen insanın önünde iki yol uzanır: Bilinmeyi bilmek, kavranamaz olanı kavramak ya da nafil bir çaba olacağını kabullenerek bundan tamamen vazgeçmek. Aslında Kleist da

Friedrich de ikinci yolu tercih etmiş gibidir. Bu mutlak hiçlik deneyimini, Kleist “kıyamet” olarak adlandırır (Kleist, 1810). Bu uçsuz bucaklıkta sınırların yıkılması, gözün otoritesini de yıkar. Gözkapakları olmayan göz, bakmaya mecburdur; baktığı şey ile arasına mesafe koyamaz, tanık olduğu şeyi görmezden gelemeyebilir, korunmasızdır, onun üzerinde hâkimiyeti yoktur (Meyertholen, 2013: 412). İşte bu tam da Kantçı yüce deneyimdir, sonsuz ve sınırsız olanın deneyimi. Yargı yetimizin sonu olan bu anda, imgelem yetimize uygulanan bir şiddet vardır. Kant bu deneyimi, sonsuz olanı, karanlık olanı, anlaşılmasız olanı yine de düşünebilmek olanaklılığında anlamlı görür. Yücenin deneyimi, imgelem yetisinin yetersizliği ile aklın onu düşünebilme istemi arasında gerçekleşir. Biçimsiz (sınırsız) bir doğa nesnesinde bulunan yüce, niceliğin tasarımı ile bağlıdır. Bu nicelik, büyüklüktür. Bir şeye büyük ya da yüce demek, hiçbir karşılaştırma ölçütü olmaksızın ona büyük demektir. *“Öyle bir büyüklüktür ki, yalnızca kendi kendisine eşittir. Yücenin öyleyse doğanın şeylerinde değil, ama yalnızca bizim ideamızda aranması gerektir”* (Kant, 2016: 75). Yüce deneyimi, bir hoşlanma içerebilir; bu Kant’a göre nesnel ölçütü olmayan büyüklük karşısında imgelem yetisinin kendi kendisinde genişlemeye çabalamasından kaynaklanan bir hoşlanmadır. Ancak hoşlanmadan ziyade, “olumsuz hazdır,” çünkü imgelem yetisi için yüce, “zorbalıktır” (Kant, 2016: 72). Yüce, duysal biçimde kapsanamaz, bu sonsuz ve biçimsiz nesne karşısında duyular yetersiz kalır. Her zaman olduğu gibi Kant, -Kleist’in aksine- bu eksiklik veya yetersizlik karşısında da vazgeçmez, bu eksikliğe rağmen insanda var olduğuna inandığı başka bir şeyi devreye sokar. İmgelem yetisinin yetersizliği, insanda duyularüstü bir yetinin duygusunu uyandırır; nesneden ziyade yüce, işte bu duygunun uyandırılışıdır (Kant, 2016: 76). Bu uyanış, akılla mümkündür:

Şimdi anlık usun sesini dinler – us ki tüm verili büyüklükler için, giderek hiçbir zaman bütünüyle ayrımsanamasalar da bütünüyle verili olarak yargılananlar için bile bütünlük ister, dolayısıyla tek bir sezgide toparlama ve ilerleyerek artan bir sayı dizisinin tüm üyeleri için sergileme ister; giderek sonsuz bile bu istemin dışında değildir; us, daha çok, sonsuzu bütünüyle verili olarak düşünmeyi kaçınılmaz kılar (Kant, 2016: 79).

Dolayısıyla yüce deneyimi hem hazdır hem de habsizlik. İmgelem yetisinin yetersiz çabası onda acı yaratır, Kant’ın deyişiyle *“imgelem yetisi için aşkın olan şey bir bakıma bir uçurumdur ki, onda kendini yitireceğinden korkar”* (Kant, 2016: 82). Buna rağmen, aynı yeteneksiz öznenin başka bir yeteneği ortaya çıkar ve yüce karşısında kavrama ve estetik yargı mümkün olur; üstelik onun gücü karşısındaki güçsüzlüğümüzü, kendimizi ölçebilme imkânı sunar. Korkuya neden olan bu uçurum, insan özne ile yücenin varlığı arasındaki bu boşluk, bir inanç formunu gerektirir. Kant’a göre bu form, ilk elde yürekli ve daha

da fazlası insanlığa olan saygıyı barındırır. Yüce karşısında yalnızca korkuya kapılıp kalmadan, onu kavrama (toparlama) çabası ve istemi, erişilemez olan karşısındaki yetersizliğine rağmen insanda bir saygı yaratır. Sonsuz güç karşısında bu çaba, insanın küçük düşürülmesini engeller (Kant, 2016: 84). Kleist'in kabul etmediği de budur, onun için *"güç kaybı sadece güç kaybıdır"* (Meyertholen, 2013: 413) ve onun estetik deneyim anlayışı işte bu kayıpta kendini gösterir. İmgelem yetisinin yetersizliği yüzünden doğa nesnelere ile insan arasındaki boşluk, onun için bir çabayla doldurulamaz, o bu çabaya inanmaz; karşısındaki büyüklükte insanlığı ve saygıyı değil, Kant'ın de dediği gibi yalnızca uçurumu görür. Kant krizinin ardından Kleist için göz, hakikatin "işkence görmüş algısı" ile yüzleşmede, merkezi bir rol oynar. Hakikat meselesi, olmak ve görünmek, mutlak bilgi ve göreceli algı, kavramsal ile duyuşsal, numen ile fenomen, zihin ile göz arasında salınan bir hale bürünür (Seeba, 2003: 107). Bu bir salınımır çünkü gözünün gördüğüne de inanmaz Kleist. Üstelik gözünün gördüğü acı çekmesine neden olur, çünkü bakılacak hiçbir şey yokken göz bakmaya zorlanır (Friedrich'in tablosuna bakarken hissettiği gibi). Bu epistemolojik dayatma, onu felsefeden edebiyata yöneltir. Gözkapaklarını kaybederek şiddete maruz kalmıştır, bu nedenle şiddetli, haşın, saldırgan eserler yazar. Eyleme ve bilgisizliğin lanetlenmemiş masumiyetine olan inancıyla Aydınlanma'ya eleştiri getiren Kleist, her ne kadar dünyaya dokunmak istese de, boşluğu kapatmanın zorluğu ve dehşetiyle de salınır durur, bu nedenle yakıp yıkmak ister. Onun edebi eserlerinde hep yıkım vardır. Bu, yalnızca onun aşırılığının, tutkularının, karakterinin değil; soyut, yani dünyayla sahici ve umutlu bir bağ kuramamış özneliğinin yıkıcılığıdır. Bunu da 'neredeyse Kantçı' ve aynı zamanda tamamıyla da 'bir Kleist karakteri' yaratarak gösterir.

"Dünyayı Kuran Akıl, Dünyayı Yıkar da...": Michael Kohlhaas

Kleist'in "Michael Kohlhaas" adlı novellasına geçmeden önce, Kant'ın Aydınlanma ve ahlak felsefesi üzerine birkaç söz söylemekte fayda var. Kantçı Aydınlanma, eleştirelilik bağlamında eşsiz bir değerdedir. "Aklını kimseye emanet etme!" şiarından nasıl vazgeçilebilir ki! Ancak bu akıl sahibi modern öznenin eleştirisi, özellikle de özne ve nesne arasındaki ilişkinin eleştirisi, modern düşüncenin kendi içinde çoktan başlamıştır. Ne var ki en çarpıcı eleştirisini 20. yüzyılın şiddetine dair yorumlarda görürüz. Örneğin, Kant'ın Kopernikçi devriminde 'akıl kendi ekseni çevresinde dönüşü'nün başka dönüşlere de gebe olduğunu, *Aydınlanma'nın Diyalektiği*'nde Adorno ile Horkheimer 'akıl kendine karşı dönüş' imkânı olarak gözler önüne sererler. Her ne kadar burada bahsedilen araçsal akıl olsa da, nüveleri Aydınlanma felsefesinde ve soyutluk probleminde. Soyutluk söz konusu olduğunda, Kant'ın saf akıl ilkelerine

odaklanan metafiziği, başka bir soruyu daha gündeme getirir: Karşısındaki nesne ile ilişkisinde, daha doğrusu bu ilişkinin olanaklılığında, mesafeyi kapatmaya çalışan Kant'ın akıl sahibi öznesi, ahlak ve eylem söz konusu olduğunda ne yapar? Teoride pek geçerli olan şey, pratikte de geçerli midir? Kant'a göre pek tabii! Kendi felsefesine en çok yöneltilen eleştiri eski bir atasözü ile ifade edilir ve Kant bunun üzerine bir metin yazar: “*Teoride doğru olabilir ama pratikte işe yaramaz.*” Kant'a göre teoriyi pratik ile bağlayan, insanın bir hüneri olan yargı yetisidir. Bu yargı yetisi ki Kant'ın ahlak felsefesinde insana “Bu doğru değil!” ya da “Bu olmamalıydı!” dedirten şeydir (Kant, 1974: 53). Kant, sözü geçen yazısında kendi ahlak felsefesine yönelik eleştirilere yanıt verir. Onun ahlak felsefesinin mutluluğu reddettiği, böylesine eyleyen bir insanın erdemli olabileceği ama asla mutlu olamayacağı, insanın sadece ilkelerinin değil, arzuları ve dürtüleri de olduğu yönündeki eleştirilere karşı, ahlak yasasının, anayasanın ve uluslararası hukukun ‘zorunluluğunu’ savunur, çünkü onun en çok korktuğu şey bu dünyanın olumsuzluğu ve göreceliliğidir (Gambetti, 2007).¹⁷ O dürtülerden değil, ilkelerden konuşur. Bu ilkeler ki onun ahlak kuramını, biçimsel-usulcü bir hale büründürür. Özellikle *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*'nde bir tarif okuyormuş gibi hissetmekten kendini alamaz insan. Fakat boş biçimlerden vazgeçemez Kant, onun tüm felsefesi bu boş biçimler üzerine kuruludur; başka türlü insanı ve dünyayı nasıl inşa edecektir? Boş biçimlerin soyutluğu noktasında, yani teorinin pratikle uyumlu olmadığı noktada, en çok bahsi geçen ve polemik konusu olmuş metnine dönelim: “İnanseverlik Gerekçesiyle Sözde Yalan Söyleme Hakkı Üzerine.”

Kant'a göre yalan söylemek neden ahlaki bir meseledir? Çünkü yalan, özü gereği gizlilikle iş görür; diğer bir deyişle, alenen yalan söylenemez. Kamusal olarak açık edilemediğinden, yani gizli kapaklı iş gördüğünden dolayı yalan ahlaki bir mesele haline gelir. Öbür yanılla da yalan söyleyen insan kendisi için ‘istisna’ isteyen insandır (Kant, 1996a: 615). Yalanı ahlaki bir mesele haline getiren asıl neden ise, Kantçı ahlak yasasına göre herkesin yalan söylediği bir dünyanın genel bir istemenin maksimi olamayacağındandır. Herkesin yalan söylediği bir dünya hayal edebilirsiniz, ama böyle bir dünya isteyemezsiniz. Buna karşılık Benjamin Constant, Kantçı ahlak yasasının herhangi bir toplumu ve birlikteliği imkânsız kılacağını öne sürer. Koşulsuz olan bir ilke, koşullu ve sınırlanmış olan pratik alanda uygulanma gücünü yitirir, bu nedenle böylesine koşulsuz ve mutlak ilkelerden ziyade, birtakım “ara ilkelere/prensiplere” gereksinimimiz vardır (Constant aktaran Kant, 1996a: 613). Constant'a göre de doğruyu söylemek bir ödevdir ancak doğruyu hak edene. “Doğruyu hak edene” diye belirttiğinden Kant ona cevabında meseleyi hak üzerinden ele alır.¹⁸ Ancak şimdilik ahlaki bir mesele olarak tartışmayı sürdürmekte fayda var. Bu tartışma şu örnek üzerinden

yürür: Bir katilden kaçan ‘masum’ bir arkadaşınız evinize sığınmıştır. Katil kapınıza gelip de onun nerede olduğunu sorduğunda yalan söylemeli misiniz? Kant’a göre söylememelisiniz. İşin içinde dostluk olunca, Kant’ın cevabı biraz ürkütücü görünür. Daha da fenası verdiği örneklerle, trajedinin gerçek hayattaki varlığına odaklanmak yerine, Kant’ın ne kadar trajikomik bir düşünme biçimi olduğu düşünülebilir (Neiman, 2006: 92). Siz yalan söylediğinizde yani arkadaşınızın evde olmadığını söylediğinizde, katil dışarı çıkar ve o sırada belki arkadaşınız da güvenli olduğunu düşündüğü bir sırada arka pencereden kaçmıştır ve katille yine burun buruna gelir. Bu durumda söylediğiniz yalandan sorumlu olmaz mısınız? Ya da, doğruyu söylediğinizde –ki yapmanız gereken budur- belki o sırada komşular gelir ve katili yakalayabilirler; böylece siz de doğruyu söylemiş olmakla kalırsınız. Kant, argümanları yüzünden bu tartışmadan büyük bir darbe yiyerek çıkar. Ancak sürekli örneklerle yürütülen bu tartışmada, Kant aslında bir tuzağa düşmüştür. Hâlbuki *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*’nde “ahlaklılığı örneklerle göstermeyi istemek, ahlaklılığa yapılabilecek en büyük kötülüktür” diye yazmıştı çoktan – yine boş biçimler (Kant, 2009: 24). Fakat belirtmek gerekir ki, örnekler Kant’ın lehine de dönebilir. Örneğin Susan Neiman şöyle bir sahne tasavvur eder: Diyelim ki siz arkadaşınızı korumak için yalan söylediniz, katille aranızda bir tartışma çıktı ve katil sizi öldürdü. Peki ya o esnada arkadaşınız çoktan sıvıştıysa arkadan? Kötü kader! (Neiman, 2006: 94). Hele ki söylediğiniz yalan başkasına zarar vererek sonuçlanırsa, Kant bir anda haklı da çıkabilir. Örnekler kışkırtıcı, Kant’ın ahlak felsefesi tam bir azap (mutlulukla erdemi çoktan birbirinden ayırmıştı). Ancak Neiman’ın da belirttiği gibi, asıl anlatmak istediği, gücümüzün sınırlı oluşuydu (Neiman, 2006: 92-93). Bu noktada, meseleyi ahlakın ötesine taşıyan bir gerçekçilikle karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz. Eylemlerimizin neye yol açacağını asla bilemeyiz; Kant’a göre arkadaşımızın hayatının kırılma noktasının sebebi biz değilizdir; kırılma, öngörülemeyen ve düzensiz olan dünyanın kendisidir. Bu nedenle sadakat göstermemiz gereken arkadaşımız değil, kendi içimizde duyduğumuz düzendir. Birazdan ele alacağımız gibi, Kohlhaas da yalnızca kendine sadık kalacaktır.

Kant’ın politik eylemlilik hakkındaki görüşleri, yalan üzerine söyledikleri kadar ‘radikal’ değildir. Örneğin, toplumun temellerini sarsacağını düşündüğünden, isyanı kesinlikle haklı görmez ve ona göre isyan, toplum içinde en fazla cezayı hak eden suçtur (Kant, 1974: 67). Bir yasa haksız olsa bile, insanlar ona uymak zorundadır. Bu nedenle, Kant’ın Aydınlanma felsefesi, özgürlük üzerine kuruludur. Kant’a göre haksız olan yasaya dahi uymak zorundayızdır, elimizdeki tek şey onu özgürce eleştirebilmektir. Bir toplumun gelişmesini sağlayacak olan ilke budur. Peki, anayasal anlamda yasaya itaati zorunlu koşan Kant, “Ebedi Barış Üzerine”de nasıl oluyor da “adalet yerini bulsun da, gerekirse dünya yıkılsın!”

sözünü kullanabiliyor? Bir eliyle verdiği diğer eliyle alan tipik Kant.¹⁹ Çünkü devamında şu notu düşüyor: *“Bu düstur, hakkımızı ahlaki ödevle bağdaşmayacak tarzda, büyük bir şiddetle kullanmamız müsaadesini vermez”* (Kant, 1960: 47). Müsaadesini vermez de, insan nerede ve nasıl duracaktır? Şimdi, adalet peşinde ve uğrunda durmasını bilmeyen ve kırılğan, öngörülemeyen, düzensiz olan bir dünyada her şeyi yakıp yıkan Michael Kohlhaas’ın hikâyesine dönebiliriz.

16. yüzyılda yaşanmış tarihi bir olaydan esinlenilerek yazılan bu hikâyede, Kleist belki de en aşırı, en zalim, en vahşi ve en tutkulu karakterini yaratır. Bir at taciri olan Michael Kohlhaas’ın atlarını satmak üzere yola çıktığında, yeni derebeyinin ondan daha sonra öğreneceği haliyle hiç de gerekli olmayan, daha doğrusu yasal olmayan bir biçimde bir ‘geçiş belgesi’ istemesiyle olaylar başlar. Geçiş belgesini edinmek için oradan ayrılan ve teminat olarak da iki atını derebeyine bırakan Kohlhaas öğrenir ki, böyle bir geçiş belgesi tamamen uydurmadır. Atlarını almak üzere derebeyinin şatosuna geri döner, atlarının bir deri bir kemik kalmış olduğunu görür, atlarına bakması için bıraktığı uşağının oradan kovulduğunu öğrenir. Evine dönüp olayları bir de uşağı Herse’den dinlemek ister, *“bir altın terazisi kadar hassas olan adalet duygusuyla”* incelikli ve detaylı sorular sorar uşağına. Herse’nin anlattıklarına ikna olur. Bir dilekçe ile mahkemeye başvurarak yasal yollardan mücadelesine başlayan Kohlhaas’ın dilekçeleri, derebeyinin, üst düzey yöneticilerden oluşan tanışıklıkları ve akrabalıkları sayesinde hep reddedilir, dava bir türlü görülemez ve Kohlhaas eski hallerinden eser kalmayan atlarını geri almak suretiyle bir tür uzlaşmaya davet edilir. Öfkeden her ne kadar deliye dönse de –ki atlarını acaba getirmişler midir diye bir yandan gözü kapıdadır,- sükûnetini korur, çünkü *“dünyanın böylesine bozuk bir düzen içinde olduğunu görmenin verdiği acının içinden kendi yüreğinde bir düzen olduğunu bilmenin verdiği memnuniyet bir kıvılcım gibi”* yükselir durur (Kleist, 2010b: 16). Bu kıvılcım her ne kadar tehlikeli olsa da, Kohlhaas’ın belki de burada duracağını varsayabilirdik. Ancak karısı Lisbeth’in, Kohlhaas’ın bir türlü işleme sokulmayan dilekçesini Hükümdar’a bizzat götürmek isterken, ona yaklaşmadan göğsüne yediği mızrak darbesiyle ölmesi, Kohlhaas’ı intikamın peşine düşürür. Oturur ve *“içinden gelen doğal yetkisine dayanarak”* atlarının geri getirilmesini ve eski hallerine gelene kadar bizzat derebeyi tarafından bakılıp beslenmesini buyuran bir karar yazar (Kleist, 2010b: 22). Aradan birkaç gün geçip hiç cevap gelmeyince, yasal olarak her yolu deneyen Kohlhaas’ın artık kendi adalet duygusu ve içindeki düzenin ona verdiği otorite dışında elinde hiçbir şey yoktur. Yanına aldığı yedi uşağı ile birlikte derebeyinin şatosuna bir baskın düzenler, her yeri ateşe verir, içinde kim varsa öldürür. Saldırısı başarısız olur çünkü derebeyi çoktan kaçmıştır. Derebeyinin saklandığı Wittenberg şehrini tam üç kere ateşe verir. Yazdığı “Kohlhaas Bildirisi”ni şehrin her yerine asar, derebeyinin kendisine teslim edilmesini ister. Bu bildiri

“tüm Hıristiyanlara” çağrı yapar, kendini “Tanrıya karşı sorumlu ve özgür biri” olarak tanımlar. Bildiri üzerine coşkuya kapılan birçok ‘serseri’ Kohlhaas’a katılır. Olayların akışıyla Leipzig de Kohlhaas’ın ateşini tadar, üzerine gönderilen ordular dağılır. Adalet arayışı içerisinde bir isyancıya dönüşen ve şehirleri yakıp kül eden Kohlhaas’ın adalet talebi ve bu uğurda yaptıklarının manası tam olarak nedir?

Kleist, hikâyesinin daha en başında örnek bir vatandaş olan Kohlhaas’ı şöyle tanımlar: “... *erdemlerinden birinde diretmekte aşırıya kaçmasaydı, dünya onu minnetle hatırlayacaktı. Oysa adalet duygusu onun bir hayduda ve bir katile dönüşmesine neden oldu*” (Kleist, 2010b: 1). Bir insan hem en dürüst hem de en ürkünç olabilir mi? Kleist bu hikâyesinde bize düşünecek pek çok ikilik sunar: Adalet ve intikam arasındaki ilişki; adalet ve siyaset arasındaki ilişki; insanın toplumsal yönü ile vahşi ve belki de hayvani yönü arasındaki ilişki; akıl, yasa ve düzen ile insanın tutkuları arasındaki ilişki; hakikat ve yalan arasındaki ilişki; mutlak olan ile göreceli olan arasındaki ilişki, vb. Ve Kohlhaas’a dair sorular: Kohlhaas, intikam duygusuyla dolarak ve sırf kişisel tatmini için mi isyan etti? Yoksa kişisel çıkarından azade genel olarak adaleti mi savunuyordu? Her zamanki gibi sordurduğu soruların yanıtlarını pek de kolay vermez Kleist. Atlarının özellikle derebeyi tarafından semirtilerek eski hallerine getirilmesindeki isteği, onun intikam ateşiyle yanıp tutuştuğunu gösterir. Öte yandan, derebeyinin başka başka insanlara da bu tür haksızlıklar yaptığını öğrendiğinde, “*yapılan haksızlığı düzeltme ve yurttaşlarının geleceğini garanti altına almanın dünyaya karşı görevi olduğu*” duygusuna da sahiptir (Kleist, 2010b: 8). Kohlhaas, gerçekten bir düzeyde hayranlık uyandırır: Kararlılığı, inatçılığı, adaletin yeniden tesisine olan arzusu ve bu uğurda gösterdiği fedakârlık. Gerçekten bu ‘ürkünç’ adamın başına gelenler, hikâye boyunca onunla bir bağ kurmayı sağlıyor. Üstelik tamamen bağlarından koparılmış olduğunu iddia ettiği için, mücadelesini haklı da kılıyor. Hikâyenin bir yerinde, Protestanlığın kurucusu Luther, Kohlhaas’ın eylemleriyle ilgili bir bildiri yayımlar. Onu haksız olmakla suçlayan bu bildiriden haberi olan ve çok sarsılan Kohlhaas, bir gece ansızın Luther’in odasına dalıverir. Orada aralarında geçen konuşmada, Kohlhaas yaptıklarının suç olamayacağını, çünkü onların suç olabilmesi için toplumdan dışlanmamış olması gerektiğini söyler. Luther, bir düzen temsilcisi sıfatıyla Kohlhaas’ı bu düşüncesinden vazgeçirmeye çalışsa da, Kohlhaas devam eder:

Yasaların korumadığı bir insana ben dışlanmış derim! Çünkü işimi huzurla yapabilmem için korunmaya ihtiyacım var. Ve bu nedenle kendi emeğimle kazandığım tüm mallarımla birlikte bu topluluğa sığıyorum. Bunları benden kim esirgerse beni vahşilerin ortasına, yalnızlığa atmış olur. Kendimi savunabilmem için kullandığım sopayı elime veren kişinin o kişi olduğunu nasıl yadsırırsınız? (Kleist, 2010b: 35-36).

Luther, tam olarak ikna olmasa da, adaletten ziyade düzenin yeniden tesisi için Elektör'e, Kohlhaas'ın bağışlanarak Dresden'de davasını yeniden açması için izin verilmesi gerektiğinin uygun olduğunu düşündüğü bir mektup yazar. Bundan sonrasında, pek çok yeni olay, yeni karmaşık ilişkiler ve durumlar vuku bulsa da, hikâye şöyle sonlanır: Kohlhaas, derebeyine dava açar, derebeyi yargılanır, hem iki yıl hapse çarptırılır hem de atları eski hallerine getirmekle yükümlü kılınır. Bunun yanı sıra da Kohlhaas, toplumun düzenini ve huzurunu bozmaktan idam cezasına çarptırılır.

Kohlhaas, özellikle karısının öldürülmesinden sonra, geri dönüşü olmayan bir yola girmiştir, durmak için artık çok geçtir. Üstüne üstlük, karısının asla geri gelmeyeceğini bilerek. Mesele tam olarak bu noktada çetrefilleşir. Ölümün karşılığını almak, bedelini ödetmek mümkün olacak mıdır? Bu noktada Kleist'in böylesine aşırı tutkuları olan bir adamı devreye sokması oldukça manidardır. Çünkü Kohlhaas'ın adalet anlayışı, yazılı yasanın çok daha üstünde mutlak ve aşkın bir adalet anlayışı. Aslında tıpkı Kant'inki gibi.²⁰ Fakat mutlak ve aşkın adalet anlayışı, soyuttur: Hem kendi gizemli ve tuhaf doğası yüzünden hem de siyasetin doğasından, işleyişinden ve gücünden asla bağımsız olmadığını inkâr ettiğinden. Hikâyede anlatıldığı haliyle siyasetin hukuk üzerinde ne denli belirleyici olduğu oldukça aşikâr, öyle ki yönetenlerden biri Kohlhaas'ın tüm düzeni tehdit ettiği gerekçesiyle öldürülmesi gerektiği görüşünü dile getirir. Bu görüş, siyasetin, her ne kadar Kant aksi olması gerektiğini söylese de, hukukla bağını her zaman koparabileceğinin gerçekçi bir örneğini oluşturur. Bu anlamda, 'olması gereken'in iktidar kavramını pek de iyi kavrayamadığı söylenebilir (Gambetti, 2007: 155). Bunun dışında, hikâyenin Kohlhaas'ın ölümüyle sonuçlanması da, tam olarak bir kavranamazlık ve bununla beraber gelen bir tatminsizlik hissi uyandırır. Tatminsizlik, Kohlhaas'ın tatmin olmuş bir vaziyette ölümü kabul etmesinden ve bu yüzden klasik anlamda bir kahraman olmanın dışına çıkmasından kaynaklanır. Richard Kuhns (1983: 88), bu durumu "askıda bırakılmış olmak" şeklinde ifade eder.²¹ Bizde hayranlık ve takdir uyandıran Kohlhaas'ın hikâyesi, yalnızca Kohlhaas'ın kişisel tatminiyle son bulur. Onunla kurduğumuz bağ, onun neredeyse gülerek gittiği ölümüyle sonsuza dek yok olur. Yerini bulan adaletten, bizler için geriye ne kalır? İçinde asılı kaldığımız boşluk hissinden başka hiçbir şey. Yalnızca Kohlhaas bu boşluğu doldurmuştur, o da kendi için ve kendi adına. Belki de Kantçı ahlak anlayışının veçhelerinden birisi de budur: Saf ödev anlayışı, kişinin kendi içinde duyduğu buyruktan başkası değildir ve diğer her şeye kör ve sağır olabilir. Ve bu Tanrı olma fantezisidir.²² Kohlhaas'ın tatmini de bu Tanrı olma sayesinde gerçekleşir, çünkü o geçmişini düzeltmesinden öte, kendisinden başka hiç kimsenin olamayacağı bir şekilde geleceğe hâkim olarak ölür. Kohlhaas gibi bir karakterin nasıl mümkün olduğu,

Kleist'in Kant felsefesinden çıkardığı sonuçta gizlidir ve Kleist bunu neredeyse kendisi ve Kant arasında bir oyuna çevirerek yapar.

Tanrı olmaklık, hikâyede insan-üstü adaleti simgeleyen bir kehanet sayesinde mümkün olur. Kohlhaas'ın serüveninde kafaları en çok karıştıran olaylardan biri de, kehanetleri gerçekleştiren çingene bir kadının hikâyeye girmesidir.²³ Artık Kohlhaas'ın biricik düşmanı haline gelmiş olan Saksonya Elektörü, bir panayır alanında çingene bir kadına geleceğe dair kehanetlerini sorar. Kadın, kâğıda şu üç şeyi yazacağını söyler: Elektör'ün hanedanının son hükümdarını, tahtını kaybedeceği yılı ve silah zoruyla onu elinden alacak olan kişiyi. Yazdıktan sonra Elektör'ün yanından uzaklaşarak, kalabalık içerisindeki bir adama kâğıdı verir. Daha sonra öğreniriz ki, kâğıdı verdiği bu kişi Kohlhaas'tır. Elektör'ün bundan sonraki çabası, Kohlhaas'ın boynuna asarak sakladığı o kâğıdı ele geçirmek ve içinde yazanları öğrenmektir. Kohlhaas, hücrelerinde idamını beklerken, çingene kadın ona gelir ve bu kâğıdın içinde yazanları, kendi hayatını korumak için kullanabileceğini, bu yolla Elektör ile anlaşma yapabileceğini önerir. Ne var ki Kohlhaas bunu reddeder. Çingene kadın onu son defa uyarır. İdamının ardından nasıl olsa Elektör mezarını açtırıp, boynundan kâğıdı alıp, içinde yazanları öğrenecektir. Pazarlık yapmaya yanaşmaz Kohlhaas, çünkü ilahi adaleti sağlayabileceğini sanki çok önceden sezmiş gibidir. İdamına giderken, güçten düşmüş atlarının eski hallerine döndürüldüklerini görünce gözyaşı döker, almak istediğini alır, şimdi sıra onun ödemesi gereken bedeldedir. Tüm işlediği suçlardan idam edilecektir. O sırada Elektör ile göz göze gelir, boynundaki kâğıdı çıkarır, okur ve sonra Elektör'ün de göreceği bir şekilde kâğıdı, yani Elektör'ün geleceğinin bilgisini yutar; bu nedenden olsa gerek ölüme de mutlu gider. Hikâyedeki çingene kadın ve simgelediği olağanüstü güce getirilen eleştirilerden farklı olarak Clayton Koelb, Kohlhaas'ın kehanetin yazdığı kâğıdı yiyerek, onu bedenine kattığını ve bu anlamda tamamlandığını, başarıya ulaştığını, hikâyenin kararına vardığını öne sürer. Daha önce hiçbir şekilde ulaşamadığı Elektör'e bu yolla ulaşmış olur ve o kendisini hangi durumda bıraktıysa, kendisi de Elektörü aynı durumda bırakır; yani boşlukta, kâğıdı çoktan bedenine katmış Kohlhaas'ın yokluğundan geriye kalacak olan boşlukta. Kohlhaas ise boğuştuğu boşluğu, hem kâğıdı yiyerek hem de ölürek, yani bedeniyle doldurur (Koelb, 1990: 1104). John Cary de (1970: 212), Kohlhaas'ın ölümünü insani yasanın yerine getirilişi, Elektör'ün de geleceğe dair bilgi ile yıkıma uğratılmasını da ilahi adaletin bir tecellisi olarak görür ve hikâyenin tamamlandığını savunur, ancak yine de adaletin ironik bir şekilde yerini bulduğunun altını çizer. Uyumlu bir çözüm olmadığını, her iki tarafın da yıkımıyla sonuçlandığını belirtir.

Doğrusu, bu sonuç yalnızca Kohlhaas'ı tatmin eder. Çünkü o bir Tanrı gibi ölmüştür. Kant'ın ahlak metafiziğini hatırlayacak olursak, o (insan) zaten bir

Tanrı'dır, daha doğrusu Tanrı olma olanağına sahiptir. Kant'a göre, her akıl sahibi varlığın istemesi (iradesi) genel bir yasa koyucu olarak istemedir, sanki Tanrı gibi (Kant, 2009: 49).²⁴ Kant, insanın 'sanki' kendi kendisinin istemesiyle genel bir doğa yasası olacakmış gibi eylemde bulunmasını salık verir (Kant, 2009: 38). Kohlhaas, doğruluk adına bulunduğu her eylemde zaten bir Tanrı'dır. Ölürken de, her ölümlünün sahip olmak isteyeceği gibi geleceğin bilgisine sahip bir şekilde, bir Tanrı gibi ölür. Bu nedenle, bizde bir düzeyde hayranlık uyandırır da, hikâyenin sonunda insan yalnız başına kalır. Elindeki bilgiyi kendine saklamıştır, Elektör'den intikamını almıştır; belki hikâye tamamlanmıştır, öyle ya da böyle karşılıklı olarak adalet sağlanmıştır. Ancak, Elektör'ün Kohlhaas'ın bıraktığı boşlukta kaldığı gibi, onun adalet mücadelesinde onunla bağ kuran ve ona hak veren okuyucu da aynı boşlukta kalır. Kohlhaas'ın davasının görülmesi için beklediği bir dönemde, yöneticilere güvenmemesini söyleyen birtakım hislere kapıldığı bir anda, Kleist'in araya soktuğu şu cümle oldukça manidardır: *"... bunları değerlendirmeyi yüreğinde hissedeabilenlere bırakıyoruz"* (Kleist, 2010b: 57). Olayların müthiş bir tesadüfle gerçekleştiği bir anda da şunları yazar Kleist: *"... aslında olasılıklar her zaman gerçekten yana olmadığı için, ister inanın ister inanmayın, o sırada rastlantı sonucu olan bir şeye de değinmeden geçemeyeceğiz"* (Kleist, 2010b: 79). Hissetmek ya da inanıp inanmamak bir yana, hayranlık duyduğumuz Kohlhaas'tan bir kahraman yaratmak bile mümkün olmaz –ki bu Kleistvari bir şey de olmazdı. Bir Tanrı, kahraman olabilir mi? Böyle bir sifata hiç ihtiyacı olmasa gerek.

Sifatlar içerik katar, oysaki elimizde boş biçimler vardır. Kant ahlakın sırf akıl tarafından belirlenen *a priori* ilkelerinin olanaklılığını düşünürken, istemenin, tüm dış koşullardan ve deneyden bağımsız olduğunu söylüyordu. Akıl kendi koyduğu zorunlu *a priori* ilkeleri arıyordu. Bu zorunlu ve *a priori* ilkelerle anlatılmak istenen, *"sırf akılca belirlenen istemenin kendi kendisiyle ilişkisidir"* (Kant, 2009: 44). Dolayısıyla, isteme yalnızca kendisini ister; bunun için buyurucudur, bunun için yalnızca kendisini dayatır ve bu yüzden de yıkıcıdır. İlk olarak, Kohlhaas inandığı şey uğruna şehirleri yaktığı, içinde yüzlerce insanı öldürdüğü, bir haydut haline geldiği için yıkıcıdır. İkinci olarak da, sadece kendi iradesini dayattığı için, kendi tatminini sağladığı için ve belki de hayatından alçakgönüllüymüşçesine vazgeçmiş gibi görünse de, kibirle ölüme gittiği için yıkıcıdır. Üçüncü olarak da, aşırı uçlarda, bir anlamda 'mutlak' özellikleriyle var olduğu için yıkıcıdır. Hem en dürüst, hem de en ürkünç biri olabilmiştir. Oysaki mutlak iyilik ve mutlak kötülük, insanların dünyasında yıkıcıdır.²⁵ Kohlhaas, iradesinden, kendi istemesinden asla ödün vermez. Tüm eylemlerinin belirleyicisidir, kaderini kendi ellerinde tutar. Böylesi bir öznenin, kendi sonluluğuyla, ölümlülüğüyle başı dertte olduğu için, 'sonsuz' isteme yetisi onun için Tanrı olmak anlamına gelir. İşte bu sonsuz

isteme yetisiyle, ölüme de meydan okur. Kendi kendisini yıkıma götürdüğü gibi, iradesinin ve sonsuz arzusunun önündeki engeller olarak gördüğü sonlu şeyleri de yıkıma götürür. Tanrı gibi tasarlanan insan, asla Tanrı'nın yaratıcı gücüne erişemeyecek olduğundan, tanrısallığını işte ancak yıkarak gösterebilir. Kohlhaas'ın sahip olduğu muskayı kendi hayatını kurtarmak için kullanmaması, yani Elektör ile bunun karşılığında bir pazarlık yapmaması, yani bunu siyaseten kullanmaması onun adaleti her şeyin üstünde gördüğüne dair yorumlara neden olur (Allan, 2003: 244). Oysa bundan emin olmak imkânsızdır çünkü onun dikte eden aklına ve aşırı tutkularına nüfuz etmek mümkün değildir.

Yazarının Kleist olduğunu düşündüğümüzde, Kohlhaas'ın hikâyesinin tamamlandığını söyleyebiliriz. Kehanet, hikâyenin rasyonel gidişatını bozmaz, bunu öne sürenler aslında Kleist'ı çoktan 'irrasyonel' olarak görenlerdir. Oysaki Kleist'ın siyasi bir mite dönüşecek bir kahraman yaratmayacağı açıktır. Ne var ki tamamlanma, adalet iddiasını da içinde barındırmakta zorlanır. Adalet yerini bulduğunda ne olur? Tamamlanan yalnızca Kohlhaas'tır. Hikâyenin sonunda Kohlhaas'la bağ kurmak, özdeşlik kurmak, ona gerçekten hak vermek çok güçtür; çünkü adalet talebiyle gerçekleştirdiği tüm eylemlerin bir suç olduğunu kabul etmiş olur. Serüveni boyunca, her zaman siyasal anlamda ve hukuki anlamda duyulmak ve görülmek istense de, sonunda böyle bir derdi olmadığını hissettirir. Onunla bağ kuramayız çünkü böyle bir talebi veya arzusu yok gibidir; sevdiğimiz biri için tam olarak "acı bile çekemeyiz" (Kuhns, 1983: 80); intikam onun intikamıdır, intikamını alır ve geleceğin bilgisine sahip tek insan olarak ölür. Kendi ölümünü dert etmemesi, genel olarak adaletin sağlanmasına olan aşkından değil, bir Tanrı gibi olmak ve ölmek istemesindedir. Parçalara ayrılmış ve acılara sürüklenmiş biri olarak, yine de bir bütün olarak ölmeyi başarsa da, seyirciler/okuyucular olarak bizler asla tamamlanamayız. Geride kalan dünya tamamlanmamıştır. Kohlhaas'tan geriye kalan boşlukta, Kleist'ın düzeni bozuk, kırılğan ve rastlantılara dayanan dünya tasavvurunda ve Kant'ın birlikli ve bütünlüklü sisteminde, her şey her yerinden sızdırır.

Sonnotlar:

¹ Leibniz'in 1710 yılında yayınlanan *Theodicee*'si, diğer adıyla *Tanrının Haklı Kılınması*, Tanrının iyiliğini, insanın özgürlüğünü ve kötülüğün kaynağını tartışan denemelerden oluşur. Leibniz bu denemelerde, dünyada varolan kötülükler yüzünden itham edilen Tanrı'yı haklı çıkarmak için, onun olası dünyaların en iyisini istediğini ve yarattığını; dünyadaki her şeyin birbirine bağlı olduğu düşünüldüğünde, kötülüğün de bu 'olası en iyi dünyada' bir bağlantısı, dolayısıyla bir anlamı olduğunu; kötülüğü Tanrı'nın istemediğini, ona yalnızca 'izin verdiğini' savunur. Kötülük, iyiliğin *conditio sine qua non*'udur; daha büyük kötülükleri önlemek ya da daha büyük bir iyilik elde etmek için

kötülüğe izin verilmiştir. Törel kötülüğün (suç) cezalandırılması ise, cezalandırıcı değil bir düzeltici adalet sorunu, islah etme meselesidir; ölç alma ile ölçten gelen hoşnutlukla bağdaştırılamaz.

² Susan Neiman'a göre, depremde bir anlam aramak, 'olan' ile 'olması gereken'i birleştirme dürtüsünden kaynaklanır (Neiman, 2006: 371-372). Leibniz'in inanç ile aklın birbirine uygunluğu düşüncesi, bu dürtüden kaynaklanır ve patolojiktir. Daha sonra Kant, 'olan' ile 'olması gereken' arasındaki ayrımı kabul edecek, 'olması gereken'in dünyasında Tanrıvari insan özneyi yaratacaktır; bu da başka bir patolojik tablo sunacaktır.

³ Kötülüğün, insanın kendi yapıp etmeleri yüzünden olduğunu savunan Rousseau, bu tezini iki yıl önce yazdığı *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*'nda zaten tarihsel bir biçimde anlatmıştı.

⁴ Isak Winkel Holm, modern felaket söyleminin, 18. yüzyılda üç temel kavramı olduğunu ileri sürer: teodise, yüce ve olağanüstü hal. Kleist'in öyküsünde bu üç kavrama da göndermeler vardır, ancak hiçbirinin tam bir savunusu yapılmaz. Hepsi, görüldüğü anda, tıpkı depremde olduğu gibi tek bir sarsıntıyla yıkılır. Bu felaket karşısında insan topluluğunun bağlarının kırılğan mı yoksa dirençli mi olduğunu açık ve net bir cevap vermeden tartışır Kleist. Aslında bir kırılğanlık öyküsüdür onunki ve Holm'e göre Batı kültürel tarihinin kırılğanlığa dair ilk kurmacasıdır (Holm, 2012).

⁵ Kleist'in bazı metinlerinde bir yeniden yazım söz konusudur. Daha önce yazılmış bir eseri yeniden gündeme getirir. Hem yargılayan hem de yargılanan konumunda olan Yargıç Adam'ın hikâyesini anlattığı *Kırık Testi* oyunu, Kral Oedipus'un yeni bir yorumudur. *Amphitryon*'un alt başlığı zaten *Moliere'den Esinlenmiş Bir Komedi*'dir. Bu oyunun konusu aldatan kadın, aldatılan koca olup, Batı düşünce tarihinin önemli temalarından biri olagelmiştir. Plautus *Amphitryon*, Machiavelli ise *Adamotu* oyunlarında bu temayı ele alır. Voltaire'in *Candide*'i ile Kleist'in "Şili'de Deprem" öyküsü arasında da benzerlikler vardır. İki anlatıda da soylu bir kızın, öğretmeniyle izin verilmemiş bir aşk yaşaması ve sonra da depremle karşılaşmaları ele alınır.

⁶ 'Psikolojikleştirilmiş bir vaka' olarak Kleist'in serencamını, Stefan Zweig'in anlatsında bulabiliriz, bu nedenle burada tekrarlamaya gerek görünmüyor. Zweig, Kleist'in kendi kendisiyle savaşında durmadan girdiği krizlerin nedenini karakterinin aşırılığına ve ölçsüzlüğüne bağlar. Tutkularındaki bu aşırılık, onun her zaman tek bir karta oynamasına neden olur. "İşte her zamanki gibi ölçsüz tutku adamı olarak bütün varlığını, sınırsız düşünsel mevcudiyetini bir tek karta koyarak oynamasıdır ki, onun bu ruhsal yıkılışlarını böylesine korkunç ve tehlikeli kılar. Kleist inancını ya da tutkusunu kaybedince, her şeyi kaybetmiş demektir." (Zweig, 2011: 32).

⁷ 'Deneyin ötesinde' değildir çünkü bu ampirik gerçekliği yok saymak olurdu. Oysa Kant bunu asla öne sürmez, aksine şunu savunur: "Sırf anlama yetisinden ya da saf akıldan edinilen bütün bilgi, kuruntudan başka bir şey değildir; ancak deneyde doğruluk vardır" (Kant, 2000: 130).

⁸ Aziz Yardımlı çevirisinde bu söz şöyle ifade edilmiştir: “Kendi kişiliğimizden söz etmiyoruz.”

⁹ Kant, zorunlu ve nedensel bilgiye dair bir kanıt peşindedir ve bunu tamamen *a priori* ilkelere dayandırmak zorunda olduğunu bilir. Bu nedenle, duyuşsal biçim, yani sezgi veya görü, bilginin *a priori* bir şekilde düzenlenmesi anlamına gelir.

¹⁰ Ernst Cassirer’in *Heinrich von Kleist und die Kantische Philosophie* adlı bir eseri vardır. Cassirer’in bu metinde yürüttüğü tartışma için bkz. Scott (1947).

¹¹ Yaşamı, bedeni ve kültürden önce geldiği haliyle biyolojiyi, Kleist’in evlat edinilmiş bir çocuğun ailesinin başına getirdiği felaketleri anlatan hikâyesi “Bulunan Çocuk” üzerinden tartışan ve beden in akıl karşısında değersizleştirilmesine karşı olarak Kleist’in Aydınlanma hümanizmine meydan okuduğunu öne süren makale için bkz. Schneider (2003).

¹² “Bilgi, en üst sıradaki şey değildir, eylem bilgiden daha iyidir. Yetenek inzivada, fakat karakter yalnızca dünyanın akışında geliştirilir. Rehberlik eden tümüyle farklı iki amaç ve tümüyle farklı iki yol var” (Kleist, 2001: 629 aktaran Engberg-Pedersen, 2015: 86-87).

¹³ Burada Kant’ın amaç ve sonuçlardan bağımsız olarak, aklın *a priori* ilkelerine dayanan ahlaki eylem savunusunun tam tersi bir görüş savunulur.

¹⁴ Kleist’in eserlerinde en temel şekilde belirsizlikler olarak adlandırılabilir pek çok durum ve bu belirsizliklerin yol açtığı karmaşalar, zaman zaman talihe ve olumsuzluğa göndermedir; zaman zaman da bilmemeye, cahilliğe, cahillikten gelen masumiyete denk düşen bilinçdışı durumlara göndermedir. Bilinçli ve bilinçdışı bilgi arasındaki ‘gizemli uyumsuzluk’ ile uğraşıp duran Kleist’in karakterlerinde sık sık görülen durumlar, uyku, uyurgezerlik, esriklik, bayılma nöbetleri, aslında varoluşsal bir sarsıntıyla ortaya çıkarlar; bastırılmış ve yasaklanmış arzuların, çoğunlukla erotik arzuların sebep olduğu bunalımlardır bunlar. *Homburg Prensi*’nde, “Markiz O.”da ve “Bulunan Çocuk”ta bu durumları anlatan pek çok olayla karşılaşırız. Kleist’ta bilgi sorununu ve bilinçdışının gücünü tartışan makale için bkz. Cohn (1975).

¹⁵ Heinrich von Kleist, “Feelings Before Friedrich’s Seascape,” *Berliner Abendblätter*, 13 October 1810. Philip Miller Kleist’in gazetede yayımlanan yazısına, makalesinin sonunda yer vermiştir.

¹⁶ Friedrich’in gezgini, arkadan görülen figür [*Rückenfiguren*] olarak bir işleve sahiptir. Benlik ile dış dünya arasında bir aracı [*medium*] görevindedir, çünkü aralarında devasa bir boşluk olan bu ilişki için bir aracı figüre ihtiyaç vardır. İşte bu da benlikten daha fazlası demek olan öznenin (modern öznenin) kendisidir. Özne, özellikle de Kantçı anlamda, bu boşluğun doldurulması, kapatılması yönünde iş görür, bu anlamda tam bir ‘inşadır.’ Tabloya baktığımız bir anı varsayarsak, nasıl ki gezgin, gerçeklikle bizim aramızda duruyorsa, tıpkı resmi yapılan bir insan figürü gibi, özne de dış dünya ile bizim (ben) aramızda durarak, özneliğiyle dış dünyayı inşa eder, böylece boşluk kapatılır, boşluğun

yerini özne alır. İnsanlığın ‘boşluk korkusu,’ anlam sorununu gündeme getireceğinden oldukça gerçekçi bir korkudur. Kant felsefesinin tüm çabasının da bu boşluğu kapatmak üzerine kurulu olduğunu söylemek mümkündür. Bu boşluğun kendisidir ki belki de tüm inancın (ve dinsel anlamda imanın) kaynağıdır. Kant’ın *Saf Aklın Eleştirisi*’nin ikinci baskısındaki önsözüne “*İnanca yer açmak için bilgiyi kaldırmak zorunda kaldım*” notunu düşmesi, bu sebeple olsa gerektir. Friedrich’in gezgin figürünün hem sanatsal anlamda soyutlamanın hem de modern öznenin soyut varoluşu ve dolayısıyla bir aracıya ihtiyaç duyusunun tartışıldığı makale için bkz. Haladyn (2016).

¹⁷ Zeynep Gambetti yazısında, özellikle de Kantçı Aydınlanma’nın, bizi ‘ya hep ya hiç’çi bir seçeneğe sıkıştırdığını, eylem ve pratiklere kör olduğunu, biçimsel bir ahlak, hukuk ya da demokrasi anlayışının yetersiz olduğunu tartışarak dünyayla ilişkisinde soyut kaldığını savunur.

¹⁸ Kant’a göre doğruluk, kimsenin sahip olduğu bir hak ya da mal değildir. Doğruluk bir arada olmanın ilk kuralıdır, çünkü sözleşmede esas alınacak tüm ödevlerin temelidir. Doğruluk (adalet) ilkesi olmadan bir arada yaşayamayız. Eğer onu ‘hak edene’ verilecek bir şey olarak görürsek, bazılarını da bu şeyi vermeye otorite sahibi ilan etmek zorunda kalırız. Ayrıca, ‘doğrunun hak edilmediği’ pek çok noktada, yalan meşrulaştırılabilir hale gelir. Bunun dışında, Kant başka bir yerde “*İnsan kendinden bekleneni mi söylemeli?*” diye sorarak, yalanın çok daha tehlikeli olabilecek noktalarına da işaret eder (Kant, 1996b: 554).

¹⁹ “Bir eliyle verdiğiyle diğeriyle geri alma” ifadesini, başka bir bağlamda kullanan Susan Neiman’dan alıyorum. Bkz. Neiman (2006: 104).

²⁰ Adalet anlayışının dışında, Henry Pickford, Kleist’in Kant’ın ahlak felsefesinden de haberdar olduğunu ve Kohlhaas’ın aslında “iyi bir Kantçı” olarak tasarlanmış bir karakter olduğunu yazar. Dünyanın sahip olmadığı düzeni insanın içinde duyduğu fikri, tam olarak Kantçı’dır (bkz. Pickford, 2013). Ernst Cassirer’in Kant’ı betimlediği şu satırların, Kohlhaas için de pekâlâ kullanılabilir olması da dikkat çekicidir: “*Bu adamın karakterinde şaşmaz bir doğruluk duygusu ile hiçbir kuşkunun yanıltmadığı derin bir ahlaksal inanç; düşüncede sağlamlık ve pekinlik ile istençte sıçrama ve coşkunluk bir aradadır*” (Cassirer, 1996: 287).

²¹ Peter Wortsman da (2010: 282) adaletsizlik karşısında neredeyse mekanik bir öfkeyle deliye dönen Kohlhaas’ın karşısında yapabileceğimiz tek şeyin, pillerinin tükenmesini (boşalmasını) beklemek olduğunu söyler. Elystan Griffiths de (2009: 135), Kohlhaas’ın aksine okuyucu için hikâyede bir “kapanma” [*closure*] olmadığını savunur.

²² Kant’ın ahlak felsefesinde, Tanrı bir ide olmanın dışında, kategorik buyruğun sahibi olarak teolojik anlamda da kendisini hissettiriyor gibidir. Ancak içimizde duyduğumuz bu buyruğun, Tanrı’nın mı ya da şeytanın mı sesi olduğuna karar vermek zordur. Bu ikircikli durumun tersine, Susan Neiman, Kant’ın Tanrı olma arzusuyla, onun yarattığı güç yanılmasıyla dürüstçe mücadele ettiğini savunur. Ahlak ile ödüllendirici ya da

cezalandırıcı Tanrı anlayışı arasındaki bağı koparır, gelecekteki değil bugünkü dünyayla ilgilenmemizi salık verir. Buna rağmen, her fırsatta Tanrı olmadığımızı hatırlatan Kant'ın yine de bize Tanrı olma şansı verdiğini belirtir. “*Ne zaman ahlaki bir açmazla karşı karşıya kalsak, Yaratılışı yeniden canlandırdığımızı tahayyül etmemiz gerekir. Eğer bize olası en iyi dünyayı yaratma şansı verilseydi, ne gibi seçimler yapardık?*” (Neiman, 2006: 95). Akıl ile doğa arasındaki farklılık, Kant'ın arasında kalmayı göze aldığı bir farklılıktır; Kant bu boşluğu bilgi ile değil, inanç ile doldurmaya çalışır. Bu boşlukta, inanç ile durulabilir ancak.

²³ Hikâyenin alt planında yer alan çingene kadının varlığı, pek çok eleştirinin konusu olmuştur ve genellikle hoşnutsuzluk yaratan bir kısım olarak görülür. Örneğin, Nigel Reeves ve David Luke (2004: 27), kehanet kısmı olmasaydı, hikâyenin büsbütün hayranlık uyandıracaklarını belirtirler. Tüylar ürpertici bir realizmin, olağanüstü bir gücün devreye girmesiyle çelişkili bir hal aldığını ve bu nedenle hikâyenin raydan çıktığını savunurlar. Bunun aksi yönünde, çingene kadının kehanetinin hikâyeye oldukça uyumlu bir kısım olduğunu, iki adalet fikrinin çatışmalı yönünü göstermek için bir anlamı olduğunu savunan ve hikâyenin baştan sona aynı tonda ve aynı konuyla devam ettiğini, çingene kadının varlığının ve kehanetinin akışta radikal bir kırılma yaratmadığını savunanlar da vardır (bkz. Koelb (1990) ve Landwehr (1992)).

²⁴ Kant felsefesinin, ‘sanki’ ya da ‘-miş gibi’ [*as if*] karakterine dair bkz. Yıldırım (2010: 114). Tanrının var olup olmadığı, tarihte gerçekten ilerleme gibi bir amacın olup olmadığı gibi konular Kant’a göre insan aklının sınırlarının çok ötesindedir. Bu noktada yapabileceğimiz tek şey, böyle olduğunu ‘varsaymaktır.’ Dünyanın ahlaki bir sebebinin olduğuna inanmamız gerekir. Kant'ın tarih felsefesi metinlerinde de görürüz ki, doğanın gerçek anlamda bir amacı yoktur ya da olsa da bilemeyiz; sadece aklımızın amaçları vardır. Ancak bir “*doğa planı varsaymalıyız*” ki geleceğe daha güvenli bakabilelim (Kant, 2014a: 46). Hatta tarih üzerine düşünen bir filozofun görevi, “*insan olaylarının bu anlamsız gidişi ardında doğada bir amaç bulmaya girişmek*”tir (Kant, 2014a: 32). Aklın koyacağı amaçlar aracılığıyla tarihe bakmak ‘boşlukları doldurmak’ açısından önemli ve anlamlıdır; böylece insan aklı ‘boşluk korkusu’ [*horror vacui*] ile geri çekilmek zorunda kalmayacaktır (Kant, 2014b: 67). Ve Kant'ın bu nedenle “*İnsanlık Tarihinin Tahmini Başlangıcı*” adlı bir metni vardır. ‘Tahmini’ sözcüğü yerine ‘spekülatif’ kullanıldığında deneyim sonucu ortaya çıkmayan yani aklın teorik bilgisi demek istediği anlaşılır hale gelir (Kant, 2014c).

²⁵ Mutlak olan konusunda özellikle Hannah Arendt'in Herman Melville'in *Billy Budd* romanını ele aldığı *Devrim Üzerine*'deki görüşlerine bakılabilir. Arendt, mutlak iyiliğin de mutlak kötülüğün de insanların dünyasında yıkıcı olduğunu ve trajedinin bu noktalarda başladığını söyler. Kleist'in yine bir hakikat ve bilinmezlik sorununun ele alındığı “Markiz O.” öyküsünde, hamile bir kadın, karnındaki çocuğun babasının kim olduğunu öğrenmeye çalışır, çünkü tecavüze uğramıştır. Hikâyenin sonunda kendisine tecavüz eden ile kendisini bu durumdan kurtaran olarak gördüğü ve âşık olduğu kişinin aynı kişi olduğunu öğrenir ve oldukça sarsılır. Ne var ki “*onu ilk karşılaşmalarında bir melek gibi görmemiş olsaydı, o gün de onu bir şeytan gibi görmemiş olacağını*” söyleyerek onu bağışlar (Kleist, 2010b: 124).

Kaynakça

- Agamben G (2017). *Çıplaklıklar*. Çev. Suna Kılıç, İstanbul: Alef Yayınevi.
- Allan S (1996). *The Plays of Heinrich von Kleist: Ideals and Illusions*. New York: Cambridge University Press.
- Allan S (2003). "Mein ist die Rache spricht der Herr": Violence and Revenge in the Works of Heinrich von Kleist. İçinde B Fischer (der), *A Companion to the Works of Heinrich von Kleist*. USA: Camden House, 227-248.
- Cary J R (1970). A Reading of Kleist's 'Michael Kohlhaas'. *PMLA* 85(2), 212-218.
- Cassirer E (1996). *Kant'ın Yaşamı ve Öğretisi*. Çev. Doğan Özlem, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Cohn D (1975). Kleist's 'Marquise von O...': The Problem of Knowledge. *Monatshefte* 67(2), 129-144.
- Engberg-Pedersen A (2015). *Empire of Chance: The Napoleonic Wars and the Disorder of Things*. Cambridge: Harvard University Press.
- Gambetti Z (2007). Doğruluk Uğruna Dünyayı Yıkma: Aydınlanmacı Evrenselliğin Çelişkileri ve Türkiye. İçinde: B Toprak (der), *Aydınlanma Sempozyumu*. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, 151-164.
- Gray J (2018). *Kuklanın Ruhunu: İnsan Özgürlüğüne Kısa Bir Bakış*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Griffiths E (2009). *Political Change and Human Emancipation in the Works of Heinrich von Kleist*. USA: Camden House.
- Haladyn J J (2016). Friedrich's 'Wanderer': Paradox of the Modern Subject. *Canadian Art Review* 41(1), 47-61.
- Holm I W (2016). Earthquake in Haiti: Kleist and the Birth of Modern Disaster Discourse. *New German Critique* 115, 49-66.
- Kant I (1993). *Arı Usun Eleştirisi*. Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi.
- Kant I (2000). *Gelecekte Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafizığe Prolegomena*. Çev. İoanna Kuçuradi, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Kant I (2016). *Yargı Yetisinin Eleştirisi*. Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi.
- Kan I (2009). *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*. Çev. İoanna Kuçuradi, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.

Kant I (1974). *On the Old Saw: That May Be Right in Theory But It Won't Work in Practice*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Kant I (1996a). On a Supposed Right to Lie From Philanthropy. İçinde: M J Gregor (der), *Practical Philosophy*. USA: Cambridge University Press, 611-615.

Kant I (1996b). Metaphysics of Morals. İçinde: M J Gregor (der), *Practical Philosophy*. USA: Cambridge University Press, 365-603.

Kant I (1960). Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme. Çev. Yavuz Abadan ve Seha L. Meray, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları*, no.113-95, 1-56.

Kant I (2014a). Dünya Yurttaşlığı Amacına Yönelik Genel Bir Tarih Düşüncesi. İçinde: Doğan Özlem ve Güçlü Ateşoğlu (der), *Tarih Felsefesi, Seçme Metinler*. Çev. Uluğ Nutku, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 31-47.

Kant I (2014b). Herder'in *İnsanlık Tarihi Felsefesi Üzerine Düşünceler*'inin Eleştirisi. İçinde Doğan Özlem ve Güçlü Ateşoğlu (der), *Tarih Felsefesi, Seçme Metinler*. Çev. Metin Bal ve Güçlü Ateşoğlu, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 48-79.

Kant I (2014c). İnsanlık Tarihinin Tahmini Başlangıcı. İçinde Doğan Özlem ve Güçlü Ateşoğlu (der), *Tarih Felsefesi, Seçme Metinler*. Çev. Metin Bal ve Güçlü Ateşoğlu, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 80-100.

Kleist H v (2010a). Kukla Tiyatrosu Üzerine. İçinde H v Kleist, *Toplu Oyunları 1: Kırık Testi*. Çev. Ayşe Selen, İstanbul: Mitos-Boyut Tiyatro Yayınları, 184-192.

Kleist H v (2010b). *Düello, Bütün Öyküler*. Çev. İris Kantemir, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Kleist H v (2011). *Toplu Oyunları 2: Homburg Prensi ve Küçük Katherine*. Çev. Ayşe Selen, İstanbul: Mitos-Boyut Tiyatro Yayınları.

Kleist H v (1810). Feelings Before Friedrich's Seascape. *Berliner Abendblätter*, 13 October 1810.

Kleist H v (2013). *Amphitryon, Moliere'den Esinlenmiş Bir Komedi*. Çev. Ahmet Cemal, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Koelb C (1990). Incorporating the Text: Kleist's 'Michael Kohlhaas.' *PMLA* 105(5), 1098-1107.

Kuhns R (1983). The Strangeness of Justice: Reading Michael Kohlhaas. *New Literary History* 15(1), 73-91.

Landwehr M (1992). The Mysterious Gypsy in Kleist's 'Michael Kohlhaas': The Disintegration of Legal and Linguistic Boundaries. *Monatshefte* 84(4), 431-446.

- Leibniz G W (2016). *Theodicee*. İstanbul: Biblos Kitabevi.
- Mehigan T (2003). "Betwixt a false reason and none at all": Kleist, Hume, Kant, and the 'Thing in Itself.' İçinde: B Fischer (der), *A Companion to the Works of Heinrich von Kleist*. USA: Camden House, 165-188.
- Meyertholen A (2013). Apocalypse Now: On Heinrich von Kleist, Caspar David Friedrich, and the Emergence of Abstract Art. *The German Quarterly* 86(4), 404-420.
- Miller P B (1974). Anxiety and Abstraction: Kleist and Brentano on Caspar David Friedrich. *Art Journal* 33(3), 205-210.
- Morgan D (2000). *Kant Trouble: The Obscurities of the Enlightened*. London & New York: Routledge.
- Neiman S (2006). *Modern Düşünce Kötülük: Alternatif Bir Felsefe Tarihi*. Çev. Ayhan Sargüney, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Pickford H (2013). Thinking with Kleist: Michael Kohlhaas and Moral Luck. *The German Quarterly* 86(4), 381-403.
- Prage B (2002). Kant in Caspar David Friedrich's Frames. *Art History* 25(1), 68-86.
- Reeves N ve Luke, D (2004). Introduction. İçinde H v Kleist, *The Marquise of O. –And Other Stories*. Der. ve Çev. Nigel Reeves ve David Luke, New York: Penguin Books, 4-48.
- Rousseau J J (1997). Letter From J. J. Rousseau to M. De Voltaire, 18 August 1756. İçinde V Gourevitch (der), *The Discourses and Other Early Political Writings*. UK: Cambridge University Press, 232-246.
- Schneider H (2003). The Facts of Life: Kleist's Challenge to Enlightenment Humanism (Lessing). İçinde B Fischer (der), *A Companion to the Works of Heinrich von Kleist*. USA: Camden House, 141-163.
- Scott D F S (1947). Heinrich von Kleist's Kant Crisis. *The Modern Language Review* 42(4), 474-484.
- Seeba H C (2003). The Eye of the Beholder: Kleist's Visual Poetics of Knowledge. İçinde B Fischer (der), *A Companion to the Works of Heinrich von Kleist*. USA: Camden House, 103-122.
- Selen A (2010). Heinrich von Kleist: Hayatı ve Yapıtları Üzerine. İçinde H v Kleist, *Toplu Oyunları 1: Kırık Testi*. Çev. Ayşe Selen, İstanbul: Mitos-Boyut Tiyatro Yayınları, 5-34.
- Voltaire (2019). Lizbon Felaketi Üzerine Şiir. Çev. Metin Topuz ve Ahmet Selim Tümkaya, *Beytulhikme* 9(1), 279-291.

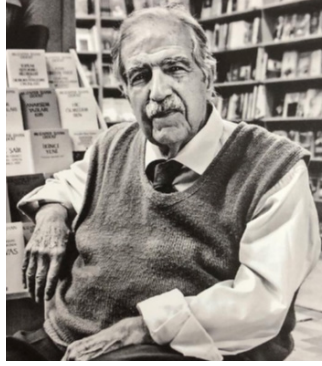
Voltaire (2018). *Candide ya da İyimserlik*. Çev. Hüsen Portakal, İzmir: Cem Yayınevi.

Wortsman P (2010). All Fall Down: The House of Cards of Heinrich von Kleist. İçinde H v Kleist, *Selected Prose of Heinrich von Kleist*. Der. ve Çev. Peter Wortsman, New York: Archipelagobooks, 274-282.

Yıldırım E (2010). Return of the Spirit and the Demise of Politics. *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, 9(27), 107-131.

Zweig S (2011). *Kendileri ile Savaşanlar: Kleist, Nietzsche, Hölderlin*. Çev. Gürsel Aytaç, Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Muzaffer İlhan Erdost: Sosyalizmi Seviyorum

“Bu toprakta kalır adın
Tohumların arasında
Yeşilinde tarlaların
Başakların sarısında
Yıllar geçse de aradan
Kopar gelir ırmaklardan
Işır yine kurşunlanan
Dostlarının yarasında”
Ülkü Tamer

Muzaffer Abi, abimizdi, abimiz kalacak.

Vahap Erdoğan yazısına şöyle başlamıştı:

“İlhan’ın ağabeyi, Barışta’nın babası, Rana’nın eşi, Suları’nın babası, Gülhanım’dan doğma (1931), Yusuf oğlu, İbrahim Hocanın torunu, Türküler’in, Alaz’ın amcası, Çavlan’ın dedesi, Gül’ün ağabeyi (kayınbiraderi,) Naşide’nin Muzaffer abisidir Muzaffer İlhan Erdost.”

7 Kasım’larda İlhan’ın anma törenine götürmek isteyenlere kesin bir dille “Beni Oğuz götüreceğim” demesinin onurunu yaşıyorum.

İnsan doğarken getirdiklerinin üzerine ekledikleri ile insanlaşır. Bu süreçte yaşamımızda rastladıklarımızın önemi çok büyüktür. Bu rastlantılar Muzaffer

Erdost'un dediği gibi, kuşkusuz bir alt birikime sahiptir. Yılmaz Onay, Halit Çelenk, Muzaffer Erdost ve Muzaffer İlhan Erdost yaşamımdaki önemli ağabeylerimdi. Vahap Erdoğan ve onların bıraktıkları ile bu süreç devam ediyor hala. Muzaffer Abi "İnsan hala insanlaşma sürecinde" demişti. Benim insanlaşmama katkısı çok büyük. İyi ki onlara rastlamışım.

Kinin, nefretin, öfkenin ve şiddetin yaşandığı bu günlerde insan, Muzaffer İlhan Erdost ile aynı çağda, aynı ülkede yaşamış olmanın, aynı düşünceleri paylaşmanın onurunu yaşıyor.

"Türkiye Üzerine Notlar" ilk okuduğum kitabıydı. Etkilenmişim. İkinci Yeni'nin de isim babası idi.

Muzaffer Erdost 'Akis' dergisinde çıkan bir yazıya, İlhami Soysal'ın isteği üzerine bir yanıt yazısı yazar. Yazı 19 Ağustos 1956 tarihli Son Havadis gazetesinde 'İkinci Yeni' başlığı ile yayınlanır. Daha sonra yazdığı 26 Ağustos 1956 tarihli 'Artı Bir' başlıklı yazısında 'İkinci Yeni' deyimini kullanır. 23 Aralık 1956'da 'Pazar Postası'nda yazdığı 'Bir Şey Söylemeyen Şiir' başlıklı yazısından sonra İkinci Yeni edebiyatı, bu adla anılmaya başlar. Cemal Süreya, İlhan Berk, Edip Cansever, Ece Ayhan, Turgut Uyar ve Sezai Karakoç gibi şairler 1956 yılından itibaren Pazar Postası'nda şiirlerini yayınlamaya başlarlar. Bir anlamda 'İkinci Yeni' Pazar Postası'nda kendini gösterir.

Pazar Postası Muzaffer İlhan Erdost'un yaşamında önemli bir yer tutar. O'nun yönettiği dönemlerde Pazar Postası edebiyata çok önem vermiştir.

Cemil Sait Barlas tarafından 4 Şubat 1951'de haftalık bir gazete olarak yayımlanmaya başlayan 'Pazar Postası' her haftanın Pazar günü çıkmıştır. Muzaffer Erdost 16 Haziran 1956'dan 15 Mart 1959'a kadar Pazar Postası'nın Yazı İşleri Müdürlüğü'nü yapmış, Pazar Postası Ankara'dan İstanbul'a taşınınca bu görevinden ayrılmıştır. Özellikle Muzaffer Erdost'un yazı işleri müdürlüğü sırasında İkinci Yeni şiirinden söz edilmiş ve Pazar Postası, İkinci Yeni'nin geniş olarak tartışıldığı ve konuşulduğu bir gazete olmuştur.

Veteriner olarak askerlik görevini yaparken, bölgeyi, aşiretleri inceleyerek yazdığı 'Şemdinli Röportajı' 1966 yılında 'YÖN Dergisi'nde yayınlandığında Türk Aydın'ı için yeni bir ufuk açılmıştı. Son günlerine kadar Şemdinli'den gelenlere o zamanları anlatıyordu kitabevinde. Onlarla olan ilişkisi hiç eksilmemişti. Ülkemizde Kapital'i ortaya çıktıktan yüzyıl sonra Türk okuru ile tanıştırdı ve bunun bedelini çok ağır bir şekilde ödedi adına İlhan'ı da ekleyerek. Kapital'in bedeli bu ülkede kanla, işkenceyle, ölümle ödendi. Bu nedenle ülkemiz yayıncılığında SOL Yayınları Kapital'inin ayrı ve özel ve önemli bir yeri vardır. Bu nedenlerden dolayı SOL Yayınları efsanedir ülkemizde.

Muzaffer Erdost, kardeşi İlhan Erdost'un 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra Mamak Askeri Cezaevi'nde dövülerek öldürülmesinin ardından, adına kardeşi İlhan'ın adını ekleyerek, "Muzaffer İlhan Erdost" olarak yazı ve kitaplarında kullanmaya başladı.

1964 yılında kurduğu Sol Yayınları'nı, Türk Ceza Yasasınının 142. maddesine aykırı eylemde bulunmaktan hüküm giydiği 1971 yılına kadar yönetti. 1974 yılında af yasası ile hapisten çıkınca yeniden yayıncılığa başladı. Aslında yayıncılığa 'Açık Oturum Yayınları' ile başlamış, ilk kitap olarak da, Cezayir'de Fransız generallerin işkence yaptığı Henri Alleg'in 'La Question' (Sorgu) adlı kitabını Alaattin Bilgi'ye çevirterek yayımlamıştı. Kitabevinde büyük bir büyüteç ve yanında Fransızca bir sözlükten, Barışta da İngilizce'den çevirileri kontrol ederler ve bir kuyumcu titizliği ile o kitapları tek tek incelerlerdi. Daha sonra 'ONUR' yayınlarını kurarlar.

İnsan Hakları Derneği Ankara Şubesi Başkanlığı yaptı. Türkiye İnsan Hakları Vakfı ve Türkiye İnsan Hakları Kurumu Vakfı (TİHAK) kurucu üyeliği yapan Erdost, en son TİHAK Başkanı idi.

SOL Yayınları ilk olarak dört kitap yayımladı:
Oscar Lange'in Sosyalizmin Yeni Meseleleri,
Maurice Cornforth'un Sosyalistler İçin Felsefe,
Karl Marx'ın Ücret, Fiyat ve Kar,
Lenin'in Emperyalizm.

Daha sonra Marksist klasikleri yayımlamaya başladı. SOL yayınları, Darwin'in İnsanın Türeyişi ve Türlerin Kökeni kitabını dünyada yayınlanışından yaklaşık yüzyıl sonra Türkiye'de yayımladı.

(...) Anlatılması benim için çok zor bir özveriyle, Türkçeye ve Türkiye'ye bilimsel sosyalizmi doğrudan, yani kendi öz kaynaklarından yayınlamaya çalıştık. Darbelerle kesilen süreler hesaplanırsa, ilk kitaplarımızı yayınladığımız Kasım 1965'ten Mart 1971'e ortalama beş yıl ve cezaevinden çıktığım 14 Temmuz 1974'ten 12 Eylül 1980'e ortalama beş yıl, yani toplam on yıl içinde, Marksist-Leninist klasikleri ve bilimsel sosyalizmi tanıtıcı kitaplarını yayınladık. Bu iki bölümden oluşan toplam on yıllık dönemde, yalnızca yayınladığımız kitapların çevirisi yapılmadı, aynı zamanda tükenen kitapların hemen her baskısı, yeniden ve yeniden redaksiyondan geçti. Başlangıçta bilgi yetersizliğinden, çeviriye esas aldığımız çevirilerin kusurlarından vb. doğan eksiklikler ve kusurlar her yeni baskıda en aza indirilmeye, olabildiğince kusursuz yayın yapmaya çaba gösterdik. Marx'ı, Engels'i, Lenin'i, bir ölçüde Stalin'i, doğrudan kendi metinlerinden okura ulaştırırken, ayrıca okuru yönlendirmeye çalışmadık. Okurun, Marx'ı, örneğin Althusser'in görüşleriyle değil, kendi özgür gözüyle algılamasının olanağına kavuşmasına binbir özen gösterdik. Suçlama, karalama ve saldırılara gülüp

geçtik. Polis, işkence, mahkeme, cezaevi ve öldürmeye değin birbiri üstüne yüklenen baskılar, ancak, bizim daha çok çalışmamıza, daha özenli yayın yapmamızı teşvik edici negatif etkenler oldular.

Beni sevindiren, bütün bu karalama süreçlerinde, bizim dışımızda yayınlarımıza sahip çıkanların olması, sahiplenmeleri, bu yayınların sahipsiz olmadığını, sahipsiz olmayacağını duyumsatanların bulunmasıdır. (...) (7 Kasım 2010 SOL Yayınları Kataloğu)

Erdost, titiz, araştıran ve üretken bir yazardı. Otuzu aşkın kitap yazdı, yayınlanmamış yazıları da kitaplaşacak olsa kitap sayısı kırkı geçirdi.

İyi bir fotoğrafçı ve iyi bir ressamdı.

“Sosyalizmi seviyorum” diyordu. “Hapishanede, nezarete, mahkemede de olsa, Üstten ve alttan sinsî saldırılarla çevrilsem de” diyordu. “Onunla kendimi bildim, kendimi buldum, kendimi tanıdım, onunla bütünleştim, toplumsal geçmişimle ve geleceğimle, halkımla, tüm insanlıkla. Onunla kavradım özgürlüğü. Birey oldum, kişiliğimi buldum. Durduğum yeri bildim onunla. Yaratan değerleri buldum, asalakları bildim.” diyordu. “Ve bütünleştim tüm insanlıkla. Hiçbir şey alamaz bendeki onu. Hiçbir şey veremez bana onun verdiğini. Onunla özgürüm, onunla özgürlük kavgacıyım, onunla insanım, onunla onurluyum. Seviyorum sosyalizmi.”

Muzaffer İlhan Erdost, aklını cesaretle kullanan bir Aydındır. Aydınlanmanın bugün akla ilk gelen ismidir. Bu nedenle geçtiğimiz yıl ‘Yeni Kuşak Köy Enstitülüler Derneği (YKKED) tarafından, 2019 Aydınlanma Onur Ödülü O’na verilmiştir.

Muzaffer İlhan Erdost Abi, Rana Abla, Barışta, Suları, İlhan, Gül, Türküler ve Alaz denince, akla bu ülkenin gelecek güzel günleri için ödedikleri bedellerin, çektikleri acıların kutsallığı geliyor.

Benim değerlilerimsiniz, ülkemizin, dünyamızın bir değeri olduğunuz gibi.

Oğuz Gemalmaz

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

Mülkiye Dergisine gönderilecek yazıların daha önce yayımlanmış ya da başka bir dergide yayımlanmak üzere değerlendirme aşamasına girmiş olmaması gerekmektedir. Yazıların dergiye www.mulkiyederigi.org adresi üzerinden gönderilmesi gerekmektedir.

Mülkiye Dergisinde yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazıların yayımlanması yayın kurulunun kararına bağlıdır. Dergide yayımlanan yazılara telif ücreti ödenmez. Yazılar yayımlanmasa da yazar(lar)ına iade edilmez. Dergide yayımlanan yazıların telif hakkı Mülkiye Dergisine aittir. Yayımlanmış yazının tamamının tekrar yayımlanması Mülkiye Dergisinin iznine bağlıdır. Mülkiye Dergisinde yayımlanan yazılardan kaynak belirtme koşuluyla alıntı yapmak serbesttir.

Mülkiye Dergisi, yılda dört kez yayımlanan ve çift kör hakemlik sistemine göre çalışan eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir. Dergi, 2012 yılından itibaren COPE (*Committee on Publishing Ethics*) üyesidir. Bu nedenle, yazarlar ve dergide görev yapanlar COPE'un belirlemiş olduğu etik standartlarla bağlıdır. Söz konusu standartlara ilişkin detaylı bilgiye dergimizin internet sitesinden ulaşılabilir.

Genel Kurallar

i. Tüm yazılar (makale, kitap eleştirisi, vb.), MS Word programında, Calibri karakterinde, 11 punto ve 1,5 aralıkla yazılmalıdır. Yazının kapak sayfasında sadece yazının başlığı, yazar(lar)ın ad(lar)ı ve kurum bilgileri yer almalıdır. Yazışmaların yapılacağı adres belirtilmeli ve yazar(lar)ın açık posta adres(ler)i yanında, varsa faks numarası ve elektronik posta adres(ler)i de verilmelidir. İkinci sayfada özet ve anahtar sözcükler bulunmalıdır.

ii. Genel yazım kuralları için Türk Dil Kurumu'nun internet sitesinde (www.tdk.org.tr) yayımlanmakta olan esaslar benimsenmelidir.

iii. Makaleler, özet, anahtar kelimeler, sonnotlar ve referanslar da dâhil olmak üzere 7000-12000 kelime; kitap eleştirileri 1000-3000 kelime; diğer yazılar (vaka incelemesi, etkinlik değerlendirmesi, yorum vb.) 3000-6000 kelime arasında olmalıdır.

iv. Makaleler için 300-400 kelimelik Türkçe ve 300-400 kelimelik İngilizce özet ile her iki dilde beşer anahtar sözcük hazırlanmalı, 10 punto ve tek aralıkla yazılmalıdır.

v. Yazılarda en fazla dört düzeyde başlık kullanılmalıdır. Bu başlıklar hiyerarşik olarak şu biçimde yazılmalıdır:

Birinci Düzey Altbaşlık	:	Xxxxxxxxxxxxx	(İlk harfi büyük ve koyu)
İkinci Düzey Altbaşlık	:	Xxxxxxxxxxxxx	(İlk harfi büyük ve italik)
Üçüncü Düzey Altbaşlık	:	i) Xxxxxxxxxxx	(i, ii, iii, vb. ile başlar)
Dördüncü Düzey Altbaşlık	:	- Xxxxxxxxxxx	(Tire işaretiyle başlar)

vi. Yazılarda, paragraf başı içeriden olmamalı, iki paragraf arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

vii. Yazılarda, açıklama notu dipnot olarak değil sonnot biçiminde verilmelidir. Yazarların açıklama notu sayısını asgari düzeyde tutmaya özen göstermeleri beklenmektedir. Makalenin sonuna eklenecek sonnotlar, 10 punto ve tek aralık yazılmalı, iki sonnot arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

viii. Yazılarda kullanılan grafik, fotoğraf, tablo vb. görseller, metin içerisinde uygun yerlere yerleştirilmelidir. Bu tür görseller Tablo1, Tablo2, Şekil1, Şekil2, Ek1, Ek2 biçiminde sıralanmalıdır.

ix. Kapak sayfası dışında, metin içerisinde yazar(lar)ın adı yer almamalıdır. Yazar(lar)ın adı ayrıca Word formatındaki metnin 'Özellikler' seçeneğinden de silinmelidir (Bu seçeneğe Microsoft Word programının 'Dosya' bölümünden ulaşılabilir).

x. Alıntılar çift tırnak (" "), vurgulama için ise tek tırnak (' ') kullanılmalıdır.

Referans Kuralları

Makalelerdeki referanslar Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Bir kaynağa genel olarak referans verilecekse ve yazarının adı metinde geçiyorsa, parantez içinde sadece eserin yayın yılı yer almalıdır.

Örnek: Özbek (1999) bu konuda daha eleştirel bir tutum sergilemektedir.

ii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarının soyadı metinde geçiyorsa, parantez içinde yayın yılı ve sayfa numarası/sayfa aralığı yer almalıdır.

Örnek: Sömürgecilikle emperyalizmi karşılaştıran Ferro (2002: 48) ...

iii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarın adı metinde geçmiyorsa, parantez içinde yazarın soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası yer almalıdır.

Örnek: Savaşın örgütlenmesi, devletlerin karakterinde belli bir farklılaşma yaratmıştır (Tilly, 2005: 40-44).

iv) Birden çok yazarlı bir kaynağa atf yapılırken yazarların soyadları arasına "ve" konmalıdır. Şayet yazar sayısı üçten fazlaysa ilk yazarın soyadından sonra "vd." yazılmalıdır.

Örnek: Komünist Manifesto'da da belirtildiği gibi (Marx ve Engels, 1998: 55), ...

Örnek: 20. yüzyıla ilişkin bir diğer önemli çalışmada (Best vd., 2006), ...

v) Bir konuda birden çok kaynağa aynı anda referans verilecekse, bu kaynakları ayırmak için "," işareti kullanılmalıdır.

Örnek: Bismarck'ın kurduğu ittifaklar sistemi (Armaoğlu, 1975: 184-212; Ülman, 2002: 144-157) ...

vi) Bir yazarın aynı tarihli birden çok kaynağı kullanılmışsa, bu kaynakların yayın yıllarına bitişik olarak a, b, c ... harfleri konulmalıdır.

Örnek: Çetin Altan, son altı ay içinde bu konuyu üç kez ele almıştır (2012a; 2012b; 2012c).

vii) Bir yazarın farklı tarihli kaynaklarına aynı anda referans verilecekse bu kaynakların yayın yılları arasına virgül konulmalıdır.

Örnek: Osmanlı tarihiyle ilgili çalışmalarında Timur (1994, 1996, 1998), ...

viii) İkincil kaynağa referans verilecekse önce ikincil kaynağa ait bilgiler verilecek, bunun ardından "aktaran" ifadesi yazılarak ve aktaran kaynağa ait bilgiler belirtilecektir.

Örnek: 1983-1986 döneminde Fransa'nın Bask bölgesinde GAL tarafından yapılan eylemlerde, 10'u ETA'yla hiçbir bağı bulunmayan Fransız olmak üzere 27 kişi hayatını kaybetmiştir (Roller, 2002: 116 aktaran Aktoprak, 2010: 382)

ix) Bir kurumun yayınına referans verilecekse kurum adı, yayın yılı ve varsa sayfa numarası sırasıyla yazılmalıdır.

Örnek: Konuyla ilgili veriler (TÜİK, 2011: 7) ...

x) Süreli yayınlara referans,

- Köşe yazısı/makale: Yazarın soyadı, yılı ve sayfa numarası.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012: 5) ...

- Yazarı belli olmayan haber: Yayının adı (*İtali*), tarihi ve varsa sayfa numarası.

Örnek: Düşürülen uçakla ilgili olarak ortaya atılan bazı iddialar (*The Economist*, 2012: 16) ...

xi) Elektronik kaynaklar:

- Bir internet sitesinde yazarı belli olmayan bir kaynağa verilecek referanslar sonnotlarda, Belgenin başlığı, (belge tarihi). İnternet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY biçiminde yazılmalıdır.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15/10/2012.

- Süreli yayınlarda yazarı belli olan kaynağa referans: Yazarın soyadı ve yayın yılı.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012) ...

xii) Metin içerisinde yer alan alıntılar kısaltmak için üç nokta şu şekilde kullanılmalıdır:

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel

finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için "iş hayatı açısından çekici bir ortam" yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Bu açıdan bakıldığında "paradoksal biçimde, köylü devriminin nihai zaferi... köylülüğün sonunu getirir" (Hardt ve Negri, 2004: 140).

xiii) Dört satırı geçecek alıntılar için bir satır atlanarak içeriden paragraf başı yapılmalı ve alıntı, tırnak içinde olmaksızın, 1 satır aralığında ve 10 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için "iş hayatı açısından çekici bir ortam" yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin Harvey (1999: 195) şu saptamayı yapmaktadır:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için "iş hayatı açısından çekici bir ortam" yaratmaya zorlanmaktadır.

xiv) Kişisel görüşmelere verilecek referanslar şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Bu konuya kuşkuyla yaklaştığını belirten Çelenk (Kişisel görüşme, 10.12.2012)...

Kaynakça Yazımı

Makalenin sonuna eklenecek Kaynakça, 10 punto, tek aralık ve Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Tüm kaynaklar, yazarların soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.

ii) Yazarların soyadları, sadece baş harfleri büyük olacak şekilde yazılmalıdır.

iii) Bir yazarın birden çok eserinden yararlanmışsa, yazarın adı her eser için yeniden yazılmalı ve sıralama eserlerin tarihlerine göre eskiden yeniye doğru yapılmalıdır.

iv) Kaynakça yazımı için gerekli olan bilgilerin eksik olması halinde aşağıdaki işaretler kullanılacaktır:

tarikh yok	t.y.
basım yeri yok	y.y.
yayıncı yok	yay.y.

v) Kitap şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Kurlansky M (2005). *1968: The Year That Rocked The World*. London: Vintage.

Örnek: Marx K ve Engels F (1998). *Komünist Manifesto*. Çev. M Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Örnek: Oran B (der) (2001). *Türk Dış Politikası*. Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Örnek: Best A vd. (2008). *Uluslararası Siyasi Tarih: 20. Yüzyıl*. Çev. T U Bilge ve E Kurt, İstanbul: Yayın Odası.

vi) Derleme kitapta bölüm şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Ferrarotti F (1997). Bir Karşı Kültürün Doğuşu: Kropotkin'den Sakharov'a. İçinde: F Mayor ve A Forti (der), *Bilim ve İktidar*, Çev. M Küçük, Ankara: TÜBİTAK, 107-123.

Örnek: Akdevelioğlu A ve Kürkçüoğlu Ö (2001). Orta Doğu'yla ilişkiler. İçinde: B Oran (der), *Türk Dış Politikası*, Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 357-369.

vii) Dergiden makale (söz konusu dergide aksi belirtilmedikçe) şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Okay M O (2003). Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Dönemlerinden İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansımaları. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 3, 53-64.

Örnek: Cooke P (1988). Modernity, Postmodernity and the City. *Theory, Culture and Society*, 5(2-3), 475-492.

Örnek: Türel O (2011). 2011 Yazında Orta Doğu'yu Düşünürken. *Mülkiye Dergisi*, 35(3), 9-60.

viii) Tez şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Albayrak Ö (2003). Refah İktisadının Teorik Temelleri: Piyasa Refah İlişkisi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

ix) Süreli yayınlar şu şekilde yazılmalıdır:

- Yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim, 7.

- Yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Radikal* (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. 12.

x) İnternet kaynakları şu şekilde yazılmalıdır:

- Süreli yayında yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Süreli yayında yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Radikal* (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Yazarı belli olmayan kaynakların yazımı

Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15.10.2012.

- Yazarı belli olan kaynakların yazımı

Yazarın soyadından sonra adının baş harfi (varsa tarih). Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: Chomsky N (06.10.2012), Issues That Obama and Romney Avoid. <http://www.zcommunications.org/issues-that-obama-and-romney-avoid-by-noam-chomsky>. Son erişim tarihi, 19.10.2012.

x) Kurum raporu şu şekilde yazılmalıdır:

Kurum adının kısaltması (Kurumun tam adı) (belge tarihi). Belgenin başlığı. Yayın yeri: Kurum adı/yayıncı.

Örnek: TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2011). İstatistiklerle Türkiye 2011. Ankara: TÜİK.

xi) Kişisel görüşme şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Taner Timur'la kişisel görüşme, 27.09.2012.

xii) Yazı içinde referans verilen ikincil kaynaklar Kaynakça içinde gösterilmemelidir.